

Litterarische fantasien en kritieken. Deel 13

Cd. Busken Huet

bron

Cd. Busken Huet, *Litterarische Fantasien en Kritieken (dertiende deel)*, H.D. Tjeenk Willink, Haarlem, z.j.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/busk001litt13_01/colofon.htm

© 2001 dbnl

Potgieter.

Persoonlijke Herinneringen. 1860-1875.

I

Drie en dertig was ik, toen ik voor het eerst met Potgieter in aanraking kwam. Hij had mijn vader kunnen zijn. Van zijne vroegere lotgevallen weet ik niets méér dan hijzelf ter loops aan het publiek medegedeeld, en de heer Joh.C. Zimmerman aangevuld heeft. Narede van het 2de Deel der Poëzy in de Verspreide en Nagelaten Werken, 1876. Op het tijdstip onzer kennismaking was hij reeds bijna vijfentwintig jaren redakteur van den *Gids* geweest.

Dit alles beperkt zeer de grenzen mijner wetenschap omtrent zijn persoon. Doch er staat tegenover dat ik meer dan honderd lange brieven van hem bezit, aan mij gericht tijdens mijn verblijf in Indie; brieven die ik vooralsnog niet publiek wil maken, maar die mij vrijheid geven in algemeene bewoordingen mede te spreken over zijn karakter, zijne denkwijze, zijne stemming, in de jaren mijner afwezigheid uit Nederland.

Ook gedurende de onmiddellijk voorafgegane jaren, mag ik er bijvoegen; want daarenboven bezit ik van hem eene reeks intieme gedichten, teruggaande tot 1865; en met die verzen tot leiddraad behoef ik mijn geheugen slechts te raadplegen om een ander en, durf ik zeggen, getrouwer beeld te kunnen ontwerpen dan tot hiertoe gedaan is. Vijftien jaren lang is Potgieter een der zonnestrallen van mijn leven geweest, en ik wensch dat men dit aan mijn spreken over hem bemerken moge.

Het eerst heb ik hem gezien in een klein heeregezelschap, ten huize van zijn vriend, den makelaar B., even oud als hij, en óók ongehuwd. In den *Gids* van 1859 had Potgieter eene aanmoedigende recensie mijner eerste novellen geschreven; en daar ik in dien tijd dikwijls predikbeurten te Amsterdam vervulde en dan meestal bij den heer B. logeerde, maakte ik voor mijn gastheer er geen geheim van dat hij zijne beleefdheid de kroon kon opzetten door mij in de gelegenheid te stellen Potgieter te ontmoeten.

Ik weet niet of de heer B. voortgaat zulke avondjes te geven. Die welke ik heb bijgewoond waren amusant, en hadden karakter. Men zag er voor een deel de toen bewindvoerende redakteuren van den *Gids*, maar ook andere personen uit den handel die, evenmin als de gastheer zelf, regtstreeks met het tijdschrift in betrekking stonden. De Génestet en ik vertegenwoordigden in dien kring de kerk en de jeugd. Al de anderen waren mannen van de wereld en ouder dan wij. Ik herinner mij er Gerrit de Clercq te hebben aangetroffen. Nog hoor ik hem vertellen van zijne bewondering voor de *Lettres Parisiennes* van Delphine Girardin, en voor Heine's *Romanzero*.

Jaren was het geleden dat ik bij een studentefeest te Leiden - de maskerade van 1845 - De Clercq, uit Amsterdam daarvoor overgekomen, in de Societeit Minerva een dier opgewonden toasten had hooren instellen waarin men, met zinspeling op de in één onafzienbare rij aaneengeschoven tafels en tafeltjes, elkander een avond van eindelooze vreugde toewenschte. Sedert was hij van jong advokaat hoofdambtenaar bij het departement van Financien, zamensteller van nieuwe

scheepvaartwetten, en in die kwaliteit ridder van twee buitenlandsche orden geworden: eene fransche en eene italiaansche, geloof ik. Ten minste, op dien avond bij den heer B. droeg hij twee lintjes in het knoopsgat, een groen en een rood. Het gesprek kwam op eene gala-voorstelling in den amsterdamschen stadsschouwburg, waarbij een hoofdofficier der amsterdamsche schutterij in eene loge verschenen was, de borst met ordeteekenen bedekt. 'Ik wist niet,' zei De Clercq, blijkbaar zijne eigen dekoraties vergetend; want ofschoon eerzuchtig, hij was niet ijdel en beminde zijne lintjes meest van al omdat zij goed stonden bij zijne jeugd, fraaije donkere oogen, en welgevormde kleine gestalte; 'ik wist niet dat onze luitenant-kolonel zoo mooi gedekoreerd was: hoe komt hij aan al die ridderorden?' - 'Hoe hij er aan komt?' antwoordde een der andere gasten in zijne eenvoudigheid, 'ja, hoe drommel komt een kat aan een bokking!'

Nooit zal ik de volmaakte tegenwoordigheid van geest vergeten waarmede De Clercq, door deze niets kwaads bedoelende repliek eensklaps opmerkzaam gemaakt op de dwaasheid die hem ontsnapt was, den toestand redde en in een gullen, ronden, olympischen lach, het geheele gezelschap voorging. Gerrit de Clercq wordt uit zijne weinige nagelaten geschriften onvolkomen gekend: ik zag hem bij die gelegenheid in zijne volle meerderheid.

Wanneer ik na zoo vele jaren mij rekenschap beproef te geven van den toon in dien gezelligen kring, - Potgieter's kring, de enkele malen dat hij er verscheen, want de meeste avonden bragt hij in zijne studeerkamer door, of las en schreef in tegenwoordigheid zijner tante, - dan begrijp ik dat men met welgevallen zich een Amsterdammer noemt.

Tot het uitwendige en bijkomstige reken ik dat er geen kaart gespeeld, maar alleen gepraat werd; dat er comfort heerschte, gepaard met zin voor letteren en kunst. Maar er was meer. Al deze mannen waren niet-alleen *self-made men* en elk de veroveraar zijner eigen plaats in de maatschappij, maar zij beleden altogader de godsdienst der degelijkheid. In dit opzigt was mijn gastheer een type. Geavanceerd modern, met de maatschappelijke gelijkheid van den nieuweren tijd het

ernstig meenend, verhaalde hij mij van zijne sprakelooze verbazing in de dagen zijner jeugd, toen een oud en eerwaardig amsterdamsch predikant, zijn voogd, hem berispte, omdat hij, minderjarig pupil, zich had vermeten aanmerking te maken op een amsterdamsch patricier van hooge jaren die, schoonvader van een minister en met één been in het graf, er eene maîtres op nahield.

De voogd had gelijk dat het destijds opkomend geslacht te weinig aan geboorte hechtte, en de pupil geen ongelijk dat hij het leven van een man buiten den echt niet veroordeeld wilde zien wanneer het een klein burger, en vergoëlijkt wanneer het een persoon van aanzien gold. Maar dit liberale ging zonder valsche schaamte, ging uit den grond des harten en in naam der fierheid, gepaard met ouderwetschen eenvoud.

Dat er te Amsterdam in later jaren zoovelen over den kop waren gegaan, vernam ik een anderen keer, het getuigde van verbastering van zeden. Men wilde tegenwoordig te vroeg op een grooten voet leven; en van dat te groot leven droeg het einde den last. ‘Jongmensch, zeide, toen *ik* mijn zaken begon, een man van ondervinding mij: wie een nieuwe jas, en niet tegelijk tusschen de voering en het laken de kwitantie van den kleêrmaker draagt, die wordt misschien een man van fortuin, maar nooit op eerlijke wijs een gezeten burger.’

Potgieters voorkomen was omstreeks 1860 zooals het ten einde toe gebleven is. Daar er toen nog geen portretten van hem bestonden, en alleen mijne verbeelding zich eene voorstelling van zijn uiterlijk had kunnen vormen, werd ik bij die eerste ontmoeting aangenaam verrast. In plaats van een grimmigen blaauwbaard, gelijk men zich onwillekeurig den stichter van een tijdschrift denkt dat, naar de scherpte zijner kritiek en de aanvankelijke kleur van zijn omslag, een bekenden bijnaam droeg, aanschouwde ik een tweelingbroeder van het trouwhartig hoofd der brusselsche gilden op Gallait's schilderij der graven van Egmond en Hoorne; van dien flinkgebouwd, niet jongen, maar krachtigen man op den voorgrond, ter regterzijde van den toeschouwer; wiens gelaat goedheid zonder zwakheid teekent; wiens karaktervolle mond van vastberadenheid, desnoods van onbuigzaamheid getuigt;

aan wiens oog, bij den aanblik van de slagtoffers der staatszucht, een traan ontrollen kan; door wiens ontroering men ziet heenschemen dat opgeruimdheid, hartelijkheid, en vriendelijkheid, den grondtoon zijner doorgaande stemming vormen.

Zóó ongeveer als die overste der poorters van eene magtige stad in den renaissance-tijd, zoo zag Potgieter er uit. ‘Toch maar een burgerman!’ zeide hij kort vóór zijn dood, bij het werpen van een blik op zijn eigen portret vóór het tweede deel zijner *Poëzy*. ‘Toch maar een burgerman!’ Had hij een graveur getroffen die hem had weten af te beelden zooals anderen het twee van zijne tijd- en kunstgenooten in Frankrijk deden, - Théophile Gautier en Jules Janin, beiden hem voorgegaan in de rust, - hij zou anders gesproken hebben. Doch het heeft zoo niet mogen zijn.

Verweg beter geslaagd is de teekening in krijt, die kort na Potgieter's dood, zich bedienend van een klein fotografisch portret in het bezit van mijn zoon, de heer Petz te Batavia vervaardigde en door de fotografie vermenigvuldigde. Men behoeft haar slechts aan te zien om, wat karakter en algemeene omtrekken betreft, zich van de overeenkomst met het beeld op Gallait's schilderij te overtuigen. Dezelfde kleine fotografie heeft gediend voor het portret in *Eigen Haard*, 1875, bladz. 85. De uitdrukking ‘burgerman’, in den zin dien onze tijd daaraan hecht, geeft eene verkeerde voorstelling. Potgieter was een hollandsch-vlaamsche gilde-hoofdmanstype uit de 16de of 17de eeuw. Wanneer men hem een vertrek zag binnentreden, en het licht op zijn fraaijen kop viel, dan was het of uit de lijst van een Schuttersmaaltijd een aanvoerder naar voren stapte.

II

In brieven heb ik hem nooit ‘amice’, altijd ‘waarde vriend’, in gesprekken nooit ‘Potgieter’, altijd ‘meneer’ genoemd, en hij mij wederkeerig. Jonge tijdgenooten tutoyeren elkander; leermeesters tutoyeren hunne discipelen; discipelen

doen het hunne leermeesters niet terug. Ik was noch Potgieter's leerling, noch zijn tijdgenoot. Zich als mijn meerdere voor te doen, streed met zijne beleefdheid. In mij kwam het niet op, mij als zijn gelijke te beschouwen. En zoo zijn wij gedurende vele jaren intieme vrienden geweest, zonder ooit tot zekere gemeenzaamheid te vervallen welke aan de hoogere vriendschap dikwijls afbreuk doet.

De ongewone verhouding was zoo natuurlijk dat hare ongewoonheid eerst nu mij treft; en treft als een voorregt te meer. Reeds is het er een, eene academische opleiding te hebben ontvangen; door het verkeer in eene studentewereld, gelijk Van der Palm in zijne redevoering over den Akademischen Leeftijd die fraai beschreven heeft, zichzelf aan den eenen kant in al zijne beperktheid, zwakheid, nietigheid, aan den anderen in zijne mogelijke kracht te hebben leeren kennen; onder den invloed te zijn gekomen van leermeesters (ik heb er zoo gehad) die, zelf wetenschappelijk gevormd, onbewust en ongemerkt een vormenden invloed op u uitoefenen en, al gingt gij naderhand zoogenaamd uw eigen weg, de vaders bleven van uw geest.

Maar een prijs uit de loterij noem ik het voor een man wanneer hij daarenboven, na reeds zeker aantal jaren in de maatschappij werkzaam te zijn geweest, iemand leert kennen, ouder dan hij zelf, rijper van ervaring, maar jong van hart, wiens omgang voor hem met eene tweede opleiding gelijkstaat; eene nieuwe soort van hooger onderwijs, het vroegere aanvullend, uitbreidend, bezielend. Potgieter is dit voor mij geweest. Hij heeft eene zoo levendige zucht naar kennis in mij gewekt; heeft het middel om die op zulke wijs te vergaderen dat anderen een deel van het genoeg smaken hetwelk ik zelf er aan beleef, mij zoo duidelijk aangewezen; dat ik honderd jaren oud zou kunnen worden zonder ooit, uit verveling, naar den dood te verlangen.

Het studeren aan eene universiteit, in vele opzigten door niets te vervangen of te vergoeden, heeft eene schaduwzijde, door Van der Palm over het hoofd gezien, doch mijns inziens tastbaar. Sedert ik Potgieter en Alberdingk Thijm leerde kennen, ben ik genezen van den waan dat er alleen aan hoogeschoolen

hooger onderwijs te bekomen is; eene inbeelding, algemeener en van eene schadelijker werking dan men veelal meent. Bij al het goede dat zij hebben, zijn akademien kweekscholen van pedanterie; en het voorbeeld van Thijm leert hoe vele jaren het duren kan eer sommige vooroordeelen ten aanzien van niet-gegradueerden overwonnen worden.

Doch het geval van Potgieter is nog treffender. Deze bezat geenerlei gaven als docent; zou nooit in aanmerking hebben willen komen voor een leerstoel; had genoeg aan zijne pen. Toch school er in hem eene grooter hoeveelheid vormende kracht dan aan onze drie, weldra vier universiteiten, - het zij gezegd zonder iemand te willen taxeren, - de meeste hoogleeraren beschikbaar hebben.

Na al de klassen van een gymnasium doorloopen, vier jaren aan eene hoogeschool doorgebracht, tot voltooiing mijner academische opleiding een jaar in het buitenland vertoefd, en tot besluit acht jaren eene eigen kerkgemeente bediend te hebben, had ik op het tijdstip mijner kennismaking met Potgieter, die nooit ander onderwijs ontving dan hetgeen sedert 'meer uitgebreid lager' genoemd werd, minstens met hem gelijk moeten staan. Ik vond in hem een man die tienmaal meer wist; die werkte naar eene betere methode; scherper in het oordeelen, vaster van smaak; in boeke-, mensche- en wereldkennis mij hinderlijk ver vooruit.

Het argument dat men tot verklaring hiervan aan mijne persoonlijke tekortkomingen zou willen ontleenen, laat ik niet gelden. Het lag ook in het algemeen niet hieraan dat ik theologant was. Geen enkele vorm van studie overtreft, als instrument tot veelzijdige ontwikkeling, de aan alle talen rakende, de wijsbegeerte en geschiedenis in zich opnemende, vrij beoefende theologie. Neen, ik beweer dat ook de bekwaamsten en begaafdsten onder mijne tijdgenooten aan de akademie, zoo zij op den leeftijd toen door mij bereikt met Potgieter in aanraking waren gekomen, even goed als ik zijne meerderheid zouden erkend hebben.

Men kan Potgieter desverkiezend met Hugh Miller vergelijken, die van steenhouwersknecht een geoloog van naam; met Proudhon, die van letterzetter een toongevend ekonomist werd.

Alleen waren er in Proudhon's beschaving leemten welke die van Potgieter niet vertoonde, en zou deze evenmin hebben willen ruilen met Hugh Miller die zijne wetenschap dienstbaar maakte aan het verdedigen van een kerkelijk geloofsartikel. Doch waartoe parallellen? Potgieter was een geniale autodidakt; en juist de rigting die zijne studien, hem van de oude letteren meer en meer verwijderend, onwillekeurig genomen hadden, maakte hem, voor wie in mijn geval verkeerden, tot zulk een belangwekkend verschijnsel.

Wat heb ik, sedert en gedurende mijn verblijf aan de akademie, niet al gegradueerden gekend die, gelijk het heette en ook waar was, aan nieuwe litteratuur deden! Maar er was er niet één onder die ook maar in Potgieter's schaduw kon staan. Zelfs zij die even veel wisten, schenen mij zijne minderen toe, omdat, bij dezelfde uitgebreidheid van kennis, niemand in het retrospectief 'schouwen' het zoo ver gebracht had als hij.

De menschen en de dingen uit den vóór- en den natijd, waarmede zijne lektuur hem achtereenvolgens in aanraking bragt, hij *zag* ze letterlijk; en wat hij er van zag, was het blijvende en kenmerkende. Hij was niet knap of geleerd *ondanks* eene voorbereiding die men in een ander gebrekkig zou hebben genoemd. Integendeel, het onafhankelijke, het niet-schoolsche, het originele in zijne vorming, zette aan zijne groote kennis eene bekoring te meer, aan zijn *heiteres Wissen* het aantrekkelijke van een *holdes Können* bij. De autodidakt was tevens een geboren dichter. Zijne wetenschap en zijne kunst, zijne fantasie en zijn onderzoek, zijn arbeid en zijne poëzie, hij ging er mede uit wandelen of uit de stad, hij droeg ze met zich mede de wereld door, even gemakkelijk en natuurlijk als hij het zijne kleederen deed. Niets geleek sprekender op zijne verzen dan zijn proza, niets sprekender op beiden dan zijne gesprekken en zijne brieven. De hoogeschool van het leven had hem gevormd; en wat hij die moeder en voedster te danken had, dat gaf hij aan het leven terug.

III

Potgieter's pittoreske en nederlandsche was te gelijk een friesche kop. Nooit heb ik onverzettelijker man ontmoet. Doch hij kon het niet helpen. *C'était plus fort que lui*. En hoe kan ik anders dan met verschooning over een gebrek in hem spreken, waaraan ik de standvastigheid zijner vriendschap te danken heb gehad?

Grilligheid in de voorkeur is slechts een andere vorm van onbuigzaamheid van aard. Potgieter had geen rekenschap kunnen geven van de genegenheid die hij van het eerste oogenblik voor mij gevoelde. Zonder valsche nederigheid: ik verdiende haar in die dagen naauwlijks ten halve, en had met Gretchen kunnen zeggen: *Begreife nicht, was er an mir find't*. Maar het was zoo. Veel heeft hij, in vervolg van tijd, mijnerzijds en om mijnentwil moeten verdragen; er zich in moeten schikken dat ik bij toeneming met hem van meening verschilde; dat ik in *zijne* rigting geen toekomst zag voor ons gemeenschappelijk vaderlandsch ideaal. Niets van dit alles is in staat geweest hem van mij te vervreemden. Mij eenmaal *en amitié* genomen hebbende, was het voor goed.

Van de bloemendaalsche woning sprekend, waar hij van 1865 tot 1868 in alle jaargetijden mij bijna wekelijks kwam bezoeken; waar hij, 's winters als zomers, het geloof medebragt dat, zoo ons beider wenschen vervuld werden, eene nederlandsche opstanding uit de dooden mogelijk bleef, - van mij en van die woning en van onze schoone verwachtingen heeft hij gezegd (*Op Sorghvliet, in Bloemendaal, half Mei 1868*):

Er heerschte hier, bij de' eerbied voor 't verleden,
 Waar Holland nog der wereld oog door boeit,
 Een geestdrift ter ontwikk'ling van het heden,
 Die maar te vaak slechts onder de assche gloeit.
 O heugenis van dichterlijke droomen!
 Als langs het loof der somb're sparreboomen,
 Op versche sneeuw de zon haar licht deed stroomen
 En uit die wâ zich 't mos zoo frisch verhief,
 Dat eerlang ook nog droever winter wijken,
 Een lentezucht langs diêrder knoppen strijken,

Een hooger beemd in vollen bloei zou prijken:
 Hoe heb ik hem, dien gij bezielde, lief! Verspreide en Nagelaten Werken, afdeeling: Poëzy, II
 368 vgg.

Is het wonder dat, toen ik bij mijne terugkomst uit Indie den vriend niet meer onder de levenden vond die mij zoo hartelijk en zoo edelaardig was toegedaan geweest, het land mij uitgestorven scheen?

Elders heb ik vaderlandsliefde den grooten hartstogt van Potgieter's leven genoemd; elders van mijzelf gezegd dat te veel ijver voor de eer der nationale letteren de eenige zedelijke fout is die mijne geschriften aankleeft. In die nog onbewuste overeenstemming van gevoelens wortelde Potgieter's genegenheid voor mij.

Hij had mij niet onder zijne oogen zien opgroeijen. Behalve uit de reeds genoemde novellen, waarvan slechts één of twee eene toekomst hadden, kende hij mij bij onze eerste ontmoeting alleen uit een opstel in den *Gids* over den stand onzer stichtelijke lektuur in die dagen, en uit mijne *Brieven over den Bijbel* waar hij niet mede dweept. Mogelijk, wanneer ik te Amsterdam, op zomer-zondagavonden, in de Wale Kerk de dienst waarnam, en ik er in den gapenden afgrond van des ouden professor Tilanus' mond, steeds vlak tegenover den kansel gezeten, mijne paraenése zag verdwijnen; mogelijk had hij dan eene enkele maal zich onder mijne schaarsche toehoorders bevonden. Overigens was ik voor hem een vreemdeling, een nieuwaangekomene.

Hij kon niet van de buitenwacht vernomen hebben dat ik hem regt liet wedervaren: zijne meeste en beste geschriften waren mij destijds nog onbekend, en van ver zoo min als van nabij had hij tot mijne vorming medegewerkt. Naderhand heb ik in zijne woonkamer, tusschen een klein getal beeldtenissen van vreemde en vaderlandsche auteurs, de mijne tegenover die van Bakhuizen van den Brink zien hangen; en uit dat prijsje heb ik toen begrepen wat hij van het begin af van mij had verwacht, en dat ik althans in sommige opzigten - want in het toelaten van portretten om zich heen

was hij ontmoedigend keurig - hem niet teleurgesteld had.

Niemand kon Van den Brink vervangen, die in de eerste jaren op allerlei gebied zijne breede schouders onder den *Gids* gezet had. Maar ik had met hem, die sedert lang het tijdschrift ontrouw was geworden en in het rangschikken van het Rijks-Archief zich eene andere levenstaak gekozen had, den smaak voor het heldetijdvak onzer geschiedenis, voor het schrijven van oudvaderlandsch hollandsch, en voor het onbeschrond kritiseren van tijdgenooten gemeen.

Wat Potgieter in Van den Brink had verloren, meende hij voor den *Gids* in mij terug te vinden; daarbij onderstellend dat mijne geregelde wijs van werken hem den steun zou leenen, waaraan hij voor het tweede gedeelte van zijn leven behoefte gevoelde. Veeleischend redakteur, was het zijns inziens niet genoeg dat er in voldoende mate stukken inkwamen om het tijdschrift te vullen. Waren de stukken degelijk van inhoud, maar gebrekkig van vorm, dan wilde hij dat de redactie, in overleg met den auteur of op eigen hand, ze omwerkte. Bleken zij onbruikbaar, waren ze taai, beantwoordden zij niet aan hetgeen de titel van het tijdschrift regt gaf te eischen, dan moest de redactie zelf, meende hij, andere en betere stukken leveren. Vijfentwintig jaren lang had hij te dien aanzien het voorbeeld gegeven. En, hoe zachtzinnig ook in zijne vormen, hij verstond niet dat op den duur van dien regel afgeweken werd.

Zijn eisch was de eisch van een stijfhoofd; ofschoon het voor de publieke zaak te wenschen ware dat er in Nederland meer zulke stijfhoofden gevonden werden. In de verwachtingen, die hij op mij bouwde, was iets onnatuurlijks. Om ze te kunnen vervullen had ik in den omgang een even beminlijk mensch moeten zijn als hij; daarbij even achtbaar van leeftijd en, in den voor mij nieuwen kring, waar ik onder de jongsten behoorde, met hetzelfde zedelijk gezag bekleed. Een jeugdig mede-redakteur, die zijne sporen nog verdienen moest, kon niet, zonder de anderen aanstoot te geven, gebruik maken van de vrijheid die men Potgieter liet. Evenmin kon Potgieter, met mij zamen, den geheelen *Gids* voor zijne rekening nemen, daar ik in dat geval mij geheel aan die ééne taak

had moeten wijden, wat andere pligten mij verboden. Doch ik roer het punt alleen aan om een denkbeeld te geven van de warme vriendschap die Potgieter voor mij gevoelde, en tegelijk als een bewijs dat gemoed en karakter bij hem boven alles gingen.

Litterarische ijdelheid niet alleen, maar ook de alledaagsche eerzucht die in onze eeuw door het voeren van de pen naar eene schitterende of gevreesde maatschappelijke stelling streeft, waren hem volstrekt vreemd. Redakteur van een dagblad zou hij tot geen prijs hebben willen zijn. Persoonlijke pennestrijd, in de politiek onvermijdelijk, stuitte hem tegen de borst. Daarbij behoorde het hooftiaansche 'twist verkwist' tot zijne lijfspreuken. Doch zelfs met zijn geliefd maandwerk, dat toch zulk een breed en eervol hoofdstuk van zijn leven besloeg, wilde hij van het oogenblik dat men meer waarde bleek te hechten aan het handhaven van een bijzonder gevoelen dan aan het arbeiden voor een gemeenschappelijk doel, niet langer in betrekking staan.

Zeker heb ik het niet onaangenaam gevonden dat een man als Potgieter, dien ik met iederen dag, naar mate ik hem beter leerde begrijpen, ook hooger leerde stellen, ter wille van mij, dien hij pas sedert vier jaren kende, met den *Gids* brak. In den regel heeft het omgekeerde plaats, en ontvangt de jongere vriend, wanneer hij te ronduit zijne meening heeft gezegd, in stijve brieven het bericht dat men, tusschen hem en oudere bekenden moettende kiezen, tot zijn leedwezen zich genoodzaakt ziet aangename maar te versche relatien af te breken.

Echter had in Potgieter's geval mijne ijdelheid even goed te huis kunnen blijven. Of was het niet in de eerste plaats, onafhankelijk van elke voldoening voor mij, bewonderenswaardig dat, ofschoon in zijne denkwijze geenerlei verandering had plaats gegrepen, ofschoon men bereid was om zijnentwil allerlei concessien te doen, hij niettemin in zijne weigering volhardde, en eene betrekking prijs gaf die de eigenliefde van elk gewoon man in hooge mate gestreeld zou hebben?

Hij wist volkomen wat hij wilde, en daarin lag zijne kracht. Hij beminde de letteren met ziel en zinnen; maar, hoe hoog

hij de kunst stelde, een onafhankelijk burger ging bij hem boven een gevierd litterator, speelbal der fantasie, slaaf der weelde, gewetenloos of onhartelijk uit genialiteit. Zijn hoogsten wensch als schrijver en dichter had hij vervuld gezien door het wortelschieten van den *Gids*. De bloei van het tijdschrift waarborgde zijne vrijheid. Meer verlangde hij toen niet. Zelfs zou het hem gehinderd hebben indien de onderneming, in plaats van eenvoudig hare eigen kosten te dekken, winsten had afgeworpen. Hij stelde er eene eer in, al den tijd dien zijne handelsbezigheden hem lieten, even belangloos als onbezorgd aan zijn redaktiewerk te geven. De toekomst van litterarische spekulaties liet hem ongeloovig; en het was voor hem eene groote voldoening, op zijn tijdschrift wijzend, tot de wereld te kunnen zeggen: Zóó komt men er óók!

IV

Het zou oneigenlijk zijn te beweren dat ik Potgieter eene wederdienst bewees, door hem van den *Gids* af te helpen. Hij beschouwde zijn uittreden niet als eene verlossing; en om te weten wat hem te doen of te laten stond, daarvoor had hij mijne hulp niet noodig. Genoeg dat hij geenszins mijne partij gekozen heeft bij wijs van *coup de tête*, of uit bodemlooze ridderlijkheid. Dergelijke donquichoterie streed met het wezen van den man die mij honderdmalen heeft nedergezet met de vermaning, steeds door hemzelf (geheim zijner opgeruimdheid!) betracht: *Il ne faut pas mettre du sentiment partout*. Niet hij verliet het tijdschrift, maar het tijdschrift hem; en gelijk dit bij moest dragen om zijne droefheid over het heengaan te temperen, herleidde het ook zijn getrouw blijven aan mij tot de gezellige afmetingen van eene hartelijke vriendschapsdaad, die meer voor de toekomst beloofde naarmate overspanning van het oogenblik er vreemder aan was.

Potgieters aftreden is een verlies voor den *Gids* geweest, niet zijn breken met den *Gids* een verlies voor de nederlandsche letteren: ook dit moet in het oog gehouden worden.

Het is niet aan mij te beoordeelen wat er sedert 1865 van het tijdschrift geworden is. Doch evenmin als het verlaten der redactie mij verhinderd heeft aan het publiek den tol van een goed burger te blijven betalen, evenmin is Potgieter, door zijn uittreden als redakteur, daarin belemmerd. Integendeel: 'nog tien jaren lang,' heb ik elders van hem kunnen zeggen, 'is hij, met onverzwakte energie lustig voortarbeidend, een gids gebleven op eigen hand. Getuige de twee kapitale dichtwerken uit dien tijd: *Florence* en *Nalatenschap van den Landjonker*. Getuige het wel is waar onvoltooid gebleven *Leven van Bakhuizen van den Brink*, maar dat als torso van dien Hercules eene eigenaardige overeenkomst vertoont met den persoon die er door wordt afgebeeld. Getuige het fragment *Abraham Lincoln*.'

De ijverigsten in den lande in hunne eer gelaten, wie heeft aan de vaderlandsche letteren meer, wie betere, wie dezelfde diensten bewezen als Potgieter, sedert hij den *Gids* verliet? Terwijl het tijdschrift daarna meer en meer van den draf in een drafje kwam, - ik spreek in Potgieter's geest wanneer ik het een pruikemakersdrafje noem, - is *hij* steeds voortgegaan met arbeiden. Om alleen van Bakhuizen's *Leven* te spreken, nooit heeft hij aan eenig ander werk meer nasporingen besteed, over eenig ander onderdeel onzer litteratuur-geschiedenis een verrassender licht doen opgaan. Dat ééne boek zou volstaan tot mijne vrijspraak, al was het waar dat ik door de Hemel weet welke sireneliederen Potgieter aan zijne oorspronkelijke togtgenooten ontrouw gemaakt, en van zijn tijdschrift hem naar mijn eiland gelokt had. Door hem de gelegenheid te openen en de rust te verschaffen, noodig om dat boek te schrijven, zou mijn booze geest aanspraak verkregen hebben op de openbare erkentelijkheid.

Doch die het gelooven of zeggen, hebben Potgieter niet gekend. Nooit ben ik er in geslaagd invloed op zijne denkwijs uit te oefenen. Onze gemeenzame omgang en vertrouwelijke briefwisseling, van 1860 tot 1875, geven mij het regt te verzekeren dat zijne gevoelens, in dien tijd, geen zweem van verandering ondergaan hebben. En ik zeg dit niet voor mijn genoegen, maar omdat het de waarheid is.

Het eerste blijk zijner opgewekte stemming, steeds kenbaar aan de zucht anderen aangenaam te zijn, was dat ik op een schoonen voorjaarsdag van 1865, weinige maanden na het nederleggen zijner redactie, hem onverwachts voor mijne bloemendaalsche woning uit een rijtuig zag stappen, en hij mij kwam voorstellen zamen het Dante-feest te Florence te gaan bijwonen. Een gezond denkbeeld, voorwaar, en dat zoo min van een ondermijnd gestel als van een geknakten geest getuigde!

Potgieter was geen teringlijder die, ter wille eener zwakke borst, noodig had een zuidelijk klimaat te gaan opzoeken. Zijn ijzersterk ligchaam was tegen alle vermoeijenissen van het reizen bestand. Hoewel op weg naar de zestig, kon hij drie dagen en drie nachten achtereen in een spoortrein zitten, zonder dat er bij de aankomst iets aan hem te bespeuren viel. Bij het leven der oude dame, met wie hij zamenwoonde en die hij als eene moeder vereerde, was er in de laatste jaren weinig spraak kunnen zijn van reizen. Na haar dood, in 1863, ging hij bijna iederen zomer met zijne zuster een uitstapje buiten 's lands maken, hoe verder van honk hoe liever. Hij beminde de lokomotief en de spoorwegnetten: ook omdat zij hem in staat stelden in den kring van eigen aanschouwen punten op te nemen die, in den diligencetijd, buiten het bereik van een aan de beurs gebonden Amsterdamer lagen. Met mij haalde hij in 1865 Florence. Gedurende mijn verblijf in Indie bragt hij met zijne zuster het den eenen keer tot Weenen, waar de *Herinneringen en Mijmeringen* getoetst werden, een anderen tot Madrid. Altegader vliegreisjes; want meer dan veertien dagen vakantie gunden zijne handelszaken hem nooit.

Aan de eenige half sombere gemoedsaandoening, welke van 1864 op 1865 bij Potgieter waarneembaar is geweest, gaf hij ongemerkt woorden in de uit laatstgenoemd jaar afkomstige vertaling van een fragment der tragedie *Francesco dei Pazzi*, geschreven door een goeden kennis uit de duitsche handelswereld te Amsterdam, den heer Eduard Mohr. Het is eene zamenspraak tusschen Giuliano en Francesco, waarin Francesco den lof der vriendschap verheft. Giuliano, die Francesco ver-

raden heeft, gevoelt berouw. Zijne schuld kan den aanblik van Francesco's smart niet langer verduren. Hij wil liever sterven door Francesco's hand:

Ik reike U 't zwaard: doorstoot mijn ontrouw harte,
Doch staak 't verwijt!

Maar door Giuliano's schenden van het verbond der vriendschap gevoelt Francesco zich lichamelijk geparalyseerd. Hij antwoordt:

Als roofde zulk een smarte
De veerkracht niet, die, bij belediging,
De hand eens mans doet grijpen naar de kling!
Verdoofd, verlamd, heeft deze schrik'bre pooze
Me in kind verkeerd, in ijlend weereelooze
Die weeklaagt, prooi van allerlei gemis!
Wat me overblijft is maar de heugenis
Eens rijkdoms, dien zoo blijde ik heb bezeten;
Och, waar 't mij, als al 't oov'rige, vergeten!
Maar gist'ren nog woog ik ten laatsten maal
Mijn schat, en 't zwaartst viel Vriendschap in de schaal.
Wat toch op aard dat haalt bij haar? Er mengen
In de offers die we aan schoone vrouwen brengen
Zich wilde togten, en alleen de tijd
Geeft onzen echt de lout'ring die hem wijdt.
Als liefde ons blaakt voor vader en voor moeder,
't Is kwijting slechts van schuld. Voor teeder kroost,
Het dierbaar wit van zorgen nooit verpoosd,
Spreekt eigen bloed. De zuster en de broeder,
Verwanten zelfs, elkaâr verknocht door naam,
Hen bindt de band eens zelfden oorsprongs zaam.
Maar, beurde aldus bij 's werelds uchtendkrieken
Vast ied're soort van liefde reeds de wieken,
Aan allen kleefde iets stoff'lijks: hier belang,
Daar hartstogt, beurt'lings slaaf van drift of dwang.
Toen bleek de godheid met ons lot bewogen,
En Vriendschap werd! Zij, door geen zin bedrogen,
Zij, vreemd aan band, daalde af, - zij, vrije keus -
In de eindigheid oneindigheid haar leus, -
Een bovenaardsche weelde reeds op aarde,
Des hemels weerschijn! - Waar haar 't oog ontwaarde,
Daar zag 't een heiligdom. Rampzalig hij
Die zich aan haar vergrijpt!

GIULIANO.

Francesco!

FRANCESCO.

Gij,

Gij deedt het! Bij mijn ziel durf ik 't bezweren:

Gevoelde God als menschen, 't zou Hem deren!

Men vindt in deze regels een weerklank van de teleurstelling die in 1864 vroegere vrienden Potgieter baarden. Hij was met het onderwerp zóó vervuld dat er van het fragment twee overzettingen gemaakt werden: eene metrische, die het oorspronkelijke op den voet volgde, en de bovenstaande vrijere op rijm. Later als handschrift gedrukt, werden beiden mij in Indie toegezonden, gelijk zij sedert in de *Werken* opgenomen zijn. Verspreide en Nagelaten Werken, afdeling: Poëzy, II 360 vgg.

Vriendschap schreef Potgieter, veelbeteekenend, boven het fragment, en, onder den titel, dit motto uit Montaigne waarvan voor hem elk woord, evenals La Bruyère's aforismen over hetzelfde onderwerp, zin en leven had: 'L'amitié est jouie à mesure qu' elle est désirée; ne s'élève, se nourrit, ni ne prend accroissance qu'en la jouissance, comme étant spirituelle, et l'âme s'affinant par l'usage.'

Bij het opteekenen van zulke gedachten plaatste Montaigne niet altijd de tegenstelling naast de stelling, maar uit zijn leven en zijne geschriften is het genoeg bekend dat de vriendschap bij hem boven de liefde ging. Zoo lang de liefde begeerte blijft, meende hij, schenkt zij geen genot; de vriendschap wél. Heeft de liefde eenmaal genoten, dan daalt en krimpt zij; de vriendschap daarentegen stijgt, en trekt uit het genot nieuw voedsel. Daar de liefde zinlijk is, verstompt haar gebruik de ziel, terwijl integendeel de vriendschap, geestelijk van aard, de ziel hoe langer hoe fijngevoeliger maakt.

Die denkbeelden waren ook Potgieter gemeenzaam, en met welgevallen vond hij ze in den mond van Eduard Mohr's Francesco terug. Men had hem niet bedrogen of verraden; maar wel was men beneden zijne verwachting gebleven. En

toen zijn gemoed weder tot rust gekomen was, stortte hij het voor zichzelf in die dubbele vertaling uit.

Ik loof de vernuftige gissing die in het laatste vers dat Potgieter voor den *Gids* schreef, - eene overzetting van het *Gescheiden* eener engelsche dichteres, - voorgevoelens ziet doorschemeren. In die onderstelling zou de vertaler het rivier geworden beekje, in breeden stroom naar zee spoedend, hebben opgevat als het beeld der toenemende vervreemding tusschen vroeger zaamverbonden mannen onderling.

Echter is mij daarvan niets bekend en, ronduit gesproken, ik geloof het niet. *Gescheiden* is niet het verhaal eener veete tusschen mannen, maar van het lijden eener vrouw, slagtoffer van eene manlijke eierzucht die door wereldsgezindheid haar eigen geluk verspeelt. Potgieter had dit onderwerp lief, onafhankelijk van persoonlijke genegenheden. Prees hij de mannen van vermogen en geboorte die, zooals zijn Rogier gewaande Reinier in *Eene Novelle*, bij het kiezen hunner vrouw de stem van het hart volgden, hij laakte en beklagde in *Aaffe* den zwakken omgaanden regter welke uit menschevrees het boerekind liet loopen. Het was een hoofdstuk uit zijne levensbeschouwing, anders niet; en om geen reden daarbuiten heeft hij *Gescheiden* vertaald. *Vriendschap* daarentegen is eene bladzijde uit de geschiedenis van zijn eigen gemoed.

V

Potgieter had diep gewortelde vooroordeelen tegen personen, onverwinlijke antipathien; maar, was men eenmaal zijn vriend geweest, dan mogt hij in brieven of vertrouwelijke gesprekken zich eene ondeugende toespeling op den betrokkene veroorloven, nooit ontwaakte in hem de renegaat die wat hij gisteren aanbad heden te meedogenloozer verguist omdat hij over eigen vroegere kortzigtigheid zich te wreken heeft. Ik weet zeker dat, al was het met sommige hersenschimmen voor goed bij hem gedaan, al werden om de ontgoocheling geen doekjes gewonden, hij zijne oude vrienden ten einde

toe een goed hart is blijven toedragen. Eene plaats in zijn leven konden zij niet langer innemen, maar hij miste hen om zijn haard.

Te liever beroep ik mij hier op de *Vroege Marseillaarsche Narcissen* van 1866, omdat ik onder het lezen van dat vijftal kleine strofen, mij eerst bekend geworden uit de Nagelaten Werken, ook mijzelf vele jaren jonger voel worden, en in gedachten opnieuw de bovencamer van het huis op de Leliegracht betreed, waar de mijnen en ik zoo vele gelukkige winterdagen en winteravonden hebben doorgebracht. 's Zomers kwam Potgieter bij ons, 's winters wij ook wel bij hem.

Voor elk venster stond eene bloememand, gevuld met mos of met bladplanten, waartusschen al in Oktober of November bollen werden gekweekt. Is de marseillaansche narcis in Holland te koop? Had Potgieter van een handelsvriend, als hij door zijne uitgebreide korrespondentie er in alle werelddeelen en in alle landen kende, eenige exemplaren ten geschenke ontvangen? Had hij, naar aanleiding van het gelezene in een boek of een blad, er om geschreven? Over zulke dingen sprak hij nooit, tenzij men er opzettelijk naar vroeg; gelijk hij in het gemeen zeer gesloten was, althans nooit uit eigen beweging iets verhaalde van hetgeen hemzelf aanging, of in vroeger jaren hem wederver.

In zijne amsterdamsche woning zonder tuin altijd welkom, hoe het jaargetijde heette, werden vooral 's winters de bloemen door Potgieter in eere gehouden. Bloemen op de glazen, hij had er als alle schilders en alle dichters oog voor; maar in Decemberdagen met betrokken lucht, als de regen bij plassen nederviel, als men na beurstijd, zelfs in de vertrekken aan de straat, de aangezigten en de voorwerpen te naauwernood onderscheiden kon, had hij aan andere stengels, andere knoppen behoefte; was het hem een lust den voorspoedigen groei der voorlijke kinderen uit het Zuiden gade te slaan. In 1866 kwam er zulk eene Decembermaand:

Schoon de regen zondvloed schijnt,
Schoon de middagtoortse kwijnt,
Schoon het liefst tehuis verdwijnt
In een tastbaar duister,

Luikt de gaarde aan 't venster op;
 Stengels zwaar van knop bij knop,
 Schittert daar aan ied'ren top
 Zuidelijke luister.

In elke korf zes narcissen tusschen de begonia's; elke korf een altaar, bediend door met geel en wit getooide priesteressen. Maar het blijven stemmige zusjes; het worden geen vrolijke sylfiden, de vlugge voeten reppend:

Duldt ge dat verbeelding speel
 Met dier bloemen wit en geel,
 Wieg'lende over 't bladpriëel,
 Zilvrig zacht van glansen?
 Om het outer, dat zijn gloed
 Telkens hooger klimmen doet,
 Aarzelt toch die nimfenstoet
 Dartelend te dansen.

Wat er aan hapert? Zij vinden in het nederlandsch Noorden de dagen kort, de zon bleek, den wind guur. In de huizen is het er somber, in de bosschen schalt geen gezang van vogelen. De nimfen hebben het heimwee naar de boorden der Middellandsche Zee:

Dubb'le trits om elk altaar
 Fluistert de eene droef tot de aêr:
 'Ach! verdoolde zust'renschaar!
 Ach! waartoe ons leven?
 Waar de dag geen zonne ziet,
 Vreemd aan lust en vreemd aan lied,
 Waar geen zefier kusjes biedt,
 Onder 't schalke zweven!'

Marseillaansche narcissen behooren in Nederland niet tehuis: dit ziet men aan haar kleiner kopje bij hooger opgeschoten steel. Maar de dichter heeft de bloemen begrepen; heeft zich met hare ballingschap begaan getoond; heeft opgemerkt dat haar wit in het vreemde land witter, haar geel levendiger van tint is dan zelfs haar geboortegrond te aanschouwen geeft. En uit erkentelijkheid voor zijne sympathie zenden zij hem, door hare droefheid heen, haar welriekendsten adem toe:

Open oor voor kreet of klagt
 Is een troost die 't leed verzacht,
 Tot de dank uit tranen lacht.
 Welk een bad van geuren!
 Gij geniet het, en aanschouwt
 Blanker sneeuw en reiner goud
 In die bloemen min ontvouwd
 Die zich fierder beuren.

Natuurlijk vindt een ieder deze bloemfantasie van den zestigjarigen vrijgezel kinderachtig. Een enkele misschien, poëtischer gestemd, meent er het palet van Pater Seghers in te zien herleven. Doch Potgieter liet zich door eene meesmuilende wereld nooit van zijn stuk brengen. Hij wist wel dat de meesten zich niet om zijne narcissen bekommerden of, indien al, er geen dichterlijk onderwerp in vonden:

Neen, gij lacht den droomer uit,
 Die, de ving'ren op de luit,
 Zulke vonden dichten duidt!
 'k Gunne u 't wijzer wezen;
 Mogt slecht in dit stormig tij,
 Lente's lieflijk voorspel mij
 Van nog somb'rer mijmerij

Dan gij kent genezen. *Verspreide en Nagelaten Werken, afdeeling: Poëzy, II, 364 vg.*

Van waar aan het slot van het gedichtje eensklaps dat inkeeren tot zichzelf? Dat om zich heenblikken in de tastbare duisternis der bovenvoorkamer? Dat uitzien naar een voorjaar dat hem van zwarte mijmeringen troosten zou?

Ik heb het reeds aangeduid. Potgieter's woning heeft van 1865 tot 1868, in de donkere dagen vóór en na Kerstmis, menigmaal van gulle en onvermengde vrolijkheid weêrklonken. Wanneer bezigheden mij te Haarlem terughielden en mijne vrouw en ons eenig kind, door zijne zuster genood, vaak acht of veertien dagen aan één stuk te zijnent doorbragten, dan mogt in December Sint Margriet hare zomersche kunsten herhalen, mogten de pruilende narcissen onder elkander het amsterdamsch klimaat bedillen: één kinder- en twee vrouwe-

stemmen joegen er alle vleermuizen op de vlugt. Dan geleek de gastheer geen kloosterbroeder en celibetair, hoe kunstig ook de pen of het penseel hanterend, maar een levenslustig grootvader die zijne schoondochter en haar stamhouder in waardschap had en bij wien, tot beider eer, de speelman niet van het dak week. Hoe zielsveel hield Potgieter van dat kind, hetwelk in zijne eenvoudigheid hem tutoyeerde! Zich aanmerkingen veroorloofde op zijne tafel! Hoe wist hij het hart van mijne vrouw te stelen, en zij het zijne! Hoe werd er geplaagd, geschertst, genoten en gejuicht!

Maar het kon niet alle dagen hoogtijd wezen. Er kwamen en gingen winteravonden dat de eerste der nieuwe maand wel het nieuwe nummer van het oude tijdschrift bragt, maar niet het bezoek der oude mede-redacteuren, en dit bezoek, indien het zich had aangemeld, niet welkom zou zijn geweest. Hartelijke menschen kunnen, zoo zij tevens karakter hebben en dit weten te toonen, banden verbreken; doch van de vroegere aanhechtsels blijft altijd iets zitten, en in de eenzaamheid rijst de droefgeestige voorstelling van hetgeen had kunnen zijn, vergeleken bij hetgeen is. Ook te dien aanzien is Potgieter de humane man geweest die niets humaans voor strijdig houdt met zijn aard. Naar het fraaije zeggen van den altijd door hem bewonderden Geel, behoorde ook hij tot de kleine schaar van uitverkorenen die, omdat zij voortbrengen uit lust tot voortbrengen, geen verstrooiing behoeven: noch die van het reizen en zichzelf ontvlieden, noch die der huiszittende gezelligheid. Echter was hij een mensch, geen stoïcijn.

De mijnen en ik, wij hebben Potgieter in liefde en vereering teruggegeven wat wij konden; wij zijn iets, wij zijn veel voor hem geweest. Doch wij konden niet alles zijn. Van daar dat hij somtijds aan zijne zuster en aan zijne bloemen uit het Zuiden vroeg: Waar blijft de lente?

VI

Tot eene gedachtenis onzer italiaansche reis van 1865 deed Potgieter mij de eer zijn *Florence* aan mij op te dragen; en van zelf volgt hier, uit de toelichtingen tot dat dichtstuk, de plaats waar hij de aanleiding tot het uitstapje vermeldt:

‘Een letterkundig leven heeft, als elk ander, zijne *tristes occurrences*, door welke men zich aan velerlei bekrompenheid ergert, als men eenige zijner diêrste verwachtingen verijdeld ziet. In den winter van 1864 waren zij in ruime mate evenzeer het deel van den vriend, aan wien deze bladen ter gedachtenis van onzen togt worden opgedragen, als van hem die ze schreef. *Tristes occurrences*, van welke het mij niet zou invallen te gewagen, als ik niet wenschte te getuigen hoe, voor somberheid als dergelijke teleurstellingen pleegt te volgen, afwisseling van gezigtseinder niet alleen, maar de verrassingen eener om strijd schoone en stoute natuur, maar boven alles de genietingen eener oude toch nog frissche kunst, mijnen reisgenoot en mij in de lente van 1865 het beste geneesmiddel bleken. Het feest der onthulling van Dante's standbeeld, op zijnen zeshonderdjarigen geboortedag, lokte ons naar Florence; en lang reeds voor wij aan den voet der omsluiserde statue stonden, was het smartelijke onzer, naar ge wilt, vermeende of gegronde grieven verzacht; waren zij om den wille van een groot leed, levenslang grootsch gedragen, vergeten. Wij kleinen, uit onze goêlijke negentiende eeuw, zouden wij ons niet schamen over miskenning te klagen, den blik opheffende naar dien Kolos uit de wreede dertiende; die meer dan de geneugten van huis en haard, die alles wat wij geluk heeten voor zijne overtuiging veil had, en toch de stad, welke in hem haren besten burger uitstiet, niet minder bleef liefhebben?..... Te veel welligt over de aanleiding die ons ten minste veertien dagen vrijen tijd verschafte voor een togtje, dat veertien weken eischen mogt, om alles te smaken wat binnen ons bereik scheen te komen.’ Poëzy, 1832-1868. Eerste Deel, bladz.338.

Dit werd opgeschreven in Mei 1868, en mijne lezers vinden er de bevestiging van het in de voorgaande bladzijden door mij aangestipte. Is er iets solemneels in de herinnering aan het 'groot en levenslang grootsch gedragen' verdriet van Dante, - den uitgestootene, die zijne vaderstad bleef liefhebben, - zij mogen er uit opmaken hoe trefbaar Potgieter was voor eene bepaalde soort van leed. Maar ook het andere: 'zouden wij ons niet schamen over miskening te klagen?' kwam uit het hart.

Nooit heb ik over Potgieter's lippen één klagt wegens verongelijking hooren komen; nooit aan zijne daden kunnen bespeuren dat hij zich niet gewaardeerd achtte. Niet-alleen wist hij als een goed ruiter zijne eigenliefde in bedwang te houden; maar hij kende er geen andere, dan zichzelf te voldoen en schoone werken voort te brengen. Was het de blijkbare sympathie voor zijn persoon, die hem van het impopulair blijven zijner geschriften troostte? Of de vaste overtuiging dat men hem eenmaal regt zou laten wedervaren? Dit is zeker dat hij in niets op sommige miskende groote mannen geleek, die van hunne gedwongen openbare sereniteit zich wreken op weerlooze binnenkamers of sidderende huisgenooten. Altijd dezelfde, altijd een gelijk gemoed. Soms geweldig pruttelen, maar nooit opstuiven. Wrevelig en ontevreden wanneer hij anderen knoeiwerk zag verrigten; maar nooit zichzelf zoekend, of eigen lof, of eigen grootheid.

Zonder in het minst te vermoeden dat die woorden eenmaal zouden kunnen dienen als schets van zijn karakter, zeide ik in eene beoordeeling van zijn *Florence*, toen de bundel mij in Indie door hem was toegezonden: 'Aangezien de schrijver dezer regelen het voorregt heeft gehad den heer Potgieter in Mei 1865 naar Italie te vergezellen, en zelfs, in het volgepropt Florence, dezelfde kamer van het Hôtel du Nord met hem te betrekken, kan hij met eenig gezag verzekeren dat daar niets is voorgevallen wat zelfs den meest schrikachtigen Nederlander zou kunnen doen ontstellen bij de gedachte, met een dichter op reis te gaan. Alles heeft zich op de gewone wijs toegedragen. Op den eigenlijk gezegden feestdag zijn wij 's morgens naar de onthulling van het stand-

beeld, 's middags naar den roeiwedstrijd op den Arno, en 's avonds naar de illuminatie gaan zien, die bijzonder fraai was. De andere dagen hebben wij door de stad gedwaald, paleizen opnemend, kerken bezigtigend, muzeums bezoekend. Noch te Florence zelf, noch op de reis derwaarts, over Lucern en den Sint Gotthard, noch op den terugtogt over den Mont-Cénis en door Savoye, kan ik mij herinneren bij mijn reisgenoot zenuwachtige verschijnselen te hebben opgemerkt. Zelfs is het mij onbekend gebleven dat in zijn koffertje zich een exemplaar van dat gedeelte der werken van Hooft bevond, waarin diens gedicht *Uit Florence 1600* voorkomt; ofschoon naderhand gebleken is dat deze oud-vaderlandsche herinnering met opzet medegenomen was.'

Zoo koel en objektief als toen zou ik thans niet over Potgieter kunnen schrijven. Anders beoordeelt men de levenden, wier kieschheid ontzien moet worden, anders de dooden. Doch des te beter komt er door uit, hoe hij in die dagen op mij den indruk maakte een volkomen natuurlijk mensch te zijn, een man zonder kuren gelijk zonder bedrog, zonder gal of wrok gelijk zonder toorn, en daarbij een belangwekkend reisgenoot. Van hem heb ik bij die gelegenheid reizen geleerd; tevens ontdekkend dat ik in de kunst van omgaan met allerlei soort van menschen, het nimmer zoo ver zou brengen als hij.

Te Florence, waar het Dante-feest uit alle oorden van Italic Dante-vereerders heengelokt had, was hij met sommige dier heeren dadelijk op zijn gemak. Nog zie ik hem op een avond, door een troepje fanatieken omringd, in de buurt van het Bargello onder eene gaslantaren staan, hun hart veroverend door het voor de vuist reciteren van strofen uit de *Commedia*.

Het volk echter trok hem nog meer aan dan de geleerden. Van Spezzia naar Genua deden wij de reis op de imperiaal eener diligence, en troffen een bokkig kondukteur. Maar de man had buiten den waard gerekend, zoo hij meende Potgieter te kunnen afschrikken door stroefheid. Door geduld en goede luim wist deze den onvriendelijke aan den praat te krijgen, en ontlokte hem ten laatste al de geheimen van zijn vierspan.

Op den togt door de sneeuw over den Sint Gotthard, bij

eene verblindend schoone volle maan, nam een jong postiljon hem voor zich in, door uit den grond des harten, met de zweep naar den hemel wijzend, overluid te roepen: *O la bella sera!*

Het rijtuigje, waarmede wij dien nacht ons in het gebergte waagden, was van eene even primitieve soort als de kleine stoomboot die des ochtends, bij nederplassenden regen, ons de Vierwaldstätter See had overgezet. Maar het een zoo min als het ander bedierf zijne vrolijkheid.

Uit mijne zwitsersche herinneringen van 1848 en 1849 had ik hem verhaald dat men, aan boord van iederen zwitserschen steamer, ik weet niet welken zwitserschen landwijn behoorde te drinken bij het déjeuner; en 's avonds laat, in het gebergte, tegen de koude nachtlucht, gehouden was klontjes suiker te eten, met kirschenwasser besprenkeld. Nooit ben ik hartelijker uitgelagchen dan om die dubbele aanbeveling. De landwijn bleek flauwe kost, alleen bruikbaar als thema van allerlei plagerijen aan het adres van den hofmeester; en toen de kleine opgewonden postiljon: *bella sera!* riep, en wij het oogenblik gekomen achtten onze suiker en onze veldflesch voor den dag te halen, toen stietten wij met onze elboogen de glazen van het naauwe wagentje stuk, en kwamen 's morgens in de vroege, bibberend van koude, met gebroken ruiten te Magadino aan.

Aan eene groote gemakkelijkerheid in het spreken van vreemde talen, waardoor hij met ieder een onderhoud wist aan te knopen, paarde hij den weetlust die een vruchtbaar gebruik leert maken van reiswijzers; paarde hij het levendig geheugen dat het vroeger aanschouwde dadelijk herkent. Op de terugreis over Parijs zagen wij in één dag meer dan anderen in drie: dank zij de vaardigheid die hij had opgedaan bij gelegenheid van een vorig bezoek, onvergetelijk geworden door een zijner schoonste verzen: *Eene revue in het Bosch van Boulogne*. Daaruit, en meer nog uit zijn *Florence*, kan men zien met hoeveel geweten hij reisde; welke diepe indrukken hij ontving; hoe in den vreemde de gedachten elkander bij hem verdrongen; de vaderlandsche letteren nooit uit het oog verloren werden.

VII

Onder den indruk der tijding van Potgieter's overlijden, in Indie ontvangen, schreef ik over hem, tevens zijne *Nalatenschap van den Landjonker* aankondigend: 'Door het uitgeven van dezen bundel, die voltooid werd in de kracht eener nog bloeiende gezondheid en in het vooruitzicht van menige aangename wisseling van gedachten met geliefde vrienden, heeft hij in zijne eenvoudigheid den schoonsten krans op zijn eigen graf gelegd. Niets teekent hem beter; hem en zijne inborst; zijne trouw en *zijne vindingrijkheid in de vriendschap...*'

Er volgen nog andere beminlijke trekken, hem allen eigen. Allen zijn, ofschoon op duizende mijlen afstand, naar het leven genomen; want ook dood is Potgieter voor mij levend gebleven. Maar ik sta thans alleen bij dien éénen stil, den laatsten, omdat ik bij gelegenheid onzer italiaansche reis er zulk een treffend blijk van ondervond.

Toen hij kwam vragen of ik medeging, wist hij dat mijne bezigheden een bezwaar opleverden; onoverkomelijk omdat ik niet vrij was in het kiezen eener vakantie, en het vernederend zou zijn geweest, buiten geval van ongesteldheid of huiselijke rampen, er om te verzoeken. Vrouw en kind waren welvarend; ik zelf zoo gezond als een visch; en het had inderdaad geen houding anderen met mijn werk te belasten, alleen omdat ik brandde van begeerte het Dante-feest bij te wonen en iets van Italie te zien.

Doch wat had hij gedaan? Vóór hij naar Bloemendaal reed, van het spoorwegstation te Haarlem zich met zijne vigilante naar het bureau der *Haarlemsche Courant* laten brengen, belet gevraagd bij den hoogbejaarden chef der firma wien mijne afwezigheid bovenal ongelegen zou komen, dezen zijn reisplan blootgelegd, van hem verkregen dat mij veertien dagen verlof werden toegestaan, en zoo, buiten mij om en vóór ik er van reppen kon, den grooten hinderpaal uit den weg geruimd. Met mijn paspoort in den zak kwam hij naar buiten rijden; en toen ik beginnen wilde van: 'Ja maar, dat gaat zoo niet; ik kan niet weg; gij zoudt toch niet willen dat ik den ouden

heer Enschedé' ... toen riep hij: 'Zwijg maar; ik kom er vandaan; alles is in orde!'

Ware Potgieter nog tien of twaalf jaren blijven leven, had hij de vijfenzeventig gehaald of daarboven, dan stel ik met welgevallen mij voor dat hij juist zulk een innemend en levenslustig grijsaard zou zijn geworden als die oude heer, dien ik vijf jaren achtereen 's morgens en 's avonds aan zijn lessenaar tegenover den mijnen heb zien zitten, en wien ik van het begin af, zij het ook vermengd met gevoelens die het verschil van leeftijd van zelf medebragt (het was of ik tegenover mijn grootvader zat), eene bijzondere vriendschap heb toegedragen Mr. Johannes Enschedé (1785-1866), herdacht in de Levensberigten der leidsche Maatschappij van Letterkunde, 1867, bladz. 57 vgg..

Nooit is mij ter oore gekomen wat die twee, de zestiger en de tachtiger, elkander te voren zelfs van aangezicht onbekend, bij de bewuste gelegenheid zamen hebben verhandeld. Alleen houd ik mij overtuigd dat de ontmoeting wederkeerig eene aangename herinnering heeft achtergelaten. Ofschoon geen geleerde van beroep, en huiverig daarvoor te worden aangezien, bezat de oudere (in de zaak der Coster-overlevering heeft hij nog uit zijn graf tegen kunstmatige rekonstruktie der geschiedenis gewaarschuwd en gewaakt) den onbenevelde kritischen blik die den jongere levenslang bekoorde. In vaderlandsliefde en oranjegezindheid, al heette de een liberaal, de ander konservatief, gaven zij elkander niets toe; en te dien aanzien was ik bij beiden aan het regte kantoor. Mr. Enschedé, hoewel jurist en mede-chef eener industriële zaak, had uit het jaar 1813, toen hij door persoonlijken moed zich onderscheidde, een jong militair hart overgehouden; en ook in dat opzigt kwam hij goed bij Potgieter, wiens *Rijmen gevonden in het kamp bij Zeist* men slechts behoeft in te zien om te gevoelen dat hij de poëzie van het soldateleven in hare volle schoonheid in zich had opgenomen.

Nog een punt van overeenkomst was dat, zoo Potgieter meer van de jufvrouwen Wolff en Deken, Mr. Enschedé meer van Bruno Daalberg hield, beiden somtijds in hunne gesprekken zich van zelfgevonden figuurlijke zegswijzen bedien-

den, die men gezworen zou hebben aan onze litteratuur der achttiende eeuw ontleend te zijn.

Eén punt van verschil! Ware het onderhoud tusschen hen op Napoleon I gekomen, dan geloof ik dat Mr. Enschedé, die in de ongeduldige en opbruischende jaren der jeugd de volle bitterheid der fransche overheersching geproefd had, ten aanzien der schim van Sint Helena minder verzoenlijk zou gebleken zijn. Maar ten volle zou Potgieter hem hebben toegestemd dat de *Katabasis*, die eene kloeke daad was toen zij het licht zag, ook nu nog als satirieke vaderlandsche geschiedzang waarde heeft. En over het graf van Van Marle hadden zij elkander de hand gereikt. Aanteekeningen van het gebeurde in de Stad Haarlem van 15 November tot 2 December van het jaar 1813, door Mr. Joh. Enschedé, 1863.- Van Marle's *Katabasis*, parodie van Napoleon's terugtogt uit Rusland, heeft in 1813 menig Hollander moed doen vatten.-Bijzonderheden omtrent Van Marle in Vreede's eigen *Levensschets*, 1883.

Doch waar dwaal ik heen, twee ouderen gedenkend die beiden eenmaal goed voor mij waren, en waarvan ik den een zoo gaarne hetzelfde langer leven had gegund dat den ander ten deel viel? Wat ik van Potgieter zeggen wilde: gelijk het van fransche drinkebroërs heet dat zij *le vin gai* of *le vin triste* hebben, zoo had hij, de matige, die schier van brood en water leefde, *l'amitié ingénieuse*. Hij was niet slechts beleefd en voorkomend, gelijk het onder vrienden betaamt, maar wist zijne oplettendheden ook nog een veêrtje of een bloempje op den hoed te steken dat er een feestelijk aanzien aan gaf.

Veel heb ik op dien togt naar Florence genoten; elf jaren daarna, bij een tweede bezoek aan Italie, er nogmaals de vruchten van geplukt. Potgieter had mij op dat oogenblik geen uitgezochter genoegen kunnen verschaffen. Maar dat hij, alvorens mij te komen toeroepen: ga mede!, eerst vakantie voor mij ging vragen, was toch het plezierigst van al.

VIII

Hoe weinig er noodig was, schijnbaar, om wanneer hij reisde hem onderweg de stof voor uitgebreide studie te doen vinden, dit bewijzen ook zijne *Herinneringen en Mijmeringen* Studien en Schetsen, Aanhangel der Verspreide en Nagelaten werken, I 179 vgg..

Door hemzelf en met eigen oogen gezien, in die dertien of veertien hoofdstukken, is, ter gelegenheid van het uitstapje naar Weenen in 1871, alleen het kinderportret van den hertog van Reichstadt; bij de beschrijving van Schönbrunn in het tiende genoemd. Al het andere had hij uit boeken.

Doch wil men bijwonen hoe in een dichterlijken geest de eikel eik wordt, dan ga men uit de heugenis van het schier kleurloos beeld van dien knaap, in beide handen pasgeplukte bloemen klemmend, eene breede monografie over den legendairen Napoleon zien groeijen, en enkel het aanschouwen der afbeelding van den zoon aanleiding worden tot het revue houden over eene geheele litteratuur betreffende den vader Hoewel Potgieter niet bedoelde een boek te schrijven als Gaston Paris' beroemde *Histoire Poétique de Charlemagne*, Parijs 1865, aan de *Herinneringen en Mijmeringen* ligt niettemin dezelfde hoofdgedachte ten grondslag. Potgieter leverde bouwstoffen voor eene *Histoire Poétique de Napoléon*..

Potgieter had een ingeschapen afkeer van militair despotisme. Zoomin als hij met de middelen dweepten waardoor de duitsche eenheid, overigens zijnerzijds het voorwerp van hartelijke belangstelling en opregte toejuicing, in 1866 tot stand kwam, evenmin kon in het verleden de wapenroem van Napoleon en van het eerste fransche keizerrijk hem verblinden. Maar hij zou geen 'dichterlijk waarnemer' geweest zijn, gelijk ik in de aankondiging van zijn *Florence* hem noemde en hij mij terugschreef gaarne te willen heeten, zoo hij voor het geheel eenige, het weergalooze in Napoleon's grootheid, geen oog had gehad.

Jaren lang heeft dit onderwerp hem door het hoofd gedwaald. Zijne vaderlandsliefde heeft menige overwinning op zichzelf moeten behalen, eer hij er toe besluiten kon den 'eersten man onzer eeuw,' maar die Nederland zoo smadelijk bejegende,

regt te doen. Zoo lang Frankrijk voorspoed genoot, schijnt het (want ik spreek op de gis), bepaalde hij er zich toe Napoleon bij voorkomende gelegenheden zooveel mogelijk te verontschuldigen. Doch, toen in Duitschland een staatsman en veroveraar was opgestaan die 'immers beloofde de tweede te zullen worden,' en Frankrijk in 1870 ontlusterd nederlag, toen rees voor zijn geest de gedachte aan hetgeen hij sedert zijne jeugd, bij dichters van verschillende talen en tongen, tot verheerlijking of berisping van den aan zijne rots geklonken en stervenden Prometheus van 1821 had aangetroffen.

Bilderdijk en Da Costa, Alexander Manzoni, Lamartine en Delavigne, Hugo en Quinet, Byron en Shelley, Heine en Von Zedlitz, Béranger bovenaan: aller liederen leverden hem stof voor zijn proza. Het reisje naar Weenen wekte duizend herinneringen. En leverde niet de groote gebeurtenis uit de eerste dagen van datzelfde jaar, - de koning van Pruisen de schim van Lodewijk XIV trotserend en te Versailles - zelf zich de duitsche keizerskroon op het hoofd zettend, - stof te over om er mijmeringen doorheen te vlechten?

Voorbeeldig natuurlijk intusschen ging het zamenstellen van zulke stukken Potgieter van de hand. Om afwerken bekommerde hij zich dikwijls niet, en voor zoover ik weet bleven de *Herinneringen en Mijmeringen* onvoltooid. Vond hij een slot, dan gaf hij het; vond hij het niet, dan liet hij het achterwege: zich bewust dat gelijkmatigheid van inkleeding tot de lagere sferen der kunst behoort. Een aanloop, de eerste de beste tijdzang, voor de hand weg uit de vergankelijke litteratuur van den dag gekozen, was hem genoeg. Wat zeg ik? hij hechtte aan zijn werk zoo weinig waarde dat ik hem vergeefs heb zoeken te bewegen mij althans inzage te geven van een gedeelte dat nooit tot mij kwam. De *Herinneringen en Mijmeringen* toch werden oorspronkelijk geschreven voor mij, als bijdrage voor de letterkundige afdeeling der toen door mij geredigeerde bataviasche courant.

Daar de chinesche zettters te Batavia niet in staat waren zijn schrift te ontcijferen, - hij schreef eene fraaije, gelijke, maar hoogst eigenaardige hand, voor niet-ingewijden volstrekt onleesbaar, - waren wij overeengekomen dat hij zijne kopij te

Amsterdam in proef zou doen brengen, en ik een afdruk daarvan ontvangen zou. Hoe ik mij uit de verlegenheid gered heb, dit zou, indien het de moeite loonde, de vergelijking van tekst en tekst, van tekst en handschrift, kunnen uitwijzen; doch de waarheid is dat de mail op zekeren dag mij een vervolg der *Herinneringen en Mijmeringen* bragt, dat - niet aan het voorafgaande sloot.

Men moet aan gene zijde der linie redakteur eener courant geweest zijn, en het voorregt hebben gehad den aanhef van een feuilleton van Potgieter te ontvangen, om zich te kunnen voorstellen hoe ik bij die ontdekking te moede was. Om kort te gaan, ik vond er iets op: een geïmproviseerden overgang van het eene gedeelte op het andere, een tusschenvoegsel van eigen fabrikaat, weet ik het? In elk geval moet het iets zeer onnoozels geweest zijn; want toen Potgieter het nummer der courant ontvangen had waarin mijne proef van tekstherstel te lezen stond, en het tusschentijds uitgekomen was dat hij zelf, door den brief met het voor mij bestemd vervolg niet eigenhandig op de post te bezorgen, onwetend oorzaak mijner tribulatiën geworden was, toen regende het plagerijen op mijn stomp hoofd.

Nu bleek het dan toch, moest ik hooren, dat het niet alléén aan de chinesche zettters lag; dat ook de redakteur-zelf bijwijlen bokken schoot; eene toespeling op Lamartine verzinnend, waar het verband duidelijk aanwees dat Shelley bedoeld was, en, voor den gemakkelijkst te gissen zamenhang ter wereld, weinig minder dan zotteklap in de plaats stellend.

Dit harde woord werd niet gebezigd; zachte te bezigen was Potgieter's specialiteit; maar de gedachte moest ik slikken. Wat ik ook terugschreef, en schuldbelijdend opheldering vroeg, het mogt niet baten. De onbestelde brief was en bleef in zijn bezit, en een toovenaar die iets uit zijne handen kreeg wat hij niet wilde afgeven! Nog menigmaal, daar houd ik het voor, heeft hij te Amsterdam in de eenzaamheid zijner boekekamer zitten lagchen, wanneer hem te binnen schoot hoe averegts scherpzinnig en potsierlijk talentvol, door zeker bataviaasch vriend, eene gaping in zijne *Herinneringen en Mijmeringen* was aangevuld.

Ongetwijfeld bewijst dit kleine incident dat Potgieter hooge eischen stelde. Om hem te voldoen moest men blijk geven gedachten te kunnen raden. Alleen beweer ik dat hij veeleischend was uit bescheidenheid, en omdat hij geen besef had van het buitengewone in zijn eigen voorstellingsvermogen, laat staan er zich op verhoovaardigde. Ware het tegenovergestelde gebeurd; hadden aan een handschrift van mij, hem uit Indie toegezonden, een heel of half dozijn bladzijden ontbroken; ik weet zeker dat hij blakend van ijver de aanvulling zou hebben beproefd, en geslaagd zou zijn. Om nogmaals hetzelfde woord te bezigen: zijn voorstellingsvermogen in het litterarische was geheel en al *hors ligne*.

IX

Hoe hij reisde, had het opschrift boven de vorige bladzijden kunnen luiden. Ik durf op dezelfde belangstelling rekenen wanneer ik verhaal hoe hij wandelde. Het staat bovendien gedrukt, en sedert jaren, in dicht en in on dicht.

Eene Novelle? is gewandeld, van Driebergen naar halfweg Amersfoort en Utrecht. Een *Haarlemsch Hofje* en *Onder weg in den regen* zijn twee verijdelde wandelingen, eene verijdelde scheveningsche en eene verijdelde bloemendaalsche. *Heugenis van Wolfhezen*, *Heugenis van Renswoude*, *Heugenis van Wijk aan Zee*, allemaal wandelingen, nu aan den duin-, dan aan den heidezoo, dan in het hart van 't Gooi.

Hoe vroeg er dit reeds bij hem ingezeten heeft, - ik bedoel, het rijk geschakeerd vaderlandsch landschap, met stoffage en al, door eigen aanschouwing in zich op te nemen en, naar gelang van omstandigheden, de schildering in verband te brengen, nu met het eene, dan met het andere feit van den dag, - dit bewijst *Aan Twenthe op Twikkel*, een vers van 1861, óók eene wandeling. *Jacoba* niet te vergeten, de in het Zeister legerkamp gevonden rijmen. Allerminst *Een dag te Kleef*.

Over *Heugenis van Wijk aan Zee* kan ik medespreken. Indertijd bezoeken brengend aan een lid mijner haarlemsche ge-

meente, toen te Beverwijk gevestigd, had ik op eenzame zwerftogten in den omtrek het in zijne soort onvergelykbaar plekje leeren kennen. Toen ik er naderhand Potgieter van verhaalde, wilde hij het zien, en in den zomer van 1865 togen wij er *en famille* heen. Zijne dichterlijke beschrijving van het dorp, dat in eene vruchtbare vlakte door eene hermetisch gesloten halve maan van hooge duinen wordt omarmd, is volkomen getrouw. Nog beklim ik er met hem den toren, en hoor in het Oosten de bosschen, in het Westen de zee ruischen. Het plaatsje scheen uitgestorven. Eén kinderstem hadden wij vernomen: een meisje of een knaap, die een geit liet grazen. Toen wij op het duin zaten, was ook dit laatste zwakke menschegekluid weggestorven. Om ons heen eene stilte als van het graf. Verspreide en Nagelaten Werken, afdeeling Poëzy, II 358 vg.: Heugenis van Wijk aan Zee.

Ook de *Heugenis van Renswoude* hebben ik en de mijnen zien geboren worden. Het was in den zomer van 1863, een onzer eerste gezamenlijke zondagsche uitgangen. In den regel bescheidde wij elkander aan het station van den Rijnspoorweg te Amsterdam, stoomden tot Utrecht, tot Zeist, tot Maarsbergen, en wandelden of reden verder de bosschen in, de dorpen door. Voor het organiseren van zulke togtjes bezat Potgieter een waar genie. Nooit meer dan bij die gelegenheden muntte hij uit in het steken der vroeger genoemde pluim op den hoed der beleefdheid. Verspreide en Nagelaten Werken, afdeeling Poëzy, II 331 vg.: Heugenis van Renswoude.

Ik kende Renswoude sedert 1851, toen het toeval en een vrije zondag er mij een katechismuspraak over het Vijfde Gebod deden bijwonen waarin een zeer jong predikant, sedert vermaard geworden en reeds in die dagen een uitmuntend volksredenaar, den boeren duidelijk zocht te maken dat, zoo de bewuste paragraaf van den Dekaloog wel aan de kinderen verpligtingen jegens hunne ouders oplegde, maar niet aan de ouders jegens hunne kinderen, men daaruit zien kon 'hoe God er op gerekend had dat geen vader of moeder ten aanzien van hun kroost zich ooit iets te verwijten zouden hebben.'

Toen ik dit Potgieter verhaalde lachte hij, maar niet overluid; want, ofschoon ongehuwd en kinderloos, hij had fijn vaderlijk gevoel en vond alle argumenten, aan het zwijgen van het Vijfde Gebod ontleend, klemmend genoeg, mits zij de overtuiging hielpen bevestigen dat ouders vooral niet minder hunne kinderen behooren te eeren, dan zij door hen verlangen geëerd te worden.

Zoo hij medemenschen verachten kon, ik heb dit meermalen bij hem opgemerkt, dan waren het ouders van de wereld die, hetzij door plomp, hetzij door schoonschijnend wangedrag, een smet op hunne kinderen wierpen. Hij groette geen dames van die soort, behaagzieke moeders van volwassen dochters. Geen getrouwd man zou ooit zijn vriend geworden of gebleven zijn, van wien het uitgekomen ware dat zijn zoon zich over hem te schamen had.

Wanneer Potgieter in zijn *Haarlemsch Hofje* zegt en vraagt:

Wat doe ik dan, - zoo menigmaal,
Op weg naar 't lomm'rig Bloemendaal,
Een stortbui me op 't station verrast;
Of 's winters, onverbeide gast,
Ik in des Kruiswegs zoete kluis
De liefste vrienden vind van huis, -
Wat doe ik met mijn hofjes-haat
Dan in de Lange Heerenstraat?...

wanneer hij aldus zijne hulde inleidt aan eene beroemde schilderij van Frans Hals, door den stichter van het Hofje van Beresteyn aan zijne erven vermaakt, dan ontsluiten zich nogmaals voor mij de aangenaamste herinneringen. Verspreide en Nagelaten Werken, afdeeling Poëzy, II 336 vgg. Een Haarlemsch Hofje. - De bedoelde schilderij, en de andere doeken van Frans Hals die haar omringden, bevinden zich thans allen te Parijs.

Die kluis aan den Kruisweg, schuin tegenover de Lange Heerestraat, was destijds, eer wij voor goed naar Bloemendaal verhuisden, de mijne; en als Potgieter met zijne zuster des zondags onaangekondigd naar Haarlem kwam, dan is het in dien tijd - het begin onzer meer intieme vriendschap - eene enkele maal gebeurd dat hij *visage de bois* vond.

Zoet was de kluis in zoo ver niet dat zij uit een dier nieuwerwetsche bovenhuizen bestond, waar de ruimte en het comfort zich opgeofferd zien aan nuttelooze sieraden. Maar wél, wanneer ik bedenk dat dáár de jaargangen van den *Gids* en van *Tesselschade* nevens mij op de schrijftafel hebben gelegen, waaruit ik de stukken heb mogen kiezen die in 1864, onder den algemeenen titel van *Potgieter's Proza*, het licht hebben gezien. Zoet, wanneer ik mij herinner welk vertrouwen hij toen reeds goedvond in mijn oordeel te stellen; hoe hij mij toeliet onderscheid te maken tusschen de verschillende geloofsbrieven van zijn talent; hoe ik naar welgevallen in zijne drukproeven mogt schrappen; hoe hartelijk hij, na voltooiden arbeid, mij met een handdruk voor eene waarderende openbare beoordeeling dankte.

Uit dien tijd van 1863 op 1864, toen ik de volledige verzameling zijner dicht- en prozawerken voor het eerst in alle rigtingen en onder zijne eigen voorlichting heb doorgelezen, dagteekent mijne overtuiging dat alleen hijzelf in staat zou zijn geweest eene definitieve uitgaaf zijner geschriften te bezorgen. En wat is natuurlijker? Hij was een dier geesten wier werkzaamheid eerst rijpe vruchten gaat afwerpen, wanneer zij de tweede helft van hun leven ingetreden, en meer dan ingetreden zijn. Bovendien, door de periodiciteit van een maandwerk genoodzaakt te werken à *bâtons rompus*, met horten en stooten, heeft hij voor een groot aantal denkbeelden alleen gaandeweegs de ware uitdrukking kunnen vinden. Ook hebben de tijdsomstandigheden hem, niet minder dan ieder ander, hun bedriegelijk kijkglas voorgehouden. Voor de litteratuurgeschiedenis der studeer- en der kollegekamers moge elke bladzijde, door hem geschreven, waarde hebben, ik weet meer dan één uitvoerig opstel te noemen van hetwelk hijzelf zou hebben toegestemd dat het voor drie vierde gedeelten aan de vergankelijkheid behoort; meer dan één gedicht hetwelk als een verkeerd gegoten stuk kristalwerk beschouwd moet worden: massief, maar niet doorzigtig.

X

Was dan waarlijk het advies, dat ik in 1864 over zijn *Proza* uitbragt, iets buitengewoons? Geenszins. Als kritiek stond het niet hooger dan hetgeen ik in 1869 en in 1875 over zijne *Poëzy* schreef. Maar het was de eerste maal, na dertig jaren arbeid voor het publiek, dat beproefd werd dien arbeid te karakteriseren.

Weder verliepen sedert eene reeks van jaren; en ofschoon er onder de ouderen gevonden worden die Potgieter veel langer gekend hebben dan ik, nog niemand heeft een hem waardig offer aan zijne nagedachtenis gebragt, gelijk niemand bij zijn leven hem zijne plaats poogde aan te wijzen.

Leest men hetgeen belletristen onder zijne vrienden en tijdgenooten vroeger en later van hem gezegd hebben, dan stuit men op vleijerijen *à bout portant*. Men waant hovelingen hunne opwachting te zien maken. De anderen, geleerden van professie, vleijen of buigen niet, maar doen er het zwijgen toe. Meesterwerken als de *Nalatenschap van den Landjonker*, als *Van den Brink's Leven*, als *Florence*, hebben met tusschenpoozen het licht kunnen zien, zonder dat hunnerzijds iemand er notitie van genomen, laat staan er eene grondige beoordeeling van geleverd heeft.

Voor zoover de dilettanten betreft laat het verschijnsel zich hieruit verklaren dat Potgieter's persoon te zelfder tijd groote genegenheid, en zijne verstandelijke meerderheid vrij wat ontzag inboezemde; waaruit van zelf voortvloeide dat men, over hem sprekend, minder den indruk maakte hem te schatten of te wegen, dan bij hem op audientie te gaan.

Het zwijgen der anderen leer ik alleen begrijpen wanneer ik het vroeger gezegde, omtrent onze akademien, in verband breng met de omstandigheid dat een buitenlandsch geleerde het beste gaf wat tot hiertoe over Potgieter geschreven is, en dit gaf in eene vreemde taal. Duitsche studie van Dr. F. Nippold, hoogleeraar te Heidelberg, in de *Mannen van Beteekenis*, 1876. - Hollandsche voorlezing van denzelfden over Potgieter, opgenomen in den *Tijdspiegel* van 1881. De mannen der weten-

schap in Nederland overdrijven het juiste beginsel dat zij met hun oordeel over tijdgenooten zuinig en voorzigtig behooren te zijn. In het staatkundige kommunikatief genoeg, is het of zij op elk ander gebied vervolgd worden door de vrees zich aan koud water te zullen branden. De zin voor publiciteit, dien zij met den mond belijden, wordt feitelijk te vaak door hen verloochend.

Ik keer tot den wandelaar en reiziger terug, dien ik beter gekend heb dan den redakteur. Leeft hij voor mij in zijne verzen uit dien tijd, hij doet het niet minder in zijn proza.

Ik zie hem in den trein zitten, op een regenachtigen najaars-zondag, teleurgesteld en in wanhoop terugrijdend van Den Haag naar Amsterdam. Te vergeefs heeft hij in Het Bosch op verademing gehoopt: het regent, regent, als in het liedje van den dichter, - enkel water. Voortrijden? vraagt de koetsier, schier stapvoets ter hoogte van de Oranjezaal gekomen. Toch niet! de herinnering eener schoone wassenaarsche wandeling, in den voorzomer van datzelfde jaar, mogt er door uitgeregend worden! Naar Scheveningen, mijnheer? Hoe komt de man op den dollen inval hem in zulk weder naar Scheveningen te willen brengen, eene buitenplaats voorbij waar de schim van Cats hem met een zondvloed van zedelessen bedreigt over het nut der nattigheid, hem die mijmerend morren dorst! Neen, man, naar de spoor, anders en leelijker gezegd, de station! Maar de koetsier is te goed Hagenaar om hem het Willemspark kwijt te schelden. Het monument! wordt van den bok hem toegeroepen. Dank je, zegt hij, ik heb er genoeg van; en bij de beruchte ellips, den steen des aanstoets, ziet hij twee heeren, van onder nagasaki's, er naar omhoog turen. Waren het Japannezen?

In de wachtkamer van den trein nieuwe ergernis. Nergens, op zijne verste togten niet, heeft hij iets onhuiselijkers aangetroffen dan de spoorweg-wachtkamers in het land der huiselijkheid. Die voor de reizigers eerste klasse geven eene juiste vertolking van *shabby genteel* en *poor puff*. Er moge geen arsenicum schuilen in het donkergroen der behangsels, aartsmelancholie voelt zich in die stilte te huis. En de lektuur, u door de leestafels dezer vertrekken aangeboden!...

Gij vindt hem lastig; maar gij weet niet dat, hoe zeer hij het zijn moge, hij toch nog gezelliger is. Wilde de hemel slechts ophouden het water bij bakken uit te storten, aan spraakzaamheid zou het zijnerzijds, eenmaal in den trein, niet ontbreken. Gelukkig treft hij een eenzaam kompartiment.

Eenzaam? Zoo gij hem ooit onderweg ontmoet, en geen lust gevoelt hebt de kennis aan te knopen, - het heet gedistingeerd! - ge zult gezien hebben dat hij nooit langer alleen is dan het hem lust. Al zal zijn uitstapje maar één dag duren, eer hij den voet op de trede zet voelt hij niet eerst naar zijne beurs, voelt hij eerst naar het boek dat hij zich beloofde mede te zullen nemen. Waar uw schat is, daar is uw hart.

Teregt wordt hem verweten weinig sympathie voor de midden-eeuwen te gevoelen: zou het gebrek welligt zijn toe te schrijven aan de vreeselijke voorstelling eener wereld waarin luttel te lezen viel? Groote geesten hebben aan zichzelf genoeg, beweert men; maar, al was zulk eene gaaf voor het wenschen veil, hij weet niet of hij er wel om vragen zou. Hij leest liever.

Hij heeft Pansie bij zich, Hawthorne's nagelaten, Hawthorne's onvoltooid gebleven novelle: een kinderkopje, pas verschenen. De laan van Nieuw-Oosteinde is al voorbij gestoven, eer hij er aan denkt eens uit te zien naar het Kleine Loo, anders door menige heugenis uit lang verleden hem lief. Leiden, Leiden, Leiden! klinkt het langs den trein. De schok doet hem het boekje uit de hand vallen, en zijn blik zoekt door het druipend portierglas naar bekende aangezigten.

Hawthorne's poëzie begint reeds te werken. Pansie's overgrootvader, de pelgrim der Nieuwe Wereld, brengt hem de leidsche van weleer te binnen, wier karakter fraai beschreven is door Bancroft. Doch de illusie zal nog toenemen. Goethe is er hem borg voor dat katten van heksen weten; maar de tooverkracht, door Hawthorne uitgeoefend, schuilt niet in de poes die melk komt drinken uit Pansie's schoteltje.

Door de blaauwe wolkjes van zijn sigaar ziet hij Pansie zelf, ziet hij den stokouden dokter; nog meer, hij ziet tegenover zich, al is het portier te Piet Gijsenbrug digtgebleven, een mager man zitten, den fijngevormden mond door een

nog donkeren knevel overschaduwde, ofschoon zijne grijzende lokken aanduiden dat hij zich reeds aan de verkeerde zijde der vijftig bevindt.

Potgieter wil uit beleefdheid zijn sigaar wegwerpen: de uit den grond gerezen medereiziger, of was hij uit den hemel gedaald? verzoekt hem, in het engelsch, dit na te laten. Hij plag gaarne te rooken, zegt hij, nadruk leggend op den verleden tijd van het werkwoord. Maar kuchte hij zooeven niet? Daar ben ik thans boven, beweert de vreemdeling. Wat baten wetten, met de zeden in strijd? laat hij volgen, en wijst naar de waarschuwing in vier talen boven Potgieter's hoofd, waarop in alle vier even welsprekend staat uitgedrukt dat in dezen wagen niet gerookt mag worden. Beleefde vergoelijkking, waaruit bleek dat hij eene zwakke zijde van onzen landaard zag, en er geduld mede had. Zoo veel heuschheid, zooveel bescheidenheid, noodigen tot het aanknoopen van een gesprek.

De vreemdeling verhaalt van den indruk dien Nederland op hem maakt. Potgieter laat doorschemeren dat hij het woord tot een zoon der Vereenigde-Staten meent te rigten; zij komen te praten over Amerika, over Pansie, over Hawthorne. De vreemdeling heeft iets ondeugends over Nederland gezegd en wil eene pleister op de wond leggen: daar stoot de waggon zoo geducht dat hem het woord ontnomen wordt. Nogmaals iets ondeugends: daar prijst hij de zuinige administratie van den spoorweg die, ofschoon de avond valt, geen licht ontsteekt. Des te beter: hij zal er den indruk zijner woorden op Potgieter's gelaat niet door kunnen gadeslaan.

Het moest tusschen Veenenburg en Vogelesang zijn, maar de sierlijke standaard der Waterleiding viel in den vochtigen dampkring niet te onderscheiden. Klaar achter? vraagt te Haarlem de kondukteur aan zijn kameraad, en het fluitje krijscht. De twee daarbinnen gaan intusschen voort over Hawthorne te spreken; tot de tweespraak eene alleenspraak, de alleenspraak eene mijmering wordt, de mijmering wegvloeit in een visioen, den Atlantischen Oceaen over, waar Longfellow een gedicht leest bij Hawthorne's pas gedolven graf, en de kreet: Amsterdam! den dichterlijken nekroloog in de rede valt. Uit den trein gestapt, biedt allerlei druipende elende Potgieter

aan, hem den weg te wijzen; hem die in Nederlands hoofdstad u in het holst van den nacht zou kunnen brengen van nieuw gebouw tot nieuw gebouw, die hij wenschte dat morgen spoorloos verdwenen waren!

Iets fijners is sedert de 17de eeuw in onze taal niet geschreven dan dit gesprek van Potgieter met Hawthorne's schim, onderweg in den regen; fijner van gevoel, fijner van uitdrukking, van edelmoedige satire. Verspreide en Nagelaten Werken, afdeeling Schetsen en Verhalen, III 349 vgg.: Onder weg in den regen. - De volgende aanhaling uit Hawthorne in dat opstel is van toepassing op Potgieter zelf: 'Eens dichters geest is de eenige die voor zijn medestervelingen voortleeft, als zijn gebeente tot dat van zijne vaderen is verzameld, - niet als een spook, niet als een schim, neen, harte bij harte opbeurende en verkwikkende door de warmte die het overhoudt, ook in den kilsten dampkring des levens.' De zachte ironie in Hawthorne's dubbele schets, als hij in de eene den nederlandschen landaard onder het beeld van een geduldig hengelaar, in de andere de nederlandsche litteratuur onder dat van een grazend en herkaauwend rund brengt, is verwonderlijk schoon.

Doch ik heb alleen door een voorbeeld duidelijk trachten te maken welk een schat van kleine trekken, ter kenschetsing van Potgieter's persoon, er in die soort van opstellen schuilt. Hij geeft er zichzelf in, geheel en al; zijne sympathien en antipathien; zijne kleine gewoonten, zijne inborst, zijne denkwijzen. Mémoires heeft hij niet nagelaten; eene autobiografie evenmin. Maar het een was zoo overbodig als het ander. Elk goed lezer kan uit zijne met oordeel gekozen schriften voor zich hem rekonstruëren. Als de gedachte van een beeldhouwer, zoo leeft hij in het ééne groote blok.

XI

Een ander treffend voorbeeld is de *Dag te Kleef*; voor mij te leerzamer omdat dit opstel onmiddellijk voorafgegaan is aan mijne eerste persoonlijke ontmoeting met Potgieter.

Heb ik hem gekend of heb ik hem niet gekend? vraag ik, die bladzijden thans herlezend. Ik vergelijk het later met het toen geschrevene, en geraak tot de slotsom dat hij, eens zijne

middaghoogte bereikt hebbende, steeds dezelfde gebleven is. Verspreide en Nagelaten Werken, afdeling Schetsen en Verhalen III 219 vgg.: Een dag te Kleef.

Reeds dadelijk de behoefte, aan goede vrienden iets beleefds, iets aangenaams te zeggen, straalt in beide tijdperken gelijkelijk bij hem door. Ter hoogte van Leiden vondt gij, uit 1864, in *Onderweg in den regen*: 'Ik zocht bekende aangezigten in den drom, die zich van onder dat lage afdak naar de hoofdstad spoedde; ik geloofde er van verre te ontwaren, die ik gaarne tegenover mij had zien plaats nemen; ijdele waan! Wat zouden zij er uit doen, in zulk een weer? Deze zat zoo genoegelijk, zoo gelukkig te werken, terwijl zijne allerliefste een stuk van Beethoven speelde: hoe ik hem beurtelings schrijven en staren zag! Gene had in zijn groot gezin een kleine wereld om zich heen, de benijdenswaardigste van allen! Wat zouden zij er in zulk weder uit doen? Toch geloof ik dat de laatste gekomen zou zijn, als hij geweten had hoe eenzaam ik daar mijmerde.'

Te Kleef in 1859, op de wandeling naar Moyland, was het bij het binnentreden van een kerkje evenzoo: 'Er leeft een gelukkig paar ten onzent, nog benijdenswaardiger misschien om het stille genot van zijn zoet te huis, dan om den glans die op het gebied der kunst beider namen omstraalt. Hoe gij er bij zoudt hebben gewonnen, zoo zij met ons waren geweest toen de kleine kerk ons werd ontsloten. Welk een stoffe, zoo voor de pen als voor het penseel! Hem zou de tegenstelling hebben getroffen, aangeboden door zijn bekenden, ascetischen, psalmzingenden monnik, met dezen vader in de kracht des levens, zijn beminlijken knaap op het serafijnen-orgel onderwijzende; hem het dralende zonnelicht hebben geboeid, marrende in het hooge gewelf van dat Godshuis, overigens naakter van wanden dan eenig klooster, allen sieraden vreemd, slechts van tal van banken en een preekstoel voorzien, niets hebbende dan, alles hebbende in, licht dat in de hoogte wijlde! Zijne lieve echtgenoot daarentegen, haar zou het te moede zijn geweest, verbeelden wij ons, als werden *beide* eerediensten in elks hoogste wit nooit treffender veraanschouwelijkt.'

Vol karakter is ook de inleiding, waar de schrijver van de hemel weet welke *Wandelingen naar, in en om de stad Cleef*, kort te voren in het licht verschenen, - onder handen wordt genomen, wilde ik zeggen; maar dit is het woord niet. Met de omzigtigheid van een goedhartigen reus, die vreest een lilliputter te bezeeren, vat Potgieter den ongenoemden schrijver tusschen duim en voorsten vinger en brengt zijn litterarisch kapsel, zijne litterarische uitrusting, even in orde.

In één trek worden al zijne tekortkomingen geresumeerd: 'Hij beschrijft waar hij schilderen moest.' Met vaderlijke belangstelling hem onder het oog gebragt dat Onderzoek en Phantasie niet maar de titel is van een mooi hollandsch boekske, maar het verband, waarin beiden tot elkaar moeten staan, daarin zoo helder is aangewezen dat louter die woorden eene diepe les zijn geworden. 'Hier' (met een blik die van het jongske naar de *Wandelingen* en van de *Wandelingen* naar het jongske gaat), 'hier reikt het onderzoek waarlijk niet verre.' Men waant den predikant van Moyland te hooren, zijn zoontje les gevend op het serafijne-orgel.

Na 's jongelings onderzoek komt 's jongelings fantasie ter spraak. Met aan de jeugd verschuldigten eerbied wordt zij onder twee gezigtspunten gebragt: in rust en in werking. In rust vermeldt zij den lof van het 'vrij groot' dorp Laag Elten, waar de vriendelijke jufvrouw Beenen, in het Oude Posthuis aan de markt, voor matig geld eene lekkere hartsterking, en ten gerieve der van het klimmen vermoeide leden eene zindelijke legerstede geeft.

In werking beproeft zij de schoonheden der lieve heuvelstad Kleef en van den feeëtuin harer omstreken te beschrijven, doch weet er, door gebrek aan onderzoek, zoo weinig positiefs van te verhalen dat zij haar heil zoekt in tegenstellingen, het eigenlijk onderwerp vreemd. Wij zien *geen* kale rotswanden de toppen hemelhoog verheffen; hooren *niet* het donderend geluid van den met schuimende golven door vaneengereten openingen zich dringenden bergstroom; zien de natuur ons *niet* tegentreden in hare verschrikkelijk schoone gedaante, met reuzekracht scheppende of vernietigende.

Geheel deze uiteenzetting, vlug voorgedragen, is keurig

vermakelijk. Ten slotte krijgt de knaap een bedankje voor zijn ‘plattegrond van Cleef en omstreken’. Dat kaartje, zegt de reus, blijde dat hij iets prijzen kan, ‘is in alle opzichten voldoende om den zwerfzieksten afdwaler ieder oogenblik weêr op het rechte spoor te brengen, en dus elken wandelaar te bewaren voor die vreeselijkste plage op wandelingen in den vreemde: een u alles aanduidenden, een u niets sparenden menschelijken wegwijzer, die niet zelden trage beenen pleegt te paren aan een bijzonder soort van rooden neus.’

Wie herkent hier niet aanstonds Potgieter? - zijn afkeer van verdachte roode neuzen; zijne voortvarendheid die geen trage beenen duldt; zijn onderzoekenden geest die liever met een platten grond in den zak op eigen risico verdwaalt, dan van een kommissionair af te hangen? Potgieter met zijne gidsnatuur, in alles op voortrekker-zijn, op zelf-ontdekken uit?

De inleiding wordt, even eigenaardig, zelf nog eens ingeleid. Van meet af overvloed van beelden en denkbeelden. Een overvloed die aan overdaad grenst. Eene gestadig borrelende wel. Al wat op het hart ligt moet er af en, is het er af, dan er zich niet voor geschaamd; dan er roem op gedragen en tot den lezer gezegd: ‘Wij hebben door dit woordje duidelijk genoeg aangegeven van welken geest we zijn, en zullen er ons dus niet over beklagen als, zooverre gekomen, ons gehoor wegkrimpt tot telbaar wordens toe.’

Een tot telbaar wordens wegkrimpens gehoor. Die schilderachtige wijs van zich uit te drukken, Potgieter reeds vroeg eigen geweest, waarbij men al lezend de dingen voor zijne oogen ziet gebeuren, - was in 1859 tweede natuur bij hem geworden. En dit voorbeeld is op ver na het sterkste niet.

Weinige bladzijden verder lees ik: ‘Er zijn er die het der algemeene, der veelzijdige beschaving onzer dagen ten laste leggen, dat wij Nederlanders geen comédie de caractère meer hebben; die beweren dat al het hoekige en kantige af werd geslepen, eer wij in de wereld onzes tijds optraden, *louter gladde munten, tot verdwijnings van beeld- en randschrift toe.* Bij den treurigen toestand van ons tooneel wagen wij in dit opzigt geen oordeel, al teekenen wij, uit naam der natuur, protest aan tegen het mogelijke, tegen het waarschijnlijke zelfs van

dat polijsten, met zoo volslagen, met zoo volkomen gevolg. Maar wat den stijl van velen onzer boeken betreft, helaas! hoe wij dien kennen, dien kleur-, dien karakterloozen, welke zijn eentoonigen dreun niet afwisselt dan om *tusschen de onbeduidende woorden wat groote te strooijen*, die dan voor een blijk van geestdrift worden aangezien. *Als het dagelijksch leven zoo vervelend was als onze dagelijksche auteurs, wie die het uithield?* Vreemd genoeg echter heeft ieder van deze *in den omgang* zijne eigenaardigheden, zijne indrukken, levendige maar vlugtige, of schaarsche maar diepe, welke hij op zijne wijs weergeeft, met een zweem van oorspronkelijkheid, waardoor zij de zijne blijken en blijven, en niet die van u of van mij, niet die des algemeens, als zijne gedrukte.'

Als het dagelijksch leven zoo vervelend was als onze dagelijksche auteurs, wie die het uithield! Niets wat zoo getrouw Potgieter's billijkheid, Potgieter's grootmoedigheid teekent. Dezelfde personen die hij als schrijvers met eene nachtmerrie gelijkstelde, had hij in het verkeer lief, in hunne gesprekken elken zweem van oorspronkelijkheid waarderend. Zijne ruwheid te hunnen aanzien had best van al dus vertaald kunnen worden: O gij onbewust belangwekkenden, staakt dat gewawel op het papier, en schrijft zooals gij spreekt, of schrijft niet!

Zij zagen nevelvlekken, *hij* beelden: misschien lost het geheele verschil zich daarin op. *Welke* beelden Potgieter zag en hoe *hij* naar Korinthe ging, terwijl *zij* thuisbleven, snel worde het voelbaar gemaakt:

'Onder het hooge lommer trekt een soort van châlet uwen blik. Als ge nader komt, wordt ge onder het afdak een hupsch meisje gewaar. Of gij een Jupiter moogt heeten blijft de vraag; maar zij is de duitsche Hebe, die u hier tien- of twaalfderlei soort van kunst-mineraalwater heeft aan te bieden.'

Nevens die Hebe in het ernstig genre, moge een drietal ironische gratien poseren. Reeds werd Jupiter in het voorbij gaan behoorlijk prijsgegeven:

'Open gingen de deuren naar het terras, waar de sigaren aangestoken, waar de koffij gebragt werd; en onder ons heeren passeerden drie dames de revue. Het waren: - eene grieksche prinses, maar die voor geen anderen brand van

Troje duchten deed, die niets van eene Helena had; - een zeeuwsch lelietje, als wij haar heetten, met een blaauwe cephalide getooid; vier of vijf neven wedijverden om de gunst van haar parasol te dragen; in het stille Zeeland sluimeren nog groote fortuinen; - en eene duitsche schoonheid uit Esen, romantisch van kapsel, romantisch van kleeding, maar stellig nog romantischer *von Geist und Gemüth*. Er viel eene gansche historie in die oogen te lezen.'

Binnen deze grenzen liet Potgieter's humor zich gaarne vrij spel; ze overschrijden deed hij nooit. Gebeurde het voor een keer, dan vroeg hij verschooning; zelfs wanneer het vrouwen gold wier onvrouwelijk optreden berisping verdiende. Doch vervolgen wij deze beelden-galerij.

De sigaar is uitgegaan, en, frommelend in zijn vestzak, bemerkt de wandelaar dat hij zijne lucifers vergat. 'Lacht om de zwakheid, ons ergerde het genoeg, dat er, - stilte en leegte zijn eigenaardigheden der Kleefsche landschappen - heinde noch veer een schepsel te ontdekken viel, dan, aan de andere zijde van den akker, een boereknaap, die een paard langs de helling des wegs grazen liet. Arme rosinante, ze zag er naar uit, zóó haar voeder te moeten zoeken; want dat wij een drooge sloot waren overgewipt, en het veld doorgerend, dat begrijpt ge, als gij ooit in de vrije lucht het genot van een havanna hebt gesmaakt.

Sancta simplicitas! de borst beproefde tusschen de eeltige handen de vonk vlam te doen worden, beproefde het tot driemalen toe. Sancta simplicitas! uw onderdanige dienaar werd vast ongeduldig, want de vliegen, die de rosinante vergezelden, schenen bij beurte lust te gevoelen een uitstapje te maken. Sancta simplicitas! toen het eindelijk was gelukt, weigerde de knaap een sigaar, dien wij hem aanboden, en beantwoordde onzen drang met het eenvoudig, maar beschamend: *Deed ik 't er dan om?*

Waarheid is bij wijle toch onwaarschijnlijker dan verdichting. *Deed ik 't er dan om?* Goede jongen! moogt ge gelukkig zijn, ondanks uwe bescheidenheid. De kans, dat men misbruik van haar maken zal, staat zoo hagchelijk, vreezen we.'

XII

Het karakter, waarin Potgieter in dit en andere reisverhalen optreedt, is niet geleend, maar eigen. Even getrouw als hij van de buiten- en van de binnenzijde dien knaap teekent, welke niet met een sigaar betaald wil worden voor een vlammetje, even eerlijk schetst hij onbewust zichzelf.

Van tijd tot tijd geeft hij zich een dreamer tot dubbelganger; maar geen aandachtig lezer verkeert in het onzekere wie met den suffert bedoeld wordt. 'Hooft! roept *de dreamer*, en waarlijk allen worden oor. Van de overzijde des wegs droeg de lucht eenige liefelijke, maar statige toonen voort. Luistert! En men stond op, en men was den weg over, het breede pad op, en men hoorde zachtken aanheffen:

Wer nur den lieben Gott lässt walten,
Und hoffet auf Ihn allezeit...

het lied klonk het kleine kerkje uit, maar melodischer dan het ooit opsteeg wanneer eene schare het vulde:

Den wird Er wunderbar erhalten
In aller Noth und Traurigkeit...

de reisgenooten stonden in het voorportaalje van het kleine huis des Heeren, en wie het rijkst aan levenservaring waren, zongen het getroffenst Luther's betuiging mede:

Wer Gott, dein allerhöchsten traut,
Der hat auf keinen Sand gebaut.'

Wie het rijkst aan levenservaring waren. Ik onderstel dat Potgieter hierbij aan zijne tante gedacht, en die oude dame het togtje naar Kleef, laatsten verren uitgang der bejaarde, heeft medegemaakt. In elk geval is het een dier gezegden welke licht werpen op eene denkwijis. Voor zichzelf heeft Potgieter in het godsdienstige nooit gekonkludeerd: van het begin tot het einde, zoolang ik hem gekend heb, onkerkelijk vroom. Bij mij ging het allengs vaster staan dan bij

hem, dat het kolebranders- *on* geloof, door de verwaandheid die het kweekt, meer kwaad sticht dan het kolebranders-geloof. Zelf de verwaandheid afgestorven, duchtte hij haar minder in anderen. Maar, in het buigen voor feiten als het aangeduide, ging hij met ongedekten hoofde altijd vóór; het als eene krachtige aanbeveling der godsdienst beschouwend dat hij haar het dierbaarst zag aan hen en aan haar wier leven het moeilijkst was geweest, en die hun leed het waardigst gedragen hadden.

In dezelfde orde van gedachten is ook het volgende eene fraaije groep: 'Onze organist maakt een uitstapje; daarom zal mijn jongske morgen voor de gemeente spelen. Het zal gaan... - Hoop ik, zei de elfjarige borst, de flinke kijkers natuurlijk zedig neerslaande. - Laat ons u niet storen. - Toch niet, hernam de pastor. Is er misschien eenig lied dat gij bij voorkeur zoudt zingen? - Cramer's: *der Herr ist Gott*, vroeg een onzer. - O ich kenne es, hernam de vader, aber in unserm Gesangbuch ist es nicht aufgenommen; mein Sohn kann es nicht spielen. Wollen *Sie* veilleicht... - Het jongske wipte van zijn stoeltje op, en zag verbaasd toe, hoe uit ons midden, behoedzaam voortgaande, en toch zonder aarzelen, aan de hand van een onzer de weinige trappen opstijgende, *eene blinde jonkvrouw zich voor het orgel zette en de melodie speelde.*' Het was Potgieter's nichtje, uitmuntende musicienne.

Brede partijen en stoute grepen komen er voor in *Een dag te Kleef*, - grepen zooals vóór Potgieter nooit iemand in onze litteratuur ze gedaan heeft, - maar die ik mij vergenoegen moet aan te duiden Eene hulde aan Vondel, die heden den braziliaanschen Maurits bezong, Kleef's weldoener, morgen de dochter van Frederik Hendrik wier echtgenoot, de Groote Keurvorst, haar Kleef in de bruidskorf legde. Een vertoeven in de hoofdzaal van het huis Moyland, waar, in eene kleinere, de eerste ontmoeting tusschen Voltaire en den toekomstigen Frederik den Groote moet hebben plaats gehad. Een vasthechten van dit historisch visioen, omstreeks het slot, aan een lied van Klopstock en een rei van Goethe.. Echter is de voorraad van hetgeen, zonder geweld plegen of uit het verband rukken, zich laat mededeelen en ter nabetrachting aanbieden, geenzins uitgeput:

'Hollander van hoofd en harte, wijken we voor niemand in

zin voor het huiselijke, hopen we; overdrijven we welligt, met de stijfsten en stemmigsten onzer, wanneer het wintert in het hoekje van den haard, met een boek en een beker, de liefde voor het onder ons, in onbarmhartigheid ontaardende, als zij niet thuis geeft ook als het stormt of sneeuwt. Maar verre van honk, in den zomer, buiten, naar wat begeerlijks tracht hij toch, die zich afzondert, die, uit wie weet welke grilligheid, de geneugten des prettigen verkeers verzaakt, waaraan geen volk ter wereld, na de Britten altoos, meer dan wij ter ronding van velerlei ruws behoefte heeft?’

Dit is gerigt tegen Nederlanders in den vreemde, die, uit onbevattelijkheid of stijfheid, de table-d'hôte mijden. Weder teekent Potgieter, als hij voorstelt Monsieur Civil in Monsieur Courtois te herdoopen en den stichter der table-d'hôte, als een vergeten weldoener, in zegenend aandenken te houden, - weder teekent hij zich naar het leven.

Die belangstelling in de geschiedenis der gezelligheid, die waardering der gezelligheid zelf, en van elk die haar bevorderde, zij waren een deel van zijn wezen. En aan den anderen kant, wanneer hij van eene onbarmhartigheid gewaagt die 's winters niet thuis geeft, ook als het stormt of sneeuwt, dan herken ik hem niet alleen, maar hóór bijna zijn geweten knagen. Op zijne vrije winteravonden was hij zoo gierig, als anderen op hun goud. Ongelegen bezoeken waren hem in dat jaargetijde een gruwel; en honderd malen is er dan in zijn binnenste strijd geweest tusschen de menschemin, welke ontvangt en zich opoffert, en de beletgevende zelfzucht die, in het hoekje van den haard, met een boek en een beker, zooals hij zegt; afgezonderd te voller geniet naarmate het buiten onherbergzamer spookt.

Ofschoon een geleerd en geletterd man en, in zijn eenzaam huis- en winterleven, iemand die beurtelings aan Willem Sluyter en aan Spinoza deed denken, vatte hij het menschelijk bestaan tegelijk ook van zijne artistieke zijde op; zich interessierend voor de vraag hoe een aantal zaken en gebruiken, over wier oorsprong een gewoon mensch nooit nadenkt, in de wereld gekomen waren. Aan zulk soort van onderzoekingen wijdde hij een groot gedeelte zijner lektuur. Volksgewoon-

ten en volks-eigenaardigheden te onzent boezemden hem niet alleen belang in als wortelend in de vaderlandsche geschiedenis, maar hij doorleefde ze op nieuw in zijn eigen persoon; toetste en beoordeelde er zijne eigen neigingen naar; stelde zich partij:

‘Wijn! In het Oosten als in het Westen, waar de wingert tiert, daar ruischen harp en lier het betooverendst. Er schuilt iets bezielends in het vocht der druiven, verscheiden als hunne verwe naar lucht en naar land, maar alom en altijd stemmende tot mijmeren of tot minne. En waar blijft het bier? hooren we roepen; ge zijt immers óók van Duitschen bloede! Lieve lezer, van wien we reeds zooveel vergden, vertrouwende dat gij de grillige vlugt onzer gedachten meê zoudt willen maken: duld op de vraag, hoe onbescheiden het zij, eene wedervraag: lachte u ooit het Walhalla aan, waarin gij, uit den schedel des vijands dien gij versloeg!, het bruischend gerstevocht zult mogen zwelgen naar lust? U die hemel, zoo gij wilt, maar ons noch Brabantsch, noch Beijersch. Wij waarden de kracht, die het eene als het andere geeft. Maar wilt ge ons gevoelen geheel kennen: de weelderige phantasie onzer oude kunst, zij welde in iedere harer uitingen noch uit hoppe, noch uit mout op; zij welde uit de Rijnsche druif. Wijntje en Trijntje, heet het, tot in de volkstaal toe; van den dikbuik is geen sprake!’

Doch het wordt tijd deze tentoonstelling te sluiten. Wij zagen genre-stukken, binnenkamers, eene dorpskerk; zagen groepen en beelden, historische- en fantasie-doeken, schetsen en portretten. Als toegift volgt een landschap, hulde aan het rijnsch geboomte, den schutspatroon der rijnsche druif. Gegrepen uit het vol gevoel der verwantschap van mensen en plantsoen, overvloeiend van de poëzie der natuur, die de poëzie der eeuwige jeugd is, spreekt er tevens de rijpe ervaring uit van den man die, juist aan ‘de verkeerde zijde der vijftig’ beland, zich bewust is van den tijd van gaan, volgend op dien van komen:

‘Vorsten des wouds, uit alle hemelstreken hier zaamgegroept, - of het een wedstrijd gold, wie uwer het regt toekomt boven alle gebladerte de kroon te dragen, - wat weten

wij weinig van uw leven! Wij staren u aan, u die wij onze oude vrienden mogen heeten, daar het uws gelijken waren die onze wieg omlommerden, die onze eerste schreden voor den zonnegloed beveiligden; wij staren u aan, omgeven als ge zijt van den drom uwer trawanten, slanke beuken en breede esschen, gij liefelijke linde! gij heilige eik! de boom der minne en de boom der trouw, als de duitsche dichtkunst u doopte! Lange dagen, langer weken, maanden, hebben wij het genot uwer frischheid ontbeerd: hoe wel is het ons in deze te moede! Zie, wat er om ons, wat er in ons veranderd zij, gij bleeft dezelfde voor ons. Even gastvrij, even gul als vroeger, wuift gij ons onder uwe breede takken en twijgen verkwikking toe. Slechts is onder uwe schaduw de stoet onzer heugenissen wat digter geworden; slechts krimpt door den drom van herinneringen, ons voorbij zwevende, ons verschiet wat meer zaâm! Onwillekeurig sluiten zich onze oogen een omzien, zonder dat het de zonnestrallen zijn die er ons toe nopen, - hoe is het ons, linden en eiken! zoudt ge ons somber stemmen, omdat uw geurige bloesem reeds tot gele bolletjes is gerijpt? omdat uw frisch blad vast de voedzame vrucht draagt? Ook in dat tijdperk is het leven u lust: dag aan dag leert de natuur het wie oogen heeft om te zien, elk van deze, welk het zij, dankbaar te genieten! Al stijgt geen vogelenkoor meer uit uwe toppen, het koeltje suizelt door uwe kroonen om. Laat de dagen der liefde voor ons als voor u voorbij zijn, nog is het leven schoon, in de weêrspiegeling van dien luister, in het zachte rood waarvan de kimmten blozen. Statelijk geboomte! linde en eik, koningspaar in de wouden van Wodan! hoe wij de dichtkunst onzer burenen huldigen, die het volk niet enkel in uwe schaduw verkeeren, die u zijn lief en zijn leed meê smaken doet, als waart ge, geschapen door denzelfden grooten geest, die menschen boetseerde, bestemd dat geslacht te beveiligen en te behoên; allen, ja wat meer of wat min ontwikkeld, allen toch kinderen der zelfde gezegende groote moeder!’

XIII

Ik overschat Potgieter niet als mensch of als letterkundige. Geen andere vaderlandsche verdienste of vermaardheid van den nieuweren tijd wordt om zijnentwil door mij opgeofferd, verkleind, miskend. Ieder het zijne. Ik zeg alleen dat hij, zoo ver mijne wetenschap reikt, een van Gods merkwaardigste schepselen in het Nederland onzer dagen geweest is.

En men verwijte mij het bezigen dier verouderde zegswijs niet! Juist zulke oorspronkelijke, begaafde, alles in zichzelf bezittende, uit zichzelf puttende organismen als het zijne, door geen ouders gevormd, in geen scholen gekweekt, leeren naar een eigen naam zoeken voor de scheppingskracht die hun het aanzijn schonk, onderscheiden van haar die linden en eiken voortbrengt.

Den ouden heer Abraham de Vries, te Haarlem, dien ik ter stadsbibliotheek dikwijls ontmoette, herinner ik mij te hebben hooren verhalen, en zoo ik wél heb staat het ook te lezen in eene voorrede van zijne hand, dat het Pieter Nieuwland was geweest, kweekeling van zijn oom Jeronimo de Bosch, die hem in zijne jonge jaren meest van al in het geloof aan het eeuwig leven bevestigd had: niet door mathematische bewijzen, maar door te zijn die hij was. Potgieter kan slechts zeer in het algemeen bij Nieuwland vergeleken worden, den vroegrijpe en jonggestorvene; maar hetzelfde geldt in andere vormen ook van hem, en van de hem gelijkende keurbende onder de menshekinderen, vrouwen en mannen.

In elk geval was *zijne* scheppingskracht buitengewoon. Pas had ik in mijne aankondiging van zijn *Proza* het betreurd dat de kritiek in het eind den novelleschrijver in hem gedood had, - werkelijk dagteekende zijne laatste van twintig jaren her, - of in een oogwenk dichtte hij den kleinen roman van Rogier en Machteld, dichterlijker dan een der vorige. Het geheele verhaal bloeit en geurt als de ruiker die, middenpunt en zinnebeeld der handeling, er in bijeengelezen wordt. Een Novelle? - Verspreide en Nagelaten Werken, afdeeling Schetsen en Verhalen, III 294 vgg.

XIV

Kort slechts, in vergelijking van anderen, heb ik de vrouw gekend met welke Potgieter van 1821 tot 1863 zamenwoonde, en aan wie hij, meer nog door banden van karakter en van geest dan door die des bloeds, zich vermaagschapt gevoelde. Doch levendig heugt het mij dat zij in den zomer van 1861 ons in de haarlemsche Zijlstraat een bezoek kwam brengen, en wij elkander door hem werden voorgesteld. Het was een schoone zondagmiddag, en wij gingen zamen buiten eten, den kant van Velzen uit. Hij was voor haar, in het openbaar gelijk onder vier oogen, *aux petits soins* als een zoon in de kracht des levens voor eene nog krasse oude moeder: haar doek en haar parasol dragend, gewapend met haar flacon, onvoorzigtigheden ontradend, bevelen vragend, en niet voor de leus alleen.

Een lang leven, vol wederwaardigheden, had haar leeren buigen en bukken waar het pas gaf; doch zelfs in haar ouderdom kon men geen uur met haar in gezelschap zijn, of men gevoelde dat zij van nature eene heerschzuchtige vrouw was, naijverig op hare onafhankelijkheid; er in het minst niet op gesteld, ter wille alleen van haar leeftijd, ontzien of medegeteld te worden; hartelijk bedankend voor het genadebrood der vereering van een jonger geslacht.

Haar huis was een toonbeeld van orde en netheid; haar oud-blaauw en haar tafelzilver een symbool van haar vaderlandschen aard; hare gastvrijheid somptueus voor anderen. Zonder de aandacht te trekken door singulariteit vermeerde zij in hare kleeding de modes van den dag, zich tooijend met hetgeen goed stond bij hare hooge gestalte, haar witte haren, haar zilveren bril: een slank gewaad van zwarte zijde, een juweelen speld in de over de borst gekruiste slippen eener kraag van oude kant.

Zeer vrij in haar oordeel over menschen en dingen, goed rond en goed lachs, herleefden in haar het vernuft en het christendom der Zeeuwsche van *Willem Levend* en van *Sara Burgerhart*. Fier op hare burgerlijke afkomst zou zij het be-

lagchelijk gevonden hebben zich de airs eener patricische te geven; nogtans zag zij geen stegen voor straten aan en, hoewel nederig, haar *noblesse de commerce* -zelfbewustzijn kwam in verzet tegen de voorstelling dat zij de mindere van het volkje van vóór 't jaar Vijf en Negentig geweest zou zijn.

Wat hare denkwijzen van het gewone liberalisme onderscheidde, dat in alles met zijn tijd medegaat en, terwijl het inderdaad slechts een in de lucht zittenden aandrang volgt, zich wegwijzer waant; het was, bij eene groote mate van vrijzinnigheid en van gezond verstand, eene kerkelijke orthodoxie van eigen vinding, die aan eene keur van bijbelsche uitspraken het gezag eener goddelijke openbaring leende, eigen leven daarnaar inrigtte, en anderer gevoelen er in hoogsten aanleg naar vonniste.

Hoe meesterlijk zij dit wapen hanteerde, - want haar geloof deed tegelijk dienst als staf op den levensweg, en als kolf of knods tot zelfverdediging, - daarvan ben ik in 1861 of 1862 te harent getuige geweest, toen zij Bakhuizen van den Brink, die in ik weet niet welke strijdlustige materialistische stemming een bezoek bij haar aflegde, noodzaakte te kapituleren. In boekekennis of bespiegelende denkkraft op ver na niet tegen Van den Brink opgewassen, gelijk zij in het gemeen door niets aan eene *femme savante* herinnerde, bragt zij hare spreuken Salomo's met zooveel talent en op zoo originele wijs in het vuur dat men, op haar gebied en binnen hare grenzen, haar onwillekeurig als een evenknie van den formidabelen geleerde en modernen wijsgeer erkende.

Toen Potgieter in 1844 de *Zusters* schreef, was zijne tante nog niet oud genoeg om voor de weduwe Ackermaels te zitten, en men zou zich bedriegen zoo men Nicht Elsabé voor hare afbeelding hield. Maar voor hen die haar niet persoonlijk gekend hebben, vervangt dit fantasie-portret de plaats van het leven.

Juist in den trant als Nicht Elsabé met Ten Have redeneert, heb ik het Potgieter's tante met Van den Brink hooren doen. Had zij in de werkelijkheid zich tegenover een edelaardig, maar verwend en bedorven nichtje Anna gezien, ik ben overtuigd dat zij evenzoo gehandeld zou hebben als de oude dame in den onvoltooid gebleven roman. Zachte chirurgijns maken stinkende wonden: dit was niet slechts eene harer lijfspreuken,

het is ook de formule harer inborst geweest, in hare verhouding als vrouw ten aanzien van alle jongeren.

Goedheid en gulheid waren de grond van haar wezen, maar eene goedheid die, als het moest, niet voor hardheid terugdeinsde. ‘t Is eene gedachtenis van mijn vader,’ zei Anna. - ‘Hij had er je betere kunnen nalaten,’ zeide Nicht Elsabé. - Kunt gij u eene vrouw van jaren en van een groot verstand denken, die, in een moeilijk oogenblik, uit wijze en oprechte belangstelling, zoo iets tot een ouderloos jong meisje durft zeggen, - en dit niet zegt alleen, maar op hetzelfde oogenblik door daden toont het beter met het kind te meenen dan al hare andere betrekkingen te zamen, - zoo kent gij bij benadering de waardige, geestige, zelfstandige, in alles ongemeene vrouw, onder wier oogen Potgieter is opgegroeid, en aan welke hij zoo weinig als ooit zich ontwassen achtte, toen hij, vijf en vijftig jaren oud, haar ten grave droeg.

De zorgen, door haar aan zijne jeugd besteed, heeft hij schitterend beloofd; heeft de verwachtingen, die zij op den begaafden knaap gebouwd mag hebben, als jongeling meer dan vervuld; heeft als man, in eene uit den aard der zaak met stoffelijke belangen geheel vervulde groote koopstad, haar aankomenden ouderdom met eene kleine intellektuële hofhouding omringd.

Maar, zoo zij bij toeneming verpligting aan hem had, hij had er geen mindere aan haar. Voor een zoo superieuren en geletterden geest als den zijnen was de dagelijksche omgang met een vrouwelijken en ongeletterden, maar even superieur, eene weldaad. Hij heeft er aan te danken gehad dat geen enkele versregel, geen enkele bladzijde proza van zijne hand, door zelfverheffing ontsierd wordt. Van nature satiriek, heeft hij er door geleerd de edelmoedigheid te laten zegevieren over de ironie, goedheid aan kracht te paren, onafhankelijk te blijven en nogtans te ontzien, zich meerdere te gevoelen en het niet te laten blijken, te leven en te laten leven, ja, gelijk hij het gaarne uitdrukte, *to give even the Devil his due*.

Het verschil van leeftijd tusschen zijne tante en hem is, bij al het andere, van beslissenden invloed op zijne vorming geweest. Het heeft er meest van al toe bijgedragen dien ‘bult

des eerbieds' bij hem tot ontwikkeling te brengen, welken hij het zoo koddig vond zich op een keer te hooren ontzeggen. Verspreide en Nagelaten Werken, afdeeling Poëzy, II 366: Op zekere Letterkundige Maatschappij. Wat er uit hem gegroeid zou zijn, indien hij die vrouw niet op zijn levensweg ontmoet had? Nuttelooze vraag, sints zij meer dan veertig jaren zijn lief en zijn leed met hem deelde, en hij het hare met haar. Ontegenzeglijk heeft hij als man eene vlugt genomen die hem buiten haar gezigteinder bragt; eene vaart, waarop zij hem niet volgen kon en niet beproefde te volgen. Maar even onloochenbaar is zij ten einde toe als vrouw hem vooruit en een voorwerp van regtmatische hulde voor hem gebleven, gelijk zij, nog uit haar graf, hem opgeruimdheid heeft ingeboezemd.

Op welk buitengewoon man het leven ooit den verbitterenden indruk moge gemaakt hebben een zegetogt der middelmatigheid te zijn, een koningkraaijen van gekortwiekte hanen, niet op Potgieter. Altijd zag hij vleugelen zich hemelwaarts reppen; hoorde hij nachtegalen slaan. Ook dit heeft hij aan zijne tante te danken gehad; aan haar, wier blijmoedige beschouwing der dingen, vrucht van haar vast geloof in een aardschen beproevingstijd en een hemelsch vaderland, van jongs af zich onwillekeurig aan hem mededeelde, - en waarin door hem volhard werd ook sedert hij voor zich geleerd had achter hare argumenten het zekere kromme teeken te plaatsen, dat hij (om nogmaals eene zijner lievelingsuitdrukkingen te bezigen) slechts voorwaardelijk ondeugend wilde gescholden hebben.

XV

Onder de huisreliken mijner vrouw, medegenomen naar Indie, aan de maleische bedienden als poesáka uit het moederland vertoond, uit Indie weder naar Europa gebracht, behoort eene geborduurde gordijn waar men, op een zachtgrijzen ach-

tergrond, in breede strooken, tweemalen een trits ontloken anemone-ruikers ziet prijken en, daartusschen, - zich heenbewegend om eene smallen strook tot ruikertjes zaamgebonden anemone-knoppen, - schitterende vlinders uit alle jaargetijden, op knoppen en bloemen aan- en afvliegend. Een geschenk van Potgieter's zuster, was die gordijn bestemd tot voorhangsel te dienen van eene kast in een kamermuur, wier deur verwijderd had moeten worden om plaats te winnen voor een haard.

Ondichterlijke bijzonderheden, maar die ik vermeld om te doen uitkomen in welke mate, dank zij zijn veeljarigen omgang met eene ridderlijk gestemde vrouw, aan wier dienst de omstandigheden hem als schildknaap verbonden hadden, Potgieter het talent der beleefdheid jegens vrouwen bezat.

In het najaar van 1865 zouden wij het kleinere bloemendaalsche Bellevue, liefelijk aan het tolhek der Kleverlaan gelegen, met het innemend en ietwat minder onnaspeurlijk Sorghvliet verwisselen, een weinig hoogerop, in de luwte, aan den voet van het duin, en met wat kunst- en vliegwerk gemakkelijk voor zomer- en winterverblijf in te rigten. Door den boere-eigenaar (een zilveren Waterloo-kruizer, die sedert eene halve eeuw het water de dienst opgezegd en vrijwillig het huiskruis eener inwendig meer verwarmende lafenis aanvaard had) was ons in een helder oogenblik de toezegging gedaan dat het grootste der vertrekken, fraai van ligging, maar door een vorig bewoner verwaarloosd, vóór November opgeknapt en naar onze keus met nieuw papier beplakt zou worden. Op een zondag in Oktober kwamen Potgieter en zijne zuster, die na den dood zijner tante deze in het bestuur der huishouding was opgevolgd en de overlevering waardig voortzette, ons op Bellevue een bezoek brengen; en zamen gingen wij ons van de vorderingen overtuigen die, in de afgeloopen week, de behanger op Sorghvliet gemaakt had.

Wij waren het eens dat het vertrek niet behoorlijk verwarmd zou kunnen worden indien de haard niet op een bepaald punt kwam te staan, doch moesten erkennen dat eene onmisbare kast in dat geval hare deur te verliezen had. Verdween die deur, dan moest in hare plaats eene soort van

portière worden aangebragt; maar de kunst was, er eene te vinden die met den grijzen achtergrond, en met de anemonen van het nieuwe behangsel, niet te luid schreeuwde.

Hoe Potgieter het gedaan heeft, weet ik niet; maar hij moet, terwijl wij in de half-behangen kamer heen en weder drentelden, en met die telkens terugkeerende strepen knoppen en strepen ruikers ons amuseerden, - onvoldoend surrogaat der damasten en der goudleders van een smaakvoller en welvarender voorgeslacht, - een stuk van het papier, door den behanger achtergelaten, van den grond opgeraapt en stil bij zich gestoken hebben. Zeker ook is hij den volgenden dag naar een amsterdamsch magazijn van dames-handwerken gestapt, en heeft daar een borduurpatroon laten vervaardigen naar het meegenomen model. Althans, toen in Mei 1866 mijne vrouw verjaarde, en nadat wij in den afgeloopen winter (onze vrolijkheid evenwel, dit kon Potgieter getuigen, had er niet onder geleden) ons met een leelijken lap grasgroen laken beholpen hadden, kwam er uit Amsterdam een groot pak, inhoudend eene met de hand gewerkte portière die, wat kleur en teekening betreft, niet-alleen volkomen bij het nieuw behangsel voegde, maar waarin men de voorname fout van het onbezielde en ongezellige zoo veler roerloos aan hare plaats gebonden ruikers en ruikertjes, verholpen zag door een aantal glanzige kapellen in allerhande kleuren, die van boven en van beneden op de bloemen kwamen aanfladderen, boden van verschillende seizoenen.

Bij het bevallig geschenk der zuster had de broeder een gedichtje gevoegd, de gordijn in de vier jaargetijden sprekend invoerend, en vervat in zulke keur van taal dat het, behalve zijne waarde als souvenir voor de mijnen, ook de blijvende bezit eener uitstorting van gevoelens door een der beste Nederlanders van de 19de eeuw: Onuitgegeven.

1

‘Waarom zulk een vlinderdrom, -
Vlinders uit elk jaargetijde, -
Aan- en afzweeft van rondom,
Op- en neêrstrijkt van weerszijde?’

Gasten! vraagt ge 't bij 't onthaal
 Dat U toeft in Sorghvliets zaal?
 Eer nog 't liefste groen der linden
 U belet de Kleverlaan
 Uit haar vensters gâ te slaan,
 Arme prooi der barste winden,
 Prijkt zij reeds in vollen dos:
 Louter anemonenblos!
 Maar een zoeter blosjen gloeit er,
 Maar een hooger leven bloeit er,
 Als 't beminnelijkst gelaat
 U een: welkom! geeft te lezen,
 U het hart te huis doet wezen
 Tot geen klok voor U meer slaat!

2

'Waarom zulk een vlinderdrom, -
 Vlinders uit elk jaargetijde, -
 Aan- en afzweeft van rondom,
 Op- en neêrstrijkt van weerszijde?'
 Gasten! vraagt ge 't na 't onhaal,
 Dat u streeelde in Sorghvliets zaal?
 In der zomerzonne luister
 Trok het Hollandsch landschap aan:
 Hier de vonklende oceaan,
 Ginds der wouden schemerduister;
 Naar des Blinkerts blanken top
 Steeg de lust des levens op!
 Maar een wisseling van weelde
 Als U straks dit dak bedeelde,
 Geur'ge disch en geur'ger wijn,
 Tot des gastheers luim zich vierde
 En hem lach en scherts omzwierde,
 Welke mogt de liefste U zijn?

3

'Waarom zulk een vlinderdrom, -
 Vlinders uit elk jaargetijde, -
 Af- en aanzweeft van rondom,
 Op- en neêrstrijkt van weerszijde?'
 Vraagt ge dat ten derde maal,
 Gastenstoet in Sorghvliets zaal?

Nu deez' Bloemendaalsche dreven
 Schittren van heur bontste pracht,
 Nu natuur door tranen lacht
 Om ten afscheid moed te geven;
 Nu gij eindlijk, noode, gaat
 En, nog omziend, stille staat:
 Schat gij nu geheel den zegen
 In opregte trouw gelegen,
 's Levens hoogst en heiligst goed?
 Of gij in mijn breede plooijen
 Roos bij roos mogt laten strooijen
 Door der minnegoden stoet!

4

'Waarom zulk een vlinderdrom, -
 Vlinders uit elk jaargetijde, -
 Aan- en afzweeft van rondom,
 Op- en neêrstrijkt van weerszijde?'
 Gastvrouw! vraagt gij 't Uw gemaal,
 's Winters eenzaam in uw zaal?
 Nimmer wed ik. Laat saizoenen
 Wisslen, liefde deert het niet.
 Sterf' de hof en stoll' de vliet,
 Binnen blijft de minne groenen;
 En haar gulden zonne schijnt,
 Schoon de dag met d' ochtend kwijnt!
 Als uw jongske op vaders knieën
 Stoeit en speelt, zijt met u drieën
 Ge u, gelukkigen! genoeg;
 En gij zoudt geen dank haar weten,
 Geen vriendinne zoudt gij heeten,
 Wie iets anders voor u vroeg!

Ware ik bezig aan eene verhandeling over Potgieters dichterlijke verdiensten, ik zou aantoonen hoe men uit deze verzen, schooner gelegenheidsdichtje dan sedert Vondel iemand in Nederland schreef, zijne theorie omtrent het idealiseren leert verstaan. Doch ik teeken louter bijdragen tot de kennis van zijn karakter op; en daaronder behoort, niet in de laatste plaats, zijne gevoeligheid voor blijken van onderscheiding en vriendschap.

Aan mijne vrouw die hij, verscholen achter zijne zuster, in dat gedichtje zoo hartelijk toesprak, was die toon besteed. Heeft hij op Bellevue en op Sorghvliet sommige zijner gelukkigste nadagen doorgebracht; heerschte er, wanneer hij óverkwam, eene feestelijke stemming in onze woning; zette de gezelligheid van onzen kleinen kring eene nieuwe bekoring aan het liefelijk bloemendaalsch landschap bij: de eer daarvan behoorde allermeeft haar die, meer nog dan om zijne talenten, hem om zijn chevaleresken aard bewonderde, en er behagen in schepte hem dien overeenkomstig te ontvangen: wedstrijd van beleefdheden waarin hij zorg droeg het altijd te winnen, en steeds wist te handelen alsof de verpligting aan zijne zijde was.

Voor zoover men vriendschap verdienen kan, verdiende zij de zijne. Waarbij kwam dat ons leven, in de bloemendaalsche afzondering, Sorghvliet in zijne oogen naar eene oasis van huiselijk geluk deed zweemen, zooals in steden maar bij uitzondering verwezenlijkt wordt. Hij benijdde ons niet, maar gevoelde met ons het benijdenswaardige onzer voorregten, en liet er zulk een overvloedig, zulk een dichterklijk licht op vallen dat, wanneer wij zijne verzen zamen herlezen, het ons is alsof wij bij het verheven schoon van ons levenslot op nieuw bepaald worden.

Hier is meer, dunkt mij, dan eene theorie van idealiseren. Hier is natuurlijke verwantschap van poëzie en werkelijkheid. Bij ons aan huis, in de anemonekamer, straalde van het gelaat der gastvrouw, zoo vaak Potgieter er binnentrad, een blos van onbedriegelijk zielsgenoegen. Altijd sloeg het uur van scheiden er hem en ons te vroeg. Wij hadden het bewustzijn dat hij, naar zijne woning teruggekeerd, en de onze gedenkend, een heiligdom vereerde. En wanneer op eenzame winteravonden, bij de gezellige lamp, de moeder aan het theeblad en het knaapje op vaders knie zat, dan was het de eenvoudige waarheid dat de wereld niets kon aanbieden wat ons daarboven ging.

XVI

Toen twee jaren later, in Mei 1868, de mailboot bezig was het drietal naar Java te voeren, ondernam Potgieter met zijne zuster eene Sorghvlietsche Bedevaart, en ging hij nogmaals het plekje bezoeken dat ons zoo dikwijls vereenigd had gezien.

‘Verdwenen!’ hoorde ik aan mijn zijde klagen,
 En klaagde 't meê. Was voor gemoed en geest,
 In elk saisoen, tot zelfs in winterdagen,
 Ons 't opgaan naar deez' woning niet een feest?

Wanneer ik de bladzijden, waarin hij dien pelgrimstogt der vriendschap beschrijft en met de onvervuld gebleven verwachting besluit:

Zoudt ge schreijen?
 Ons afscheid dorst met wederzien zich vleijen, -

wanneer ik die bladzijden en hun bevalligen aanhef thans herlees, Verspreide en Nagelaten Werken, afdeeling: Poëzy, II 368 vgg.: Op Sorghvliet, in Boemendaal. dan bewonder ik de mildheid en het goed vertrouwen der natuur die, zoo de mensch slechts den vinger naar haar uitsteekt, hem aanstonds met de volle hand tegemoet komt.

Sorghvliet, in November 1865, derdhalfjaar te voren, eene wildernis, was reeds in Mei daaraanvolgende een lagchend oord geworden; aan de achterzijde van het huis eene glazen deur licht komen verspreiden in den donkeren gang; een venster tot aan den grond de zon komen lokken in de kille speelkamer van het kind. Boven een hokje, groot genoeg om, mits er eendragt heerschte, twee logeergasten te kunnen bergen; beneden drie vertrekken, rondom in het groen; aan de voorzijde eene verandah. In den tuin geen vergroeide boomstammen, geen verschrompelde heesters meer; maar, aan de zoomen, nieuwe seringen en versche jasmijnen. In het midden een gespaarde acacia, aan welks voet eenmaal het graf zou worden

gedolven van den liefsten hond, in zijne soort een beter mensch dan de nijdige buurman die hem vergiftigde. Maandrozen, stamrozen, heliotropen, fuchsia's. Tegen den muur, aan de zonzijde, een wilde wingert, wiens groen tegen het najaar in rood goud verkeerden zou. De stijlen der verandah met bloeiende klimplanten omwoeld. De naderende lente aangekondigd door krokus- en tulpe-bedden. De zomer verbeid in eene hut van boschhout, heel aan het eind van den tuin tegen den rijweg aan. Des zondags, door de vensters der anemone-kamer, nu niet langer de anemone-gordijn onwaardig, het wandelend en spelemeijend Noord-Holland bespied, met het harddravend Amsterdam aan de spits.

Stedelingen weten inderdaad niet wat zij verzuimen, door 's winters het buiten-zijn te vlieden; en ik ben zeker dat Potgieter in het voorjaar van 1866 ons in het gelijk stelde, die het mogelijke gedaan hadden ten einde voor de vier jaargetijden ons eene bloemendaalsche tent op te slaan. Hoe hij de Kleverlaan kende, met haar stompje bouwval uit de dagen van Haarlems beleg, sedert hersteld noch opgeruimd! Het schoone vergezigt dat zij aanbiedt, met het boschrijk duin tot horizont; het tolhek en, daarachter, tusschen Bellevue en Sorghvliet, de Tusculum gedoopte bolleschuur, door een dorpsfiloloog in een optrekje herschapen:

We mijmerden om 't zeerste en kwamen digter
 Bij 't kleine tolhek. 's Gaarders woning ligt er
 In 't loof van linden aan wier voet zijn kroost
 Niet frisscher dan de flinke moeder bloost.
 Hun oudste dreumes kende ons; maar al staakte
 Hij 't spelen toen mijn zuster 't erf genaakte,
 Al zag de mooie tolvrouw 't venster uit,
 Geen val had schertsen en geen pret de guit!
 We traden voort, - doch niet als vroeger lachte
 De dartle luim om 't rieten dak, dat prachte
 Met 'Tusculum' noch vroeg wie Cicero
 Er spelen zou dit zomertij?... Maar noô
 Ging 't langs de helling naar den straatweg op. Van verre
 Verraste er ons geen lieve tweelingsterre
 In 't ooggenpaar der gastvrouw, - uit den hof
 Weêrklonk geen blijde kinderkreet!...

Hoe trof,

Al wisten wij dat daar die leegte ons beidde,
 Die leegte ons toch! Het middagzonlicht spreidde
 Zijn luister in de gaarde als op 't geboomt,
 Dat, langs het duin verrijzend, haar omzoomt;
 Maar mogt zijn vloed van weelderige stralen
 Geen enkel der drie vensters in doen dalen,
 Gesloten, dichtgegendeld, als de deur.
 Een koeltje rees, en droeg der heestren geur
 Van de' achtergrond ons toe; en riep de toppen
 Der nog in mos verscholen rozenknoppen
 Een wijle aan 't licht. Doch waar was hij, wiens hand
 De rij schakeerde, eer de omgang werd beplant, -
 Die niet vermoedde, als hij ze 't lest zag bloeijen,
 Dat hier de bos der witte en 't purpren gloeijen
 Der roode hem niet meer verrukken zou, -
 Hij nooit haar geur meer biën zou aan zijn vrouw?
 Behaagziek wiegde, op statelijken stengel,
 Er tulp bij tulp haar prachtig kleurgemengel,
 Den open kelk prijs gevende aan den gloed,
 Als waar de dood in louter luister zoet, -
 Maar 't jongske, dat al slag had van verhalen
 Wat vreemde schoone er schitterendst mogt pralen
 En reden gaf waarom hij die verloor,
 Helaas, het sprong langs 't perkjen ons niet voor!
 Ook bleek 't vergeefs, of onze blik zich wendde
 Naar 't plekje, waar zoo vaak zijn hupplen endde
 En hij op 't boek zoo ijverzuchtig was,
 Als moederlief er in de schaduw las!
 Verlaten lag de hut; voor de' ingang hingen
 Geene ampels meer, om wie der zefirs dringen
 Twee zinnen streelde, als 't geurige genucht
 Er de oogen boeide aan 't bloeijende in de lucht!
 Waar was 't gestoelt, waarop in 't prettig praten
 Het wachten van het rijtuig wij vergaten?
 En waar de disch, daar 't roemrental op blonk,
 Dat steeds: tot weêrziens! nooit: ten afscheid! klonk?

Gevoelde Potgieter te fijn en te warm dan dat hij, voor aandoeningen als de hier naar woorden zoekende, ontoegankelijk kon blijven, hij deed het tevens te gezond om er aan toe te geven. Achter ons en achter hem lagen, bloeiend en geurend, als de kamperfoelie op het rieten dak der hut in het hoekje

van Sorghvliets tuin, eenige der schoonste levensjaren; en wie wist beter dan hij dat die geteld zijn? Te vergeefs hebben wij, mijne vrouw en ik, ze hem tot een aandenken gelaten, gindsche roemers welke hem nooit anders dan: tot weerzien! toeklonken; wier kleur en vorm hem aanlachte, gevolgd als zij waren naar eene schilderij in het Haarlemsch Muzeum; die het ons tot in de ziel verheugd zou hebben, ter eere van onze terugkomst, door hem te zien vullen en omhoog heffen.

Echter, al heeft hij er nu en dan met weemoed naar omgezien, - of voor het brooze glas hoofdschuddend eene wijl stilgestaan, - niets van hetgeen verdiende te leven was in hem of ons gestorven; en met dezelfde welsprekendheid als te voren predikten de bloemendaalsche Duinen, waar beurtelings de blik zich naar de zee en naar de steden in Hollands vlakte wendt, predikte hem de bloemendaalsche Mei, door hem en ons zoo vaak bespied, haar schoone les. Of het gisteren gebeurd was, stond alles hem weder met de oude levendigheid voor den geest:

De kleine kring dook neer in alle hoeken
 Om 't eerste, Maartsch viooltjen op te zoeken -
 Hoe trouw beware ik ze in mijn liefste boeken,
 Waarover vaak 't gesprek in 't wandlen liep; -
 Of stoof uiteen, zoodra in Mei we waren,
 Om, aangelokt door bleeke, frissche blaren,
 Van lelietjes een ruiker zaâm te garen,
 Die dagen lang de vreugd der vond herriep!
 De heesters, die het dal met luwte vulden,
 De struiken, die de top eens duins mogt biên,
 Wie schetst het schoon, dat ze onzen blik onthulden,
 Wie 't rein genot, 't allengs te leeren zien?
 Hoe was 't ons of wij 't landschap meer waardeerden,
 Zoo dikwerf we uit den verren vreemde keerden,
 Om bij 't gereed erkennen wat we ontbeerden,
 't Ons toebedeelde al hooger aan te slaan!
 De weelde van zijn dubbele vergezigten:
 Hier overvloed, die 't stedental deed stichten;
 Ginds majesteit! Wat zwerf hem moog verlichten,
 Ontzag gebiedt zelfs rustend de Oceaân...

Inderdaad, wie zulke herinneringen dus op muziek weet te zetten, voor dien heeft, al acht de jeugd dit eene wonder-

spreuk, het: *Einsam bin ich nicht alleine!* eene nieuwe en hoogere beteekenis gekregen. Medebeleefd heb ik dat hoofdstuk uit zijne onwillekeurige gedenkschriften; van Zandvoort tot Alkmaar ze medegemaakt, de telkens herhaalde zwerftogten langs Noord-Hollands duinkant, voor hem een voorwerp van gestadige bewondering, eene onuitputtelijke stof tot leering, bij elk herdenken eene bron van nieuw genot, als toen hij voor het eerst, beladen met den oogst dier heuvelen, huiswaarts keerde. Ook dit voorregt is hij in zijne Sorghvlietsche Bedevaart-rijmen indachtig geweest:

O zoom des duins! die de eigenaardigheden
 Eens wilden wouds, door wilder zee bestreden,
 Aan weelde huwt, als slechts dit westersch eden,
 Oasis in deez' woestenije, ons biedt!
 Hoe hij, wiens blik in uwen beemd mag weiden,
 Natuur en Kunst van aart leert onderscheiden,
 Tot hoofd en hart, in harmonie van beiden,
 Naar 't hoogste streeft en 't strevende geniet!
 In eenvoud viert het schoon zijn zegepralen,
 In orde ontspringt de bronwel van genucht;
 Maar sterkende is geen dienst van idealen,
 Als de offerand' niet rijst uit waarheidszucht!
 Wat vreest ge, dat door zulk een eisch te stellen,
 Ons 't goede voor het beetre mogt ontsnellen,
 Tot straks het onbereikbare ons zou kwellen?
 Wel anders zijn die school *wij* uitgegaan!
 Vaak wuiven mij, trofeën onzer togten,
 Uit de airen, die in 't bloeiend gras wij zochten
 En tot de kroon eens palmbooms zamenvlochten,
 Verrassing en verlustiging nog aan!
 Of mogt, in al de frischheid van zijn geuren,
 Met korenbloem en klaproos 't veldgewas
 Op onzen disch zich niet verkwikkend beuren,
 De lieve hand beloonend die het las?
 Aanlokkend wordt de webbe van ons leven,
 Als beurtelings haar smaak en studie weven,
 En waarheid in den gulden glans mag zweven,
 Die elk geslacht uit dichtings zonne blonk...

Hoe wenschte ik tastbaar te kunnen maken dat dit alles, met blad en bloem, naar het leven geteekend; dat het eene getrouwe afspiegeling van Potgieter's dagelijksch denken en

gevoelen; eene bladzijde uit een dagboek is, in twintig regels de vrucht van twintig wandelingen gevend! Heb ik niet zelf dat bloeiend gras helpen zamenbinden; tot de ruiker, gestadig aangroeiend, de wuivende bladerkroon van een zoon der tropische Flora geleek? Is niet, om met Hooft in dat briefje aan zijne vrouw te spreken, de hand, van welke Potgieter zegt dat zij korenbloemen en klaprozen door zijn veldgewas vlocht, dezelfde die mij getrouwd heeft? Hebben niet hij en ik, tusschen Heilo en Alkmaar de poëzie van Beets en het beminlijk beeld der dochter van den Nyenburgh herdenkend, om beurten de *Najaarsmijmeringen* boven *In de diligence*, en *In de diligence* boven de *Najaarsmijmeringen* gesteld? Waren het niet mijne ooren als de zijne die, op Beeckesteyn, een eikekrans voor de doorgravers van Holland op zijn Smalst hoorden vragen? Mijne oogen als de zijne die, aan Zandvoorts strand, de zinkende zonnescijf hare plaats in het luchtruim aan den sikkel van het rijzend maanlicht zagen afstaan?

Verbeelding dorst aan stouter vlugt zich wagen
 Als Beeckesteyn den trans ons deed herdagen,
 We op de open plek de reuzige eiken zagen,
 Waar 't gulden licht weerschitterend van gleê;
 En 'k luisterde als twee zachte stemmen vroegen:
 Of niet hun krans den schedels zoude voegen
 Van wie in 't zweet huns aanschijns blijven zwoegen,
 Tot dwars door duin de vloot zal gaan naar zee?
 Daar rees voor ons het landschap van Aleide
 En 't werd in 't lied geprezen en gesmaakt,
 Dat, schoon zij ver van moeders burgt verscheidde,
 Met deze er haar onsterflijk heeft gemaakt.
 Volzoete strijd! wat diepst gevoeld mogt heeten:
 De schets van 't paar, op 't dijkjen neêrgezeten,
 Of 't mijmren dat nooit Holland zal vergeten,
 Al suizelt door geen Spanjaardslaan 't meer voort.
 In schaduw van den Nyenburgh begonnen,
 Werdt ge in den Hout verloren noch gewonnen -
 Gelijk het zacht gemurmelt van twee bronnen,
 Straks opgelost in 't liefelijkst akkoord:
 Als beurtelings die weemoed en die weelde,
 Op Zandvoorts reede in zilv'ren maneschijn,
 Op Zandvoorts reede in zonnegoud ons streelde,
 Als 't eene dicht het aêr ten tolk mogt zijn!

Uit die schoone verzen ziet men op nieuw hoe de mensch en de dichter één bij hem waren, en hij slechts woorden behoefde te geven aan onze vriendschap, onzen omgang, onze uitgangen, onze gesprekken, om tegelijk het aanzijn te schenken aan eene poëzie die naar inhoud en vorm, wat uitdrukking en wat gedachte betreft, ongemeten uitsteekt boven onzen tijd. Elders heb ik hem onzen dichterlijksten dichter genoemd, een metropolitaan onder onze kleinstedelingen in de kunst. Hoe zorgvuldiger ik de beteekenis dier woorden overweeg, des te juister schijnen zij mij toe.

XVII

Van Potgieter buiten kom ik van zelf op Potgieter te huis, en wil beproeven mijn lezers eene voorstelling te geven, hoe het te zijnent er uitzag.

Zij behoeven te dien einde, voor den denkbeeldigen ouden schilder van wien in het eerste boek mijner *Lidewyde* spraak is, slechts den dichter der werkelijkheid, en voor het kasteeltje door den echtgenoot en vader mijner fantasie bewoond, het huis en de huishouding van den celibatair der amsterdamsche Leliegracht in de plaats te stellen. Één toets, en de illusie is zoo volkomen als ik mij in staat gevoel haar te maken:

‘De kamer van Emma's vader geleek des avonds, wanneer de lampen ontstoken waren, in niets op een atelier. In de stad zou men haar eene bovenvoorkamer met eene suite genoemd hebben, tevens gescheiden en aaneen verbonden door eene schuifdeur, wier paneelen versierd waren met medaljons van zachtgekleurde bloemen in waterverf achter glas. De meubelen in beide vertrekken bestonden meest in langs den wand geschaarde boekekasten van vreemsoortig hout: sommige met glazen deuren van boven tot beneden; anderen in den vorm van opstaande buffetten, van onder met schuifladen voor platen en teekeningen, of met een vooruitspringend bureau, dat tevens voor schrijftafel diende. Al de kasten waren van boven en op zijde met snijwerk versierd, dat bij de eenen scheen af te hangen in festoenen van bloemen en

vruchten en vogels, bij de anderen een geheel van consoles vormde waarop bronzen ornamenten rustten, of kleine beelden van wit marmer, of busten van beroemde kunstenaars en staatslieden en veldheeren. Terwijl in de voorkamer, in den vorm van een vooruitspringenden modernen haard, tol betaald werd aan de ijdelheden van den nieuweren tijd, glinsterden in het allerheilige, de suite, onder een ouderwetschen schoorsteenmantel van donkerkleurig marmer, blank geschuurde haardijzers, waarachter in voor- en najaar voorvaderlijke turfuren werden aangelegd, die bij feller koude voor beukeblokken moesten wijken. Doch dit was ook het éénig onderscheid tusschen de twee helften van het vertrek. Nergens, zoo min in de eene als in de andere afdeling, bevond zich aan den wand een open vak waarin niet hier een spiegel, ginds eene gravure, ginds een bas-relief in hout of klei of koper hing. De gravuren hadden de overhand: proefdrukken van den Schuttersmaaltijd, van de Anatomische Les, van den Nachtwacht, van beroemde portretten uit den oud-vaderlandschen tijd; maar ook van de Schaakspelers van Meissonier, of van Ary Scheffer's Francesca, en Gretchen, en Mignon. Het geheel maakte den indruk eener gezellige bibliotheek. Men bevond er zich in eene zitkamer, voorzien van al de gemakken wier denkbeeld zich aan dien naam verbindt; en het was genoeg den blik te laten glijden langs de vele rustige boeken, om bij zichzelf dat zeker gevoel van eenheid en samenhang te ontwaren waarvan het gemis, ook bij het vertoeven in de uitgelezenste kunstgalerijen, somtijds onaangenaam aandoet. Het huisgezin van een kunstschilder, - André had er nooit opzettelijk over nagedacht wat dit al zoo wezen kon; was nooit in de gelegenheid geweest er van nabij kennis mede te maken; zou gemeend hebben, indien men zijn gevoelen had gevraagd, dat de aard van zulk een intérieur vrijwel werd uitgedrukt door eene mengeling van slordigheid en luidruchtigheid, gepaard met indolentie. En daar trof hij in de vertrekken van Belvédère eene degelijkheid en eene weelde aan, die hem de woonkamer zijner ouders kaal en ongezellig, hunne gezelschapszaal smakeloos gemeubeld deden vinden. Er was karakter in het snijwerk van tafels en stoelen, in de kleuren

van behangsel en gordijnen, in den vorm van bekers en karaffen, in de afwisseling van ouderwetsch en nieuwerwetsch... Nog één schrede, en hij bevond zich in de kamer van Emma's vader. Zou hij belangstelling veinzen in den bronzen Shakespeare op de pendule? In de buste van Bilderdijk, met den vermaarden tulband om de slapen, die op den hoogsten top der middelste boekekast rustte? In het medaljon met gouden rand, achter welks glas eene roos van het graf van Washington bewaard werd? In het andere medaljon, met het profiel van Dante in basrelief van zilver, waarboven een kleine ivoren arend de vleugelen uitsloeg?

Zoo ik zelf indertijd, onder het opteekenen, die beschrijving niet langwijlig, althans niet traag of slepend gevonden heb, het was omdat hare fotografische nauwkeurigheid mij misleidde, en ik die begoocheling liefhad. Thans verheugt het mij, zoo en niet anders geschreven, en daardoor eene stuk voor stuk getrouwe afbeelding bewaard te hebben der vertrekken, gedurende eene reeks van jaren door Potgieter bewoond. Hun aanblik was in overeenstemming met het artistieke in zijne natuur; hun comfort, de eenige weelde die hij zich gunde.

Rond gesproken: hoe gezellig, voor een oud jong heer, dat te huis moge geweest zijn, ik vind niet dat Potgieter verstandig gehandeld heeft, door er ten einde toe, in die mate als bij hem het geval was, aan te blijven hechten. Niet eens, maar herhaaldelijk en met den meesten ernst, heb ik er bij hem op aangedrongen zich althans voor een tijd naar Indie te verplaatsen; heb mannen genoemd, ouder dan hij, welke zich op die wijs een nieuw veld van indrukken en waarnemingen geopend hadden; heb voorspeld dat onze bataviasche woning hem vooral niet minder bezielen zou, dan de sorghvlietsche gedaan had; heb er hem opmerkzaam op gemaakt dat zulk een goed Nederlander als hij, Java behoorde gezien te hebben.

Is die laatste stelling welligt, door het veelvuldig berijden, stokpaard bij mij geworden? Overdrijf ik het beginsel dat 's menschen *home* bestaat in de gaaf zich gezellig en aangenaam in te rigten, en dit talent hem immers overal volgt? Althans, Potgieter heeft voor mijne uitnoodiging steeds be-

dankt; is te Amsterdam gebleven; is nooit van plan geweest, voor zoo ver ik weet, zich in het buitenland te gaan vestigen; heeft zelfs nooit in Gooi of Kenmerland een zomersch optrekje bezeten. Zijne eenige uitgangen bestonden in de vliegreisjes, vroeger door mij vermeld; en een zijner idealen was, in Nederland met goede vrienden over het bezigtigd buitenland zittende praten, elken ontvangen indruk, alle opgedane kennis, dienstbaar te maken aan den bloei der vaderlandsche letteren.

Eenerzijds had hij een geopend oog voor de voorregten van het leven in eene wereldstad, in eene stad als Parijs vooral, die hij als bezielend middenpunt van beschaving buitengewoon hoog stelde:

Wat vlugt 't gesprek zou nemen! Nieuwe stof
 Aan alles wat hen aantrok of hen trof
 Ontleenende, in verfijning van vermaken
 Als slechts Parijs den takt heeft die te smaken;
 In wetenschap, zoo vaak zij lessen geeft,
 Daar door den trits bevalligheên omzweefd;
 In kunst, *er dus behoefte van de schare,*
Of de overvloed het onontbeerlijkst ware.

Maar steeds en al spoedig volgde het korrektief:

Of wij elkaër in dat gezellig uur
 Vertellen, wat bij oost- en westerbuur,
 De blikken slaande in hunner lettren gaarde,
 Ons oog al nieuws, al frischs, al schoons ontwaarde;
 Tot allen zich vereenden in de beê
 Dat Hollands Muze, ontstijgende aan de zee,
 Of rijzende in het bloembed harer weide,
 Weêr als van ouds zich dubbel onderscheidde:
 Trots al haar zin voor 't loof dat zust'ren siert,
 Omkranst met wat in eigen lusthof tiert!

Was Potgieter's fortuin, hoewel hij te midden van een bescheiden overvloed leefde, nogtans niet aanzienlijk genoeg om een onafhankelijk bestaan in het buitenland te veroorloven, dan zwijg ik. Maar ja, in het afgetrokkene zou ik verlangd hebben, zoo Indie te ver en Parijs hem misschien te druk was,

dat hij, naar het voorbeeld van menig vernuft onder de Engelschen, zijne laatste levensjaren in Italie ware gaan doorbrengen. Met niet minder regt dan ter eere van Elisabeth Browning zou dan op dit oogenblik, in den gevel van het huis door hem te Florence bewoond, eene marmeren plaat de erkentelijkheid van het florentijnsch gemeentebestuur voor den vreemdeling vermelden, die Italie's eenheid, Italie's vrijheid, zoo dichterlijk verhief. Ware hij zich te Rome gaan nederzetten, de nederlandsche bezoekers der Eeuwige Stad zouden thans en voortaan, op het engelsch kerkhof, tusschen het graf van Keats en het graf van Shelley, een bezoek aan dat van Potgieter brengen, en er tusschen de donkere cypressen witte rozen planten. Zijne vaderlandsliefde was er borg voor dat Hollands Muze, door zijn verblijf in den vreemde, geen schade zou geleden hebben. Had Italie hem tot het dichten van een anderen *Don Juan* bezielde, zijn epos had niet de gangen van een tegen het geboorteland geslingerden vloek, veeleer die van een weergalm van Van Haren's *Geuzen* aangenomen.

Men zegge niet dat Potgieter, minder dan iemand anders in Nederland, noodig had door dergelijke verplaatsing aan de vaderlandsche onder-onsjeslitteratuur te ontwassen. Ook mij is het bekend dat hij daar los van was, en er zoowel boven als buiten stond. Alleen, wanneer de fantasie vraagt of Potgieter niet een gunstiger lot verdiend had dan in de laatste jaren van zijn leven hem beschoren is geweest, ik antwoord toestemmend.

‘Neen,’ schreef hij terug, wanneer ik uit de verte hem zijne hokvastheid verweet, het zijne eigen schuld noemend zoo de arend boven Dante's medaljon te vaak en te gevoelig aan de westfriesche tralien herinnerd werd; ‘neen, zoo ik op mijn ouden dag er eene zeereis aan waagde, dan niet naar Java; dan naar de Vereenigde-Staten!’

Maar zoo bedoelde ik het niet. Had Potgieter, die de op Washington's graf geplukte roos als eene reliek vereerde en er zijne zitkamer mede versierde, had hij Washington's geboorteland aanschouwd, *Abraham Lincoln* zou geen fragment gebleven, *Mount Vernon* overtroffen zijn. Gevlogen zou hij zijn, gevlogen van Nieuw-York naar San Francisco, en aan

het californisch landschap het schoonste zijner liederen gewijd hebben. Doch, om hem van zijne amsterdamsche droefheden te genezen, daartoe had zelfs die krachtige afleiding niet volstaan. Dank zij het hem in hooge mate toebedeeld talent zich overal een te huis te maken, zou het eenig hem waardig uiteinde geweest zijn, aan den oever van Tiber of Arno zijne dichtelijk ingerigte woning te doen herleven en, zich overgevend aan den opwekkenden invloed der omgeving, in dien prikkel de rust te zoeken waar geesten zoo levendig, en harten zoo zacht, bovenal smaak in vinden of behoefte aan gevoelen.

XVIII

Waarom bleef hij ongehuwd?

Die vraag moest ieder zich stellen, en met verwondering stellen, wien de toegang tot zijne woning en zijn gemeenzaam verkeer ontsloten werd. Een man zoo huiselijk, zoo ingetogen, zoo geschikt eene vrouw gelukkig te maken, zoo patriarchaal van inborst, neigingen, voorkomen?

Het zamenwonen met zijne tante schiep hem al vroeg een eigen huis en haard: dit kan de reden zijn geweest dat hij de gewone aandrift, die den jongeling naar verlossing uit de ballingschap van het zigeunerleven haken doet, nooit gekend, het huwelijk zich nooit aan hem vertoond heeft, getooid met de bekoring der huiselijkheid bij die der liefde. Maar hij dacht zoo onafhankelijk; geloofde in maatschappelijken zin zoo vast aan het bijbelsch wonder van de vermenigvuldiging der brooden; bovenal, hij begreep zoo goed de poëzie der betrekking tusschen man en vrouw, dat hij niet dertig jaren oud is kunnen worden zonder een meisje te vragen, en te vragen enkel met zijn hart.

Mijne gissing dat Dafnis werkelijk Chloë gevonden en Chloë gevraagd, maar Chloë (dom genoeg, want zij zou een heerlijk leven bij hem gehad hebben) de blooheid van Dafnis voor onbeduidendheid aangezien, zij hem niet gewaardeerd, en hij toen met een: 'Loop rondom!' tot zichzelf gezegd heeft:

‘Goed voor eens, maar dat nooit weder!’ - dit weefsel mijner hersenen, gesponnen onder het zoeken naar aannemelijke redenen tot verklaring van Potgieter's celibaat, zit eenerzijds vast aan mijn geloof in Potgieter's fierheid.

Om zijne litteratuur te begrijpen, moest men verdienen haar te begrijpen; om zijn vriend te blijven, zich zijne vriendschap waardig toonen. Zoo kan ook een meisje, door te beantwoorden aan zijn ideaal van vrouwelijk schoon en vrouwelijke liefthalligheid, hem betooverd, hem tot over de ooren verliefd gemaakt, hem in den derden hemel hebben doen verkeerren. Maar, bij al zijne bescheidenheid had hij zulk een krachtig gevoel van eigenwaarde, was zóó onbuigzaam trotsch, neen (de gemeenzame kwalifikatie moet er uit) zulk een ongemakkelijk potentaat, dat de vrouw, naar wier hand hij dong en die hem niet begreep, hem onherstelbaar beleedigde, en hij, liever dan haar ten tweede maal te vragen, zwijgend rondliep met zijn vernietigd ideaal en een bloedend hart.

Konjekturale kritiek! hoor ik uitroepen, en zie schouders ophalen. Niet zoo konjekturaal of zoo bodemloos, dunkt mij, wanneer ik er bij denk aan eene plaats uit het *Togtje naar ter Ledestein*, waar Potgieter, met de zelfbeheersching van een tot rust gekomen gemoed, doch tevens en zeker met opzet een hartsgeheim van zijn toenmalig dertigst levensjaar verradend (de novelle dagteekent ongeveer uit dien tijd), zegt en schrijft: ‘Er is weinig edelers dan de eerbiedige schroom, welke het voorwerp zijner eerste liefde een onbedorven jongeling inboezemt; maar er komen in het gezellig leven weinig lachwekkender tooneelen voor dan die, welke deze harstogt oplevert, wanneer die schroom in blooheid ontaardt. Niets is echter meer gewoon bij lieden, die hun tijd in afgetrokken studien doorbrengen, of zich der beoefening van stellige wetenschappen wijden. Het ontbreekt hen aan woorden voor de poëzie des levens. De wereld, waarin hun hart hen onwillekeurig verplaatst, is zoo vreemd aan hun hoofd, dat zij hen in verwarring brengt, en hen aan de spotzucht prijs geeft van dezulken, die in kennis en kunde verre beneden hen staan.’ - Deze blijkbaar uit eigen levenservaring gewelde opmerking doet mij onderstellen dat Potgieter ongehuwd gebleven is,

omdat het hem in een gegeven oogenblik aan woorden voor de poëzie des levens ontbroken heeft.

Zeker is het dat hij veel van kinderen hield, en de ‘oudvrijer Hawthorne’ (hijzelf heeft hem dus gedoopt) onder zijne lievelings-auteurs behoorde, ook omdat Hawthorne zoo gelukkig is geweest in het schetsen van kinderkopjes.

Hawthorne noemend, die in Italie een zijner mooiste boeken schreef Transformation. Ook in de Tauchnitz-verzameling.; dien de regering der Vereenigde-Statens, trotsch op het bezit van zulk een vernuft, tot konsul te Liverpool aanstelde; denk ik op nieuw hoe uitnemend geschikt Potgieter voor dergelijke betrekking zou zijn geweest, en hoe jammer het is dat hij in weerwil zijner uitgebreide handelskennis, die hij op Hawthorne vóór had, voor zoo iets nooit in aanmerking is gekomen. Nederlands konsulaire agenten zijn met een ander karakter bekleed, dit is zoo. Maar het strekt niettemin Noord-Amerika tot eer, in onze eeuw van *dollar is king*, een dichter tot konsul te hebben benoemd; niet ofschoon, maar omdat hij dichter was. Ook noem ik het feit slechts als een bewijs te meer dat zelfs een langdurig verblijf in den vreemde (Hawthorne bragt tien jaren in Engeland en nog daarenboven eenige jaren in Italie door) Potgieter in het minst niet verhinderd zou hebben de litteratuur van zijn land te blijven dienen. Alleen zou hij voor zich, er een bewogener, rijker, zonniger leven door hebben gehad.

De onvergetelijke tijd van mijn dagelijkschen omgang met hem is door een gelukkigen loop zamengevallen met de zeven of acht eerste levensjaren van mijn zoon; en dit zal de reden zijn dat ik zoo vaak in de gelegenheid ben geweest hem in zijn omgang met kinderen gade te slaan. ‘Gideon's plaaggeest’ onderteekende hij zich, nog toen wij lang in Indie waren. En terecht; want het behoorde onder zijne liefhebberijstudien, door kleine plagerijen het humeur van kinderen op de proef te stellen, en wat er in hen zat al vroeg er uit te halen.

In *Onderweg in den regen* kan men lezen dat hij zich over onze schilders der 17de eeuw verwonderde die, overigens in

alles voortreffelijk, zoo weinig kinderen hebben afgebeeld anders doende dan op moeders schoot te liggen of aan moeders schoot te staan, dan op zijn best te spelen met een pop. ‘Van andere, hoogere poëzie der jeugd, geen blijk!’ Hij legt die woorden Hawthorne in den mond, wiens poëtische kinderbeelden, - Pansie, Alice, Annie, Pearl, - juist het meest door de tegenovergestelde eigenschappen uitmunten. Doch aan zijn omgaan met ons knaapje heb ik duidelijk kunnen bespeuren dat hij in dien vorm zijn eigen denkbeeld weêrgaf.

Wat hem het meest in kinderen aantrok waren de eerste opwellingen van gemoed en karakter; daarna, de eerste spranken van vernuft. Een jaar of daaromtrent na onze komst in Indie briefde ik hem over hoe onze zoon, op zekeren dag, ons vermaakt had door, dreumes die hij destijds was, eerst zijne moeder rust noch duur te laten vóór zij hem het vrije gebruik van een stuk veterband had toegestaan; toen in zijne speelkamer zich op te sluiten, waar hij een uit Nederland medegebragt neurenberger drukpersje aan eene kleine bloemendaalsche schaaftank vastbond (het bijbehorend timmermansgereedschap was een geschenk van Potgieter geweest); en ons ten slotte in vollen ernst met de mededeeling te komen verrassen: ‘dat de pers nu aan banden gelegd was’.

Vrolijker brief heb ik in al mijne Indische jaren van Potgieter niet ontvangen dan die waarin hij deze kinderlijke handeling toejuichte. Maar treffender nog vind ik eene herinnering uit vroeger tijd, toen het kind bij gelegenheid eener amsterdamsche kermis te zijnent logeerde en, thuisgekomen van eene ochtendwandeling met de dienstmaagd langs de kramen (Jan de Witt hield maar één knecht; Potgieter dreef zijne huishouding met maar één meid), verhalen moest van het aanschouwde moois.

Dat hij in de onzamenhangende kreten van bewondering aanstonds zijn weg wist te vinden; voor zich geen oogenblik in onzekerheid verkeerde omtrent de met kinderlijke sluwheid verzwegen voorkeur: dit pleitte voor zijne scherpzinnigheid. Grootter bewijs van hartelijkheid was niet denkbaar dan, gelijk hij deed, dien eigen middag na beurstijd huiswaarts te keeren met hetzelfde witte paard op rollen onder den arm, welks

apokalyptische aanblik de verbeelding van zijn zesjarigen logeergast bovenal in gloed had gezet. Maar het aardigste kwam toen de heuvel, het paard met beide handjes aannemend, naar hem opzag en zeide: 'Je bent net als m'n vader!'

Het was eene onbeleefde, in elk geval hoogst onvolmaakte dankbetuiging; te eenemaal onevenredig aan de waarde en de innemendheid van het geschenk. Maar ik weet zeker dat, gelijk Potgieter op dat oogenblik er de tranen van in de oogen kreeg, zij hem bevestigd heeft in eene genegenheid die over landen en zeeën gereikt, die tot aan den rand van het graf hem verheugd heeft. 'Het jongske zal welkom zijn' luidde het antwoord, toen ik in 1872 of 1873, vrezend dat een te langdurig verblijf in Indie mijn zoon benadeelen zou, en meer met mijne eigen wenschen te rade gaande dan met de stoornis die zulk eene overkomst in Potgieter's rustige omgeving brengen zou, hem vroeg of, indien ik er toe besluiten kon den knaap naar Nederland terug te zenden, hij hem bij zich aan huis zou willen nemen. 'Het jongske zal welkom zijn': meer niet dan dit eenvoudig, alles zeggend woord. En toen hij in 1868 ons zich voorstelde, op reis naar Indie de kwellingen der Roode Zee trotserend:

Och, wist ik dat geen hitte 't jongske deerde,
Waar zelfs de zee in vloeiend vuur verkeerde!

Aan de fotografische portretjes van zijn kleinen vriend, hem uit Batavia toegezonden, mogt niets ontbreken. Was er een détail dat hem mishaagde, dan werd de retoucherende hand van een kunstenaar ingeroepen, en die kunstenaar mogt niemand minder dan Bosboom zijn. Het voordeeligst licht in het vertrek, de bevalligste passe-partouts, konden hem te naauwernood voldoen. Bij onze terugkomst in Nederland had ik reden het meer dan ooit te bejammeren dat Potgieter niet een hoogen ouderdom bereiken en mijn zoon, een man geworden, hem de oogen had mogen sluiten. Maar er tegen in opstand komen, dit mogten wij niet. De kamer zijner zuster, waar wij in eene andere woning al zijne relieken terugzagen, - en daaronder die fotografien, voor hem de

zaamgedrongen voorstelling van geheel een in het hart gedragen en welkom geheeten jong geslacht, - verkeerde voor ons gevoel in een kleinen tempel. Zulke indrukken zijn in zichzelf eene vergoeding, eene opvoeding, een eisch, en eene belofte.

XIX

Van het begin tot het einde met Potgieter's fraaiste hand op zijn fraaist velijn geschreven, bezit mijn zoon eene van December 1866 dagteekenende *Speelgoed-Phantasie*, voor zijn vermaak door Potgieter gedicht bij gelegenheid van het Sint-Nikolaasfeest van dat jaar, en een der bevalligste, vrolijkste, geestigste eposjes, welke ooit den naamdag van den goeden Heilige hebben opgeluisterd. Onuitgegeven.

Het toppunt van mijn zoons wenschen in die dagen was, koetsier te worden. 'Er is,' zeide Potgieter van eene eerezucht wier troon een bok is, 'er is weinig pretensie in; maar we kunnen niet allemaal als koningen en keizers beginnen.' Bovendien was zij in dit geval een teeken van vooruitgang, een bewijs van den veredelden invloed van het buitenleven. In de stad, waar de vier of vijf eerste jaren waren doorgebracht, had de verbeelding van het kind haar ideaal in een straatmuzikant gevonden die, ongeschoren, haveloos, tweemaal 's weeks draaiwerk kwam verrigten voor het venster. 'Grootmoeder en - de orgelman!' was toen het antwoord, wanneer op een verjaardag gevraagd werd wie de uitverkoren gasten zouden zijn.

Zielkundigen van professie mogen verklaren hoe een kind uit zichzelf aan zulk eene combinatie van wenschen komt; en professionele musici, krachtens welke wetten van gevoel of gehoor de deunen van een instrument als het bedoelde, insgelijks uit zichzelf, door zulk een kind in 'donkere' en 'lichte' onderscheiden worden.

Potgieter trof het dat, toen in December 1866 de kleine

aspirant-koetsier het van den aspirant-orgelman voor goed gewonnen had, de bloemendaalsche omgeving daarenboven hem aan een winterlandschap hielp. Spil der handeling werd een hansom-cab van blik, bespannen met een paard van papier-mâché. *Flying Dutchman* kreeg het paard tot naam: de koetsier, dat spreekt, heette Gideon. In het rijtuigje zaten: een heer en eene dame van middelbaren leeftijd, bloemendaalsche bureu, over wier stal Gideon geacht werd het opzigt te hebben. Potgieter's zuster had voor dat welgesteld echtpaar eene volledige garderobe vervaardigd, aangevuld met warme overkleederen, om 's winters mede op reis te gaan.

Want meen niet dat paard en cab van het begin af deel uitmaken van de bloemendaalsche stoffage! Dit doen alleen mijnheer en mevrouw, deftige Amsterdammers zonder kinderen, die, om het equivalent of om andere redenen dien winter buiten gebleven, zich bijster vervelen en in de vaderlandsche litteratuur van den dag vruchteloos afleiding zoeken. Voor het overige uitmuntend hupsche menschen.

Ten einde raad besluiten zij, in weerwil van het jaargetijde, tot een uitstapje naar Londen, en willen van de gelegenheid gebruik maken om voor hun koetsiertje Gideon, die, als de bruintjes op stal, een witten voet bij hen heeft, een nog mooier paard dan al de anderen en een mooijen hansom-cab te koopen - neen, cab en paard door hemzelf te laten medekiezen!

Buitengewoon is de vlugge verbeelding door Potgieter in deze expositie van zijn onderwerp ten toon gespreid, wanneer hij die inleiding zelf, en het verhaal der reis met eigen rijtuig van Bloemendaal naar Rotterdam, Gideon op den gedroomden bok, verlevendigt door honderd kleine trekken, aan de speelgoedwereld van het kind ontleend. In elke strofe, elken regel, herkent men de hand van den meester.

Omstreeks het einde van het gedicht wordt een klein romantisch voorval even aangeduid: voor de voeten van den *Flying Dutchman*, waarmede Gideon in Hydepark toert, valt een gouden haarnaald uit het kapsel eener twaalfjarige Lady Mary, wie een veertienjarig neefje Argyll het hof maakt. Aangeduid, zeg ik; want naar den eisch eener 'Fantasie' lost hier het

verhaal zich in een zonnigen nevel op, en blijven onze gedachten om het liefelijk beeld van twee schoone engelsche kinderen zweven: een kleine ridder en ruiter der 19de eeuw, aan de zijde eener kleine amazone.

Voortreffelijk is, na de aankomst te Londen, het bezoek geschilderd, door mijnheer en mevrouw, met Gideon naast den londenschen voerman, eerst aan het rijtuig-magazijn, daarna aan de stallen van den paardekoopman gebragt:

Een beetje zeeziek waren ze allegaêr;
Maar toen zij in 't hôtel bij 't vuur gezeten, -
Westminster Palace werd men regts gewaar, -
Zich restaureerden, bleek het leed vergeten.
Mevrouw at graag een halven biefstuk op,
En Gideon zijn derden mutton chop.

‘Kom!’ zei Mijnheer, ‘nu om een hansom uit.’
Een cab werd van den naasten Stand geroepen.
‘At Hooper's!’ - ‘Sir?’ - ‘Haymarket!’ - Onze guit,
Hij zag, naast Cabby, neêr op honderd groepen,
Neen op zoo ongestuim een menschenzee
Dat zij een poos hem 't hoofdje duizlen deê.

Toch was er orde in 't ordeloos gewoel
Der menigt, die dus door den mist zich repten;
Elk wist zijn weg, want ieder wist zijn doel;
Slechts dat men geen behagen er in schepte,
Dat viel den luidjes droevig aan te zien:
‘Mijn tijd is geld, en dus besteed ik dien.’

Maar Gideon was opgeruimd te moê,
Al kwamen ook de ontzaggelijke dieren,
De brouwers hengsten, brieschend op hem toe:
Hoe flink wist Cabby ze uit den weg te stieren!
Die monsters zijn, als ge in de *Schepping* leest,
De hitjes van der reuzen kroost geweest.

Waant men niet, mede te rijden door de straten van Londen? Wordt niet, in het voorbijgaan, door één voorbeeld geheel de zwakke zijde in het licht gesteld van een bekend dichtstuk, hetwelk de schepping meent te hebben toegelicht

wanneer het beweert: alles wat nu klein is, was in de voorwereld groot, en wat wij thans bergen noemen, waren toen molshoopen?

Daar waren zij bij Hooper. Gideon
Mogt uit een dertigtal van hansoms kiezen,
Waarvan ik u de mooiste schild'ren kon,
Slechts zoudt gij uw geduld er bij verliezen;
De fraaiste toch staat niet bij Hooper meer,
De fraaiste kocht de Bloemendaalsche heer.

'En nu een paard, als bij den hansom past!
Ons jongske dacht: 'Is daar geen einde aan Londen?'
Elk oogenblik weêr door wat nieuws verrast,
Dat, was het ook in 't volgende verzwonden,
Vervangen werd door telkens drukker straat,
Waaruit de weg in twintig andre gaat.

Maar Cabby zei: 'Daar is St. Paulus Kerk!
Mijnheer die 't hoorde wenkte stil te houden,
En de indruk was de lof van 't wonderwerk:
Van eerbied zwegen zij terwijl ze aanschouwden.
Ik vond altoos dat Wren zich vorstlijk droeg,
Toen hij tot grafchrift maar: 'Zie om u' vroeg.

'En zoudt ge mij willen vertellen dat die regelen voor een kind werden geschreven?' laat in de aantekeningen bij deze en dergelijke plaatsen Potgieter zich ongelooovig vragen en toeroepen.

Voor een kind, bestemd kind te blijven? neen, maar het kind is vader van den man; en hier is de gedachte zoo eenvoudig in zichzelf, en zoo aanschouwelijk uitgedrukt, dat wanneer een kleine jongen aan zijne moeder vraagt: 'Wie was Wren, en wat bedoelde hij met dat grafchrift?' haar antwoord dadelijk begrepen zal worden en voor het leven zich in het geheugen prenten. In het lager onderwijs geven zou Potgieter voor den eersten den besten kweekeling eener goede stads- of dorpsschool de vlag hebben moeten strijken; maar als opvoeder van den geest had hij zijns gelijke niet:

Een straat, tien straten, toen een wonderwijk,
 Slechts ingerigt voor alle slag van paarden
 Waaruit te kiezen viel voor arm en rijk,
 Die beurtelings verrukten en vervaarden.
 Ons Heerschappij haalde een kaartje voor den dag:
 ‘The right one, Sir!’ zei Cabby met gezag.

Daar liet Mevrouw 't portierglas ijlings neêr,
 Om op te staan, de proeven bij te wonen.
 ‘Voorzigtig!’ riep zij telkens tot Mijnheer;
 De jockey's wilden graag hun kunsten toonen:
 Het lamste dier moest er de meeste doen -
 Vergeefs, Mijnheer was in dat vak geen groen.

‘Mij dacht, ik was bij Lumley hier teregt?’ -
 ‘You are so, Sir! maar schijnt iets te verlangen
 Zijn wigt in goud waard.’ En daar bragt de knecht
 Een schimmel, met een rood schabrak behangen.
 ‘Het spijt mij, vriend! Gi heeft er een op stal,
 Dien hij voor dezen wis niet ruilen zal.’

Historisch. De schimmel met het rood schabrak was hetzelfde witte paard, waarmede
 Potgieter bij eene vorige gelegenheid van de amsterdamsche kermis was
 thuisgekomen.

En Lumley nam den vreemden heer eens op:
 ‘Well, bring the Flying Dutchman!’ - Vonken sloeg hij
 De keijen uit, met opgeheven kop,
 En voor een britska ingespannen droeg hij
 Den jockey, Lumley, Gideon, Mijnheer,
 En ook den zwaren stalknecht, als een veêr.

‘Gij ziet hem wel zijn Oostersche afkomst aan,
 Hij staat geboekt met Zúleika tot moeder,
 En schoon wat donker voor een alezaan’... -
 ‘Is Master Humbug,’ zei mijnheer, ‘zijn broeder;
 Ik vraag niet wie zijn vader is geweest.’ -
 ‘The Devil, Sir!’ - ‘Maar zeg, wat kost het beest?’

Wel, Lumley vroeg naar honderd guinjes. ‘Kom,’
 Sprak toen Mijnheer, ‘kom, Bloemendaalsche jongen,
 Stap voor een hansom hem dat perk eens om;
 Maar opgepast! Geen wilde bokkesprongen!’ -
 ‘Slechts stapvoets? Ach, Mijnheer, dat ware een plaag:
 Wij heeten bij die Britten toch zoo traag.

Lang-, langzaam, zeggen zij, is Hollands leus,
 De trekschuit is nog nationaal gebleven;
 We zijn te lui, een vlieg van onzen neus
 Met vluggen knip haar scheerjevoort! te geven;
 Het spreekwoord zegt van al wie schatten won,
 Dat zulk een man niet opstaat voor een ton!

Kleine wijsneus! moet de bloemendaalsche heer gedacht hebben, toen hij zijn koetsiertje op dien toon de nederlandsche stoelvastheid hoorde schetsen. Wacht maar! Met de jaren zal het jonge bloed van zelf trager gaan stroomen. En al zou het niet, eerst moet het in elk geval gehoorzaamheid leeren:

'Stap, Gideon!' - en statig schreed het voort,
 Dat moedig ros, door kleine hand bedwongen.
 'Draaf, Gideon!' - er werd muziek gehoord,
 Harmonisch als die vlugge vier daar sprongen.
 'Ren, Gideon!' - en als een bliksemschicht
 Verdween de Flying Dutchman uit 't gezigt.

XX

Hoe de eene herinnering de andere wekt!

In 1876 uit Indie naar Europa terugkeerend, hadden wij, mijne vrouw en ik, een jongen reisgenoot die, toen wij te Napels aan wal stapten, ons vóór was in het klimmen naar het kerkje van San Martino; die met ons omdoolde door de straten van het uit de dooden opgewekt Pompeji; die te Rome ons dwong te ontbijten met het Colosseum, te lunchen met het Vatikaan, te middagmalen met het Kapitoel, thee te drinken op den Monte Pincio, met het koepeldak der Pieterskerk tot versnapering; die te Florence ons van Michelangelo's grafkapel naar Giotto's campanile voerde; te Milaan ons in de Victor Emanuel-galerij liet uitrusten, om zelf nog een laatsten blik op de kathedraal te gaan werpen; in den Louvre te Parijs ons van de antiëken naar de doeken en paneelen, en van de eene schilderschool naar de andere lokte.

Hoe geheel anders, toen wij acht jaren te voren uit Europa naar Indie reisden! De jonge togtgenoot van 1876 was in

1868 een kind dat in vreemde hôtels onrustig sliep, in spoortreinen kwalijk gevoed werd, aan boord van stoomschepen moest bezig gehouden worden. Van twee voorname afleidingen werd de eene, - een postzegelalbum: beter huisonderwijzer in de geografie bestaat er niet! - in het logement te Marseille vergeten, en eerst eene maand na aankomst te Batavia door een wellevend landgenoot weder aan ons adres bezorgd. Welk genoegen wij beleefd hebben aan de andere, - Potgieter's hansom-cab, bespannen met den Flying Dutchman, - dit mogen ouders zich voorstellen die in ons geval hebben verkeerd!

Maar het was niet om *ons* te doen. Hartstogtelijk als het kind aan zijn Cab en zijn Dutchman hing, zijn beiden in 1868, België en Frankrijk door, steeds de voorwerpen geweest die wij van het eene station naar het andere, vigilantes in en vigilantes uit, met de meeste zorgvuldigheid vervoerden. Op de Middellandsche Zee vonden wij er eene plaats voor, onder de banken in het salon der boot. Van Alexandrie naar Caïro en van Caïro naar Suez sporend, hebben wij, den Nijl over, in het aangezicht van Sfinx en Pyramiden, er in de enge egyptische waggons mede op onzen schoot gezeten.

Echter had een ieder in onze plaats er met dezelfde liefde over gewaakt; ware als wij er de wereld mede uit- en rondgereisd; zoo men geweten had welke herinneringen er aan verbonden waren, en hoe liefelijk ons de verzen achterna klonken waarin, beurtelings schertsend en teder, de dichter der *Speelgoeds-Phantasie* zijne vertelling kleepte. Geen Corso der werkelijkheid werd ooit geestiger met rijtuigen van allerlei vorm gestoffeerd, met paarden van allerlei ras, dan dit denkbeeldige:

Voor wie woont in Haarlems veste
geeft de Buiten-Societeit
Harmonie-muziek ten beste,
waar de Hout zijn schaduw spreidt.

Maar die preutsche muggen toonen
steeds een puriteinscher geest:
Mooije paarden, lieve schoonen,
komen uit den Omtrek meest.

Anders is 't in 's Gravenhage,
 ruischt van toonen daar de Tent;
 Schoon het vijfje een stoel er vrage,
 'Voor geen gulden!' zegt de vent.

't Wemelt rondom heel het eiland
 van den meest verscheiden dos,
 En tot aan der herten weiland
 volgt de rijtuigrij het Bosch.

Echter is die drukte doodscheid,
 klatergoud die hoofsche pracht,
 Bij de oorspronkelijke grootscheid
 die in Hydepark ons wacht.

't Heeft geen fraaije lommergroepen,
 Spanjaardslaan noch Vijverpaar,
 Maar de werelden beroepen
 in haar rossen hier elkaër.

Of het zwaarst orkest nu speelde,
 zou het dezer schaar gebiën?
 Hoe ze hijgt naar and're weelde:
 ik zie zelve en word gezien!

Luchtig zweeft de Américaine:
 scheert haar poneypaar den grond?
 Ah! les graces de la Seine,
 in dat span à la Daumont!

Wit gebeend en wit gepoederd,
 steek en rok met goud belaën,
 Schrijdt daar bijna overvoederd
 England's roastbeef langzaam aan.

Slanke Pool! die menig kushand
 onder 't sierlijk mannen geeft,
 Wacht u! in die koets rolt Rusland,
 dat hyaena's oogen heeft.

Schoon, Brittanje! zijn uw vrouwen,
 als de blanke lelies schoon!
 'k Zou ze 's werelds schoonste houën,
 tintte een rozenwaas haar koon!

Ginder klinkt de Guards fanfare
 schettrend langs de Serpentine:
 Maar - bij de opgepronkte schare
 zou Mevrouw te eenvoudig zijn.

Laat ons langs de renbaan poozen:
 niet alleen maar d'Oceaan
 Heeft de Brit tot perk gekozen
 om naar d' eerepalm te staan.

Wie ooit wankel' in den zadel,
 ruiter zonder wedergâ,
 Dat geeft aan Old Englands adel
 Zelfs de Fransche nijd niet na.

Schijnt dit louter 'bloed en beenen'
 u geen schoon, geen sierlijk ras?
 Staar: verschenen is 't verdwenen
 en 't is weder voor het was!

Vurig als der zonne lichten
 over 't zand der woestenij,
 Glijdt, de blikken zwaar van schichten,
 wolkende ons de Araab voorbij;

't Hart begroet een zoeter schouwspel
 op dat Castiliaansch genet:
 Hij bemint die jonge vrouw wel,
 hij wiens greep dien sprong belet.

't Is of we een idylle droomen
 bij dat Schotlandsch hittenpaar:
 Als die kleinen wederkomen,
 worden wij slechts hen gewaar.

'Argyll!' hoor ik 't jongske noemen,
 dat, een tartan langs de leên,
 Eensklaps Highlands op ziet doemen,
 wolken om Ben Lomond heen.

'LadyMary, gingt gij mede,'
 spreekt hij 't blozend meisje toe,
 'Gij verhoordet daar de bede
 die ik vast vergeefs hier doe!'

Wat toch vraagt hij? Zoo de hemel
 van die oogen gram kon zien,
 Uit dit dartelend gewemel
 zou in de eenzaamheid zij vliên.

Maar vermag zij 't? Onder 't schokken
 springt des hoofdhaars gouden spang,
 En hij voelt de blonde lokken
 streelend suizlen langs zijn wang.

Gideon! geef Lady Mary
 dat noodlottig sieraad weêr:
 Immers rolde 't, U mysterie,
 voor the Flying Dutchman neêr!

XXI

Men bemerkt dat, zoo door Potgieter slechts bij zeldzame uitzondering aan het gelegenheidsdicht geofferd is, hij die enkele malen zich telkens kweet als een prins. De kwaliteit heeft vergoed wat er aan de hoeveelheid mag ontbroken hebben.

Noemde ik zijn proza eene tentoonstelling van teekeningen en schilderijen, hetzelfde geldt vooral niet minder van zijne verzen. 'Schilderende te schrijven,' zooals Jufvrouw Wolff het genoemd heeft, die kunst verstond Potgieter in de hoogste mate. Altijd is hij teekenaar.

Kort vóór zijn dood mij de filosofische vloekpsalmen eener fransche dichteres toezendend, met wier werken ik het verlangen had geopenbaard kennis te maken Poésies de Louise Ackermann, Parijs 1872., ontsnapt hem eene vraag en eene uitdaging die in dat opzigt zijn talent volkomen karakteriseren; 'Winnen wij iets bij die bespiegelingen? Miskent de kunst hare roeping niet, als zij zich in het onoplosbare verdiept? Gij zult een aandachtig toehoorder in mij vinden als gij pleitbezorger uwer Française wordt; maar mij in haar eene beeldende kunstenaress te doen begroeten, *je vous en défie!*'

Alleen beeldende kunstenaars werden door Potgieter als dichters erkend; de overigen beschouwde hij als verzemakers, als rijmende theologen, of psychologen, of moralisten. Over al de raadselen van het menschelijk leven had hij nagedacht, naarmate hij in den loop zijner ontwikkeling of zijner lektuur er op stuitte; maar nooit beproefde hij ze binnen den kring zijner poëzie te trekken, en achtte het niet mogelijk dit te doen, zonder aan de kunst geweld te plegen. Ware het onoplosbare in beeld te brengen, redeneerde hij, dan zou het hebben opgehouden tot de orde van het onoplosbare te behooren; en aan den anderen kant, zoo lang het tot die orde behoort, is het geen poëtische stof, omdat het niet in beeld te brengen is. Zijne leer was die van Goethe: dat van alle zijden het eindige in te gaan, voor den dichter als voor den denker, het eenige middel is om tot omgang met het *on* eindige te geraken; gelijk het eenige om op zijne beurt den dichter te leeren verstaan, is hem te volgen in zijn dichterlijk vaderland.

Eenvoudige, gezonde denkbeelden, gelijk men ziet; dingen die een ieder zegt en nazegt, maar die door weinigen betracht worden, gelijk Goethe en Potgieter ze betracht hebben. Men vindt er de nadere verklaring in van hetgeen ik Potgieter's ziensgaaf noem. Zijne dichterlijke verbeelding zag niet alleen tastbare, maar ook onstoffelijke voorwerpen, mits ze eindig, menschelijk waren: gedachten, gewaarwordingen, gevoelens. Hetgeen omging in den geest en het gemoed van de schepselen zijner fantasie, nam voor hem gestalten aan; en die gestalten teekende hij na met teekenachtige woorden. Vandaar dat men hem niet altijd dadelijk begrijpt, en het dikwijls inspanning kost hem overal te volgen. Hij ziet zoo veel, en dat vele zoo vlug, dat men zijn spoor menigmaal verliest. Hij verdwijnt ieder oogenblik tusschen de menigte zijner eigen internationale tentoonstelling in miniatuur. Maar ook ieder oogenblik komt hij terug, en altijd met nieuwe bezienswaardigheden in de hand.

Heeft men ooit iets schilderachtigers gelezen dan het volgend verhaal: hoe de bloemendaalsche heer en dame met den nieuwen hansom-cab uit het londensch hôtel naar de opera

reden en, terwijl zij naar de italiaansche zangers en zangeressen luisterden, het koetsiertje op straat den Flying Dutchman stond te verzorgen, die geen koû mogt vatten? Het is het laatste fragment dat ik uit de Sint-Nicolaas-vertelling losmaak:

Mijnheer, die maar noode zoo spikspelder fraai
 Zich den dos van een kraai
 En een stuk witten halsdoek getroost had, -
 Mevrouw, die in zijde met kanten beplooid
 Zich zoo gaarne getooid
 En tevreên voor haar spiegel gebloosd had;
 Mijnheer en Mevrouw kwamen zachtkens getreên
 Uit de zaal naar beneên
 Op 't bordes, waar de hansom hen beidde:
 'Naar de Opera!' riep, een lantaarn in de hand,
 Fluks de ploertige klant
 Die de trap af hen buigend geleidde.

Wie denkt gij, wie dorst langs het moedige dier
 Daar zoo flink en zoo fier
 't Lange leidselpaar luchtig doen zweven?
 Wie haalde geen duimbreed te veel of te min,
 Nu eens uit, dan eens in,
 Zonder zweem zelfs van aanstoot te geven?
 Wel, kent ge in dien cloak, which has made such a stir,
 Eleven, Regenstreet, Sir!
 Scott & Ayrdie (waar Hart voor moet wijken);
 Wel, ziet ge in dien mantel, zoo digt en zoo zacht,
 Niet een schalkje dat lacht?...
 Maar dan moet gij in de oogen hem kijken!

'k Weet wel wie het is, die zoo trouw bij zijn paard
 Daar zijn plaatsje bewaart
 Tot zijn heer en zijn vrouw zullen keeren.
 Hij hoort niet, hoe zoet dat de Donna daar gilt,
 En het Ténortje trilt,
 Noch hoe heesche Choristen zich weeren!
 Daar strookt met een zorg, ver zijn leeftijd vooruit,
 Hij het dek tot het sluit
 't Ongeduldige dier om de lenden,
 Terwijl een signore of in *a*, of in *o*
 Door het daavrend bravó
 't Italiaansch onverschillig hoort schenden.

Daar droomt, met een armpje om de manen van 't beest,
 Hij van 't vrolijke feest
 Dat hem toeft, als zijn beemden weêr bloeijen;
 Terwijl een talent, dat aan lof zich vergaapt,
 Gouden bloemkransen raapt
 Van een hand, die 't als vrouw moest verfoeijen!...
 De knaap bij dat ros boeit uw blik, Poëzy!
 Doch de schaar gaat voorbij
 Om het schitterende schouwspel te smaken
 Der weelde, die vast uit den kunsttempel stroomt,
 Die al dartelend kooft,
 Die van honderde togten doet blaken...

‘En zoudt gij mij willen vertellen dat die regelen voor een kind werden geschreven?’ laat Potgieter in eene aantekening nogmaals vragen.

Dit bezwaar werd reeds uit den weg geruimd. Zeker, toen Gideon zes jaren telde, kon hij Potgieter nog niet waarden en klemde hij, naarmate de fantasie zijne bevattings meer te boven ging, de kleine handen te vaster om het speelgoed. Er staat tegenover dat, zoo de Hemel hem het leven spaart en hij zestig wordt, nog op zijn ouden dag de geschiedenis van Cab en Dutchman hem eene ideale jeugd en een vriend zijner kinderjaren zal te binnen brengen, die hem niet inniger had kunnen liefhebben al ware het koetsiertje zijn eigen kleinzoon geweest.

XXII

In het najaar van 1874 kon ik voor het eerst uit Batavia over mijne mogelijke aanstaande terugkomst schrijven: en Potgieter moet dit bericht ontvangen hebben bijna tezelfder tijd dat in December de ziekte hem aangreep die met zijn dood eindigen zou. Met de laatste mail van September te voren, weinig denkend dat de indische post daarna geen brieven van hem meer voor mij zou medenemen, verhaalde hij ons hoe, niet vele dagen geleden, een toeval hem nogmaals en weder den afstand herinnerd had die reeds meer dan zes jaren ons gescheiden hield. Met zijne zuster en een vriend,

een in Italie gevestigd landgenoot, was hij naar het Nieuwe Diep geweest:

‘De laatstvorige zondag zag ons met vriend F., van Genua, die u hartelijk laat groeten, aan den Helder. Wij waren gekomen om de nieuwe boot *Voorwaarts* te bezigtigen. Al werd onze verwachting wat de eetzaal aanging overtroffen, de hutten lieten in ruimte te wenschen over. Vijf en veertig nachten in zoo naauw eene plaats, wij huiverden! Intusschen vast beloond door zoo velerlei verrassends als de heusche hofmeesters ons ten beste gaven, liep het ons bovendien nog mede: de *Conrad* kwam 's ochtends, juist toen wij uit den trein stapten, binnen. 's Middags wemelde de Burgt, - het logement aan den Helder, - van in het vaderland wedergekeerde passagiers. Welk eene wereld van gewaarwordingen, die drukte! Wij beklaagden er ons, in de gelegenheid gesteld die gâ te slaan, geen oogenblik over, dat wij slechts *une idee d'un diner* kregen: na de soep viel de schare op het brood, de boter, en de kaas aan, voor het dessert bestemd. Toen wij 's avonds huiswaarts keerden wilde niemand, die mij een Javaantje de hand zag geven, gelooven dat wij geen vrienden hadden afgehaald. En toch weet gijlieden wel dat de liefsten niet mede waren gekomen! - Verleden zondag hebben wij beidjes in de Schapeduinen gewandeld: wij waren het gansche jaar nog niet boven Haarlem geweest. Het was er alleraardigst, daar de stroom der zondags-touristen thans het Gooi kiest: door den Oosterspoorweg is mijn Gooi veranderd tot onherkenbaar wordens toe. Over Bloemendaal huiswaarts keurend, was Sorghvliet - ledig. Waaraan het schort weet ik niet, maar de eigenaar vond dezen zomer geen huurder. Als Lydia, of Laura, of Louise Ackermann het onderwerp bezong, *quel cri elle pousserait!*'

Zij, die Potgieter niet persoonlijk gekend hebben, moeten het buitengewoon vinden dat hij nog in zijn laatsten brief Sorghvliet heeft herdacht, en hij geen schip uit Indie zijne passagiers kon zien uitstorten aan den nederlandschen wal, zonder tot zichzelf te zeggen dat het niet had medegebragt die hij liefst van al had zien terugkeeren.

Mij verwondert het evenmin als dat hij uit louter aandrang

des gemoeds dien javaanschen bediende de hand is gaan drukken. Veeljarig trouwblijven lag zoowel in zijn aard als gehoor te geven aan eene opwelling des oogebliks; en levenslang kon op zijne vriendschap rekenen wie zich haar levenslang waardig toonde. Meer dan anderen ben ik in de gelegenheid geweest dit te ondervinden, omdat in weerwil onzer sympathie mijne denkwijzen aanmerkelijk afweek van de zijne.

Met mijn vertrek naar Indie, al verstoorde het een lievelingsdroom, was hij verzoend; erkennend dat mijne bezigheden in die dagen reeds sedert te langen tijd te zeer naar handarbeid gezweemd hadden, en het hoog noodig was, wilde ik niet intellektueel te gronde gaan, mij daaraan te ontrukken. Dat iemand zich doordrongen toonde van hetgeen een man zichzelf en zijn land verschuldigd is, hij zag het gaarne; en nooit zou hij mij geraden hebben een verzekerd planteleven boven eene moeilijke maar nuttige toekomst te verkiezen.

Wat mijne algemeene inzichten betreft, niemand gaf toen en daarna mij gereedelijker toe dan hij dat de nederlandsche Staat eene nieuwe ontbinding te gemoet gaat; de gebeurtenissen van onzen tijd eene herhaling van die van 1780 voorbereiden; onze in alles achteraan komende uitwendige voorspoed nogmaals een vernis is,

bedriegelijker dan dat der 18de eeuw; uit het aanhouden van den maatschappelijken roes, thans met even weinig regt als in de dagen van den bijbelschen zondvloed, een ligtzinnig en kortzigtig vertrouwen geput wordt: - denkbeelden door mij ontwikkeld en gestaafd in een bundel *Nationale Vertoogen* waarin Potgieter's naam niet genoemd wordt, die gedeeltelijk eerst kort na zijn dood in hun definitieven vorm gegoten werden, doch waarvoor mijne bataviasche brieven aan hem onbewust als brouillons gediend hebben. Met name de vraag in hoever ons tegenwoordig liberalisme met het patriotisme van 1795 en vroeger samenhangt, behandeld in het uitvoerig opstel: *Eene verkiezing te Amsterdam*, heeft gedurende al de jaren van ons verkeer het onderwerp eener gestadige wisseling van denkbeelden uitgemaakt; en in die historische kwestie ging hij tot op zekere hoogte met mij mede.

Maar dat ik eene beoordeeling van Thorbecke schreef die

door Groen van Prinsterer onveranderd kon worden overgenomen; ik onze indische drukperswetgeving de oorzaak noemde van een verderfelijk koloniaal bestuur; ik van eene vreedzame nederlandsche omwenteling heil verwachtte; ik aan den monarchalen boven den parlementairen regeringsvorm de voorkeur gaf, - ten aanzien van al die punten is hij van het begin tot het einde mijn tegenstander gebleven.

Om echter in weerwil van een groot verschil van meeningen Potgieter's vriendschap niet te verbeuren, kon men met één ding volstaan: gelijk één ding genoeg was om, al was hij uw vriend en uw geestverwant, hem van u te vervreemden. Overtuigd liberaal, zoozeer dat zijn blik op hetgeen buiten het liberalisme ligt mijns inziens er door beneveld werd, had hij niettemin van weinig dingen op aarde zulk een hartgrondigen afkeer als van liberale zelfvoldaanheid; en naarmate hij in leeftijd toenam, zag hij dat kwaad zich meer en meer uitbreiden om hem heen.

'Een duf beslag:' van de beelden die hij in zijne brieven tot aanduiding der tegenwoordige nederlandsche samenleving bezigde, keerde geen ander zoo vaak terug als dit; en hoe luidruchtiger er in Nederland feest werd gevierd, des te minder liet hij zich van de meening afbrengen dat er behoefte was aan wat 'gist.' Duffe politiek, duffe litteratuur, duffe kunst, een duf tooneel. En die hij er aansprakelijk voor stelde waren de liberalen van den vorigen dag, zijne eigen medestanders. Eene zijner laatste litterarische ergernissen is geweest, gelijk in de aantekeningen achter de *Nalatenschap van den Landjonker* door hem verhaald wordt, dat de Koninklijke Akademie, - in Mei 1872 handschriften van Constantyn Huygens 'ontdekt' hebbende die al sedert 1823 eigendom van het Instituut waren, - de kostbare vondst ongebruikt liet, en in September 1873 zich nederlegde bij het voorstel een glas te drinken en de zaak te laten zooals zij was.

Hoe het komt dat, ofschoon ook Potgieter eene geestdoodende, valsch-vrijzinnige rigting in Nederland den toon zag geven, hij nogtans niet op mijne wijs daartegen in verzet kwam? De reden ligt voor de hand. Mij is de beteekenis van 1848 en hetgeen daaraan vooraf is gegaan, alleen bij over-

levering bekend; van eene poëzie dier beweging heb ik in de werkelijkheid nooit iets bespeurd; hare resultaten aanschouwend kon ik haar veroordeelen zonder met eigen idealen te breken.

Potgieter daarentegen was tegelijk met haar ontstaan een man geworden; had op hare voorgangers de schoonste verwachtingen voor het vaderland gebouwd; vatte haar stilstaan en achteruitgaan als een gevolg van ontrouw op; weet hare nederlaag aan de zwakheid en karakterloosheid van personen; wilde niet toegeven dat verandering van instellingen noodig was. Noemde ik de wending, waaruit het ministerie van 1866 voortkwam, eene weldaad voor het land; eene openbaring van ontwakenden weezin tegen ons verbasterd liberalisme; dan trok hij, met de praemisse instemmend en de konklusie verwerpend, in naam der eeredienst van 1848 zich terug; en gedurende al de jaren van mijn verblijf in Indie is zijn leven de zuivere uitdrukking dier verhouding geweest. Hoog liet hij de nationale vlag boven zijne kluis wapperen; verraste keer op keer door blijken van onvermoeide werkzaamheid; doch begaf zich niet meer onder de menigte, eigenlijk noch overdragtelijk. De vernederende aanblik van het zich kleingeestig uitbreidend Amsterdam, zinnebeeld eener vernederende orde van zaken, kon hem niet bekoren. Eens gezien, had hij er voor altijd genoeg van. De tijd die van zijne studien overschoot, of dien schaarsche bezoekers hem lieten, wijdde hij aan zijne indische korrespondentie.

Aan mijne standvastigheid schrijf ik het toe dat Potgieter, zoolang ik mij te Batavia bevond en hij leefde, geen drie fransche mails heeft laten vertrekken zonder in een uitvoerigen brief mij zijn wedervaren gedurende de laatste veertien dagen te verhalen. Hij hield van mij, onderstel ik, op dezelfde wijs als hij van Da Costa, en van een ieder hield, zonder onderscheid van rigting of geloof, in wien hij, bij gelijke liefde voor de algemeene zaak, eene sprank heilig vuur ontdekte. Duizend aangename herinneringen gemeen hebbend, begrepen wij elkaar met een half woord. Ik schreef hem om een boek, en niet alleen zond hij het mij, zooals de verzen dier fransche dame, maar zond mij zijn oordeel er nevens.

Eenmaal schreef ik hem om een geheele bibliotheek voor mijn zoon; en nooit werd eene indische commissie sneller of zorgvuldiger in Nederland uitgevoerd.

De hooge eischen die hij aan mijne krachten stelde, hoewel somtijds overdreven, of geen rekening houdend met klimaat en gebrekkige hulpmiddelen, waren een gestadige prikkel; en aan *zijn* drijven heb ik het te danken zoo ik, in weerwil van veel onvolkomens, op de vruchten van mijn indischen arbeid met welgevallen mag terugzien. In al zulke dingen was hij een regte man: poëtisch beleefd, maar wars van vleijerij. Bewondering voor hetgeen hij zelf verrigtte vroeg hij nooit, met La Bruyère het er voor houdend dat alleen de zot bewondert, en de verstandige man aan goedkeuring genoeg heeft. Maar goedkeuren was ook het verste punt waartoe zijn bijval ging, wanneer het anderen gold die hij hoogachtte.

Had hij mij overleefd, ik ben overtuigd dat hij een vervolg op zijn *Sorghvliet* van 1868 gedicht en, naar Tennyson's voorbeeld, in eene reeks bevallige *lays*, - zangen van scherende zwaluwen noemt de engelsche dichter ze, die den tip hunner vleugelen in tranen doopen, - nogmaals den vrijen loop zou gelaten hebben aan de herinneringen onzer vriendschap.

Short swallow-flights of song, that dip
Their wings in tears, and skim away.

Mogen Potgieter's vereerders maar van mijne hulde aan hém getuigen dat, bij het ontbreken van maat en rijm, Tennyson's zwaluwslag daarin niet te eenemaal gemist wordt!

Parijs, Mei 1877.

Meermalen is aan Tennyson's *In Memoriam*, ter eere van Arthur Hallam, overdreven uitvoerigheid verweten. Uit de onsterfelijke onder de kleine Canto's, waarvan het gedicht niettemin overvloeit, deel ik de twee volgende mede die, onder dit schrijven over Potgieter, mij aanhoudend voor den geest gestaan hebben.

Het eene fragment (XC) is een protest tegen het gangbaar beweren dat zoo de dooden herleven konden, zij de levenden in den weg zouden zijn

He tasted love with half his mind,
 Nor ever drank the inviolate spring
 Where nighest heaven, who first could fling
 This bitter seed among mankind:

'That could the dead, whose dying eyes
 Were closed with wail, resume their life,
 They would but find in child and wife
 An iron welcome when they rise:

't Was well, indeed, when warm with wine,
 To pledge them with a kindly tear,
 To talk them o'er, to wish them here,
 To count their memories half divine;

But if they came who past away,
 Behold their brides in other hands;
 The hard heir strides about their lands,
 And will not yield them for a day;

Yea, tho' their sons were none of these,
 Not less the yet-loved sire would make
 Confusion worse than death, and shake
 The pillars of domestic peace'.

Ah dear, but come *thou* back to me;
 What ever change the years have wrought,
 I find not yet one lonely thought
 That cries against my wish for thee.

In de andere strofen (XXI) staat de dichter onbeschaafde of ergdenkende lieden te woord, averegts belangstellenden in de openbare zaak, - 1848 en de moderne kritiek, - die hem beschuldigen te veel aandacht aan één doode te wijden:

I sing to him that rests below;
 And, since the grasses round me wave,
 I take the grasses of the grave,
 And make them pipes whereon to blow.

The traveller hears me now and then,
 And sometimes harshly will he speak:
 'This fellow would make weakness weak,
 And melt the waxen hearts of men'.

Another answers: 'Let him be,
 He loves to make parade of pain,
 That with his piping he may gain
 The praise that comes to constancy'.

A third is wroth: 'Is this an hour
 For private sorrow's barren song,
 When more and more the people throng
 The chairs and thrones of civil power?

A time to sicken and to swoon,
 When Science reaches forth her arms
 To feel from world to world, and charms
 Her secret from the latest moon?'

Behold, ye speak an idle thing:
Ye never knew the sacred dust.
 I do but sing because I must,
 And pipe but as the linnets sing:

And one is glad; her note is gay;
 For now her little ones have ranged.
 And one is sad; her note is changed,
 Because her brood is stol'n away.

De soort van piëteit welke Tennyson in deze verzen verheerlijkt was ook bij Potgieter zeer in aanzien, en ik handel nogmaals in Potgieter's geest wanneer ik op dat partijkiezen van den engelschen dichter voor *the sacred dust* meer nadruk dan op al het overige leg.

George Sand.

1804-1876.

I

De jaren, op 1830 gevolgd, zijn onder Frankrijks voorgang in Europa de geboortejaren der sociale kwestie geweest. Nevens de meer geniale dan geleerde fransche schrijvers uit dien tijd, wien de sociale kwestie eene levenskwestie was, komt onder de vermaardsten en de populairsten aan George Sand de eereplaats toe.

Geen wonder dat de verschrikte openbare meening weleer haar vooraan in de rij der revolutionaire geesten stelde, en uit hare handelingen, hare lotgevallen, de onderwerpen harer romans, wapenen smeedde tegen hare rigting. De jonge en bevallige vrouw die gescheiden leefde van haar man, die naar Parijs kwam en zich een naam zocht te maken met hare pen, die manskleederen droeg, cigarettes rookte en met de parijsche *bohème littéraire et artistique* verkeerde, die optrad tegen de wetgeving op het huwelijk, in de bres sprong voor de regten der vrouw, de echtbreuk verheerlijkte en zelf de leer der vrije liefde in praktijk scheen te brengen, gaf van alle zijden tegelijk vat op zich.

Doch de tijd dat men reden had te overwegen of boeken, als de eerstelingen van George Sand, zonder schade door een

ieder konden gelezen worden, is voorbij. Zelfs heeft het opgehouden eene kwestie te zijn of men, voor zich zelf, met de destijds door haar voorgedragen denkbeelden al dan niet instemt. Het staat alleen vast dat om te geven wat George Sand gedurende de eerste periode van haar auteursleven gaf, eene vereeniging van gaven noodig is geweest die alleen bij voorname dichterlijke geesten wordt aangetroffen. Na mevrouw De Staël en vóór George Eliot was zij buiten vergelijking de grootste vrouw welke Europa in de 19de eeuw heeft voortgebracht; groot als kunstenaars met de pen, groot als geest, en bovenal als gemoed.

Dit woord van opregte waardering moest, dunkt mij, voorafgaan, zou de lezer niet in het onzekere gelaten of op het dwaalspoor gebragt worden, wanneer ik voor het overige met volle vrijmoedigheid eene schrijfster herdenk over welke men niet spreken kan zonder op veel onvolkomens, en zelfs nu en dan op iets terugstootends te wijzen. In de eerste plaats doel ik daarbij op hare levensgeschiedenis; niet zooals de naijver of de antipathie van anderen deze welligt vervalscht, maar gelijk zij zelf haar uitvoerig verhaald heeft. George Sand, *Histoire de ma Vie*, 1854, tien deeltjes. - Over dit werk schrijft zij in December 1847 van Nohant aan Charles Poncy te Toulon: 'J'ai entrepris un ouvrage de longue haleine, intitulé *Histoire de ma vie*. C'est une série de souvenirs, de professions de foi et de méditations, dans un ordre dont les détails auront quelque poésie et beaucoup de simplicité. Ce ne sera pourtant pas toute ma vie que je révélerai. Je n'aime pas l'orgueil et le cynisme des confessions, et je ne trouve pas qu'on doive ouvrir tous les mystères de son coeur à des hommes plus mauvais que nous, et par conséquent disposés à y trouver une mauvaise leçon au lieu d'une bonne. D'ailleurs notre vie est solidaire de toutes celles qui nous environnent, et on ne pourrait jamais se justifier de rien sans être forcé d'accuser quelqu'un, parfois notre meilleur ami. Or je ne veux accuser ni contrister personne. Cela me serait odieux et me ferait plus de mal qu'à mes victimes. Je crois donc que je ferai un livre utile, sans danger et sans scandale, sans vanité comme sans bassesse, et j'y travaille avec plaisir. Ce sera, en outre, une assez belle affaire qui me remettra sur mes pieds, et m'ôtera une partie de mes inquiétudes sur l'avenir de Solange, qui est assez compromis.' - Correspondance, 1882, II 377 vg. - Solange is hare dochter, later gehuwd met den beeldhouwer Clésinger.

De grootmoeder van George Sand heette Marie-Aurore de Saxe. Zij was de onechte dochter eener parijische aktrice en van den maarschalk Maurice de Saxe, die zelf een onechte

zoon van Augustus II, koning van Polen, en dien ten gevolge van de linkerzijde vermaagschapt was aan het fransche koningshuis der Bourbons. De minnares van den maarschalk heette mademoiselle Verrières. Later werd deze mademoiselle Verrières de minnares van den hertog van Bouillon, wien zij een zoon schonk, George Sand's oudoom geworden onder den naam van l'abbé de Beaumont. Marie-Aurore de Saxe, natuurlijke dochter van den maarschalk Maurice en aanstaande grootmoeder van George Sand, werd als jong meisje uitgehuwlijkt aan graaf Hoorne, een onechten zoon van Lodewijk XV. Uit Marie Aurore's tweede huwelijk (met den ontvanger-generaal Dupin, die van mevrouw d'Epinay een onechten zoon had, welke carrière maakte in de Kerk en het tot bisschop of aartsbisschop bragt) werd geboren Maurice Dupin, George Sand's vader, die, vóór hij leefde met Victoire Delaborde, George Sand's moeder, een onechten zoon had van eene kamenier harer grootmoeder. Deze knaap, Hippolyte genaamd, werd met George Sand opgevoed, en stierf in den ouderdom van omtrent vijftig jaren aan misbruik van sterken drank. Haar moeder, Victoire Delaborde, was de dochter van een biljardhouder en vogeltjeskoopman uit de parijsche achterbuurt. Op jeugdigen leeftijd huwde Victoire een jongen man uit haar eigen stand, die haar spoedig door den dood ontviel; waarna Victoire de maîtres werd van een generaal der fransche Republiek, dien zij naar Italie volgde. Te Milaan of te Florence leerde zij Maurice Dupin kennen, destijds vrijwillig onderofficier der huzaren, en verliet om zijnentwil den generaal. George Sand is niet het eenige kind uit deze wilde verbindtenis geweest, maar zij was het oudste der wettige kinderen. Juist met het oog op hare aanstaande geboorte verbonden hare ouders zich in tijds voor den burgerlijken ambtenaar. Op haar twintigste jaar, of daaromtrent, huwde George Sand den tweeden luitenant Dudevant, die een onechte zoon was van den kolonel Dudevant, baron de l'Empire.

Deze gegevens, ontleend aan George Sand's eigen geschiedverhaal, vormen eene in hare soort geheel eenige genealogie: het geslachtsregister der meest zamengestelde bastaardij waarvan de letterkundige geschiedenis, voor zoover ik weet, heu-

genis heeft. Bastaardij uit de hoogte, bastaardij uit de laagte, bastaardij tusschen-in en van alle kanten. Niet-alleen heeft in dezelfde aderen uitheemsch en inheemsch, koninklijk en proletariërsbloed gevloeid, maar beide soorten hebben nog hare eigen vermenging gehad, en het eenige punt waarin zij zamenstemmen is hare onzuiverheid.

Men moet echter niet meenen dat, zoo George Sand's denkbeelden en gevoelens door deze zonderlinge af- en opkomst onvermijdelijk zekere rigting hebben aangenomen, zij het ongewone van het verschijnsel of niet gevoeld, of kunstmatig verborgen, of met geveinsd welgevallen ten toon gedragen heeft. Niets van dit alles.

Eene enkele maal schijnt zij er zich op te verhoovaardigen dat zij het regt heeft zich van vaderszijde een nichtje van Lodewijk XVIII en Karel X te noemen. Even vaak legt zij er nadruk op dat zij van moederszijde een kind des volks, en regtstreeks uit de volksklasse voortgekomen is. Doch zoo min het een als het ander drukt hare eigenlijke gedachte uit.

Tracht men tot op den bodem harer ziel te lezen, dan ontdekt men dat zij haar bloed heeft opgevat als een zamenstel van leeringen of lessen, de eene met de andere in verband. Die lessen hebben een middenpunt, waar zij zich omheen bewegen; en dat middenpunt is: het dogme der volstrekte gelijkheid van alle menschen, onafhankelijk van geboorte, rijkdom, opvoeding; kortom van alles, wat niet tot het gebied van het hart of het geweten behoort.

De democratie, kan men zeggen, heeft in den letterlijken zin des woords George Sand in het bloed gezeten. Zij is niet-alleen, naarmate zij in leeftijd toenam, langzamerhand tot het besef van het groote democratische beginsel der maatschappelijke gelijkheid ontwaakt; zij heeft niet-alleen mettertijd, uit eigen vrije keus en als slotsom van eigen studie en nadenken, dat beginsel omhelsd; maar zij heeft op den bodem van haar wezen het met zich omgedragen, reeds vóór zij het daar vond liggen en hare oogen er voor openingen. Bewust en onbewust is het de bepalende kracht van haar leven geweest, gelijk men in hare werken het van het begin af op den voorgrond heeft kunnen zien staan.

George Sand zou eene vrouwelijker vrouw geweest zijn, indien de democratische rigting haar in mindere mate tot tweede natuur had verstrekt. Doch kon zij anders zijn dan zij was? Of, indien niet volstrekt noodzakelijk, is het voor het minst niet verklaarbaar dat bij haar het burgerlijk-aristokratische gemist werd waardoor haar groote voorgangster, mevrouw De Staël, zich onderscheidde?

Haar vader, al voerde hij een balk in zijn wapen, stamde uit een vorstelijk geslacht; hare moeder was eene grisette. Doch die twee hadden elkander hartstogtelijk lief en offerden voor elkander alles op. Haar halve broeder was een natuurlijke zoon, doch zij vond in hem van het begin tot het einde harer kinderjaren een hupschen speelmakker en getrouwen beschermer. Brief van 8 Maart 1829: 'Le coin du feu a aussi ses plaisirs. Hippolyte l'égaye par son caractère facile, égal, toujours bon et content. Nous rions, chantons et dansons comme des fous, et jamais, depuis bien des hivers, je ne me suis si bien portée. Je lui en attribue tout l'honneur.' Hare grootmoeder van vaderszijde, eene zeer beschaafde en zeer beminlijke vrouw, behoorde door haar eerste huwelijk tot de aanzienlijkste, door haar tweede tot de vermogendste familien van Frankrijk onder het oude régime; zoo zeer dat, toen bij het overlijden van grootvader Dupin zijne fortuin verwoest en zijne weduwe geruïneerd heette, zij rekenen kon op een jaarlijksch inkomen van 75,000 franken, en het hare krachten niet te boven ging 300,000 franken voor den aankoop van een landgoed te besteden; - hetzelfde Nohant waar George Sand thans begraven ligt en dat sedert haar grootmoeders overlijden in 1822 haar eigendom is geweest. Mij dunkt, waar de stroom van één leven ontstaan is uit andere stroomen van zoo tegenstrijdigen oorsprong en rigting, daar kan het bijna niet anders of het denkbeeld der gelijkheid moet van jongsaf post vatten in de ziel.

Er is evenwel meer. Er zijn de onmiskenbare deugden en lievenswaardige eigenschappen waarmede, bij de personen van George Sand's omgeving, deze en gene afwijking van de aangenomen maatschappelijke moraal zamenging.

Nemen wij hare moeder. Negen en negentig van de honderd vrouwen zouden in George Sand's plaats, indien haar moeder

in hare jonge jaren uit broodsgebrek er in toegestemd had de bijzit te worden van een man dien zij niet liefhad, en indien zij naderhand buiten den echt geleefd had met haar vader, dit feit verbloemd of met den mantel der toegevendheid bedekt hebben. In geen geval zouden zij zulk eene moeder hebben geacht, geëerd, bewonderd.

George Sand wél. Mijne moeder, redeneerde zij en moest zij redeneren, - want dit was het eenige middel om het een met het ander in overeenstemming te brengen, en zoowel hare hartstogtelijke genegenheid voor die vrouw, als den oorsprong der laatdunkendheid te verklaren waarmede de wereld op haar nederzag, - mijne moeder heeft in den harden revolutie-tijd van 1789 en vervolgens, toen eene jonge weduwe uit de volksklasse, zonder beschermer en belast met de zorg voor een kind, met reden geacht kon worden van God en alle menschen verlaten te zijn, de voorstellen aangenomen van een man van rang en van vermogen, die zeer waarschijnlijk niets anders in haar beminde dan hare schoonheid, gelijk zij wederkeerig in hem, naar alle gedachten, niets meer dan een verzorger en eene toevlugt zag. Zoolang haar hart niet sprak, en luide sprak, voor een ander, is zij dien man trouw gebleven en heeft op zijne krijgstogten hem vergezeld tot in Italie toe. Van het oogenblik af, echter, dat zij mijn vader leerde kennen en eene vurige liefde voor dezen opvatte, die met hetzelfde vuur beantwoord werd, verliet zij haar kostgever, brak met hem voor altijd, offerde al de voordeelen harer positie op, verbond voor het leven hare fortuin aan de nederige mijns vaders, vestigde om zijnentwil zich als modemaakster, leefde met hem van den eenen dag op den anderen, en vergenoegde zich met het eenige wat hij haar schenken kon: een volkomen huiselijk geluk. Dit nu vind ik niet lakens- of betreurenswaardig, maar ik zie er het bewijs in dat, zoo de maatschappij somtijds wreed is voor de jonge en hulpbehoevende vrouw en haar meedogenloos overlaat aan hare eigen ontoereikende krachten, de liefde in staat is, en zij alleen, dit kwaad in een goed te doen verkeeren. Mijne moeder - zoo schoon niet alleen en zoo jong, maar ook zoo onschuldig en door de natuur zoo kwistig met vrouwelijke talenten bedeed, - is een levend en spre-

kend voorbeeld geweest van de kracht tot wedergeboorte die in een zuiveren hartstogt ligt. Wie gelooft dat ik haar zou kunnen minachten om hetgeen de wereld haar nahield als eene afdwaling van den weg der deugd, beledigt mij. Ik veracht noch beklaag haar. De gloed, waarmede zij mijn vader en mij heeft liefgehad, zuivert haar in mijn oog van iedere smet. Zij is met al hare gebreken, waarvan ik er niet één verzwegen heb, eene eerbare vrouw geweest.

Wie herkent hier niet een in de romans van George Sand telkens terugkeerend thema? Maar ook, wie gevoelt niet dat, aan deze overigens zeer loyale en even veel piëteit als billijkheid ademende beschouwingswijs, de hoogere vrouwelijke wijding ontbreekt? Het is onwaar dat eene blaam, als die waarvan de dochter in dit geval hare moeder poogt te zuiveren, louter in vooroordeelen wortelt. Zoo George Sand niettemin de zuiverings-operatie heeft ondernomen, dan bewijst dit, dunkt mij, dat men haar met reden verwijt in sommige opzigten te zeer een man geweest te zijn.

II

Behalve de mevrouw Dupin, geboren Marie-Aurore de Saxe, die in het leven van George Sand zulk eene voorname plaats heeft ingenomen, is er nog eene andere mevrouw Dupin geweest, aangehuwde stiefmoeder der eerste en echtgenoot van den heer Dupin de Chenonceaux, bij wien aan huis Rousseau geruimen tijd als partikulier sekretaris werkzaam was. Deze Dupin's leefden op een grooten voet.

Over mevrouw Dupin de Chenonceaux wordt door George Sand met veel onderscheiding gesproken. Zij was in den gunstigsten zin van het woord eene savante, en arbeidde in stilte met haar man aan een boek tegen Montesquieu. In haar hart was zij eene vereerster van den abbé De Saint-Pierre, die bij zijn leven voor een droomer doorging, maar als maatschappelijk hervormer verder zag dan zijne tijdgenooten. Onder anderen bepleitte hij in theorie de zaak der vrouwelijke emancipatie, en in zijne denkbeelden daaromtrent werd door mevrouw

Dupin gedeeld. Hoe zedig deze wist te blijven, al waren hare begrippen nog zoo vrij, dit weet men uit de *Confessions* van Rousseau. George Sand heeft de volgende schoone woorden aan hare nagedachtenis gewijd: 'Honneur à celle qui fut belle comme la maîtresse d'un roi, sage comme une matrone, éclairée comme un vrai philosophe, et bonne comme un ange!'

De heer Dupin de Francueil, die in de gedenkschriften van Rousseau en in de nagelaten brieven van mevrouw d'Epinaay alleen Francueil wordt genoemd en George Sand's grootvader werd, was uit een vorig huwelijk de zoon van den heer Dupin de Chenonceaux en ook zelf een zeer vermogend man. Hij trouwde Marie-Aurore de Saxe toen zij dertig jaren telde, en hij twee en zestig. De wijs waarop dit huwelijk tot stand kwam is te karakteristiek, en schetst te goed de zeden van den tijd, om er niet een oogenblik bij stil te staan.

Toen Marie-Aurore onverzorgd achterbleef als weduwe van graaf Hoorne, die slechts gedurende eenige weken en alleen in naam haar echtgenoot was geweest, moest zij nog zeventien worden. Door de zorg der Dauphine, nicht van haar vader, was zij opgevoed te Saint-Cyr; en dezelfde beschermster deed na het overlijden van haar man haar een toevlugtsoord vinden in een klooster.

Als jong meisje had zij moeten beloven geen betrekkingen te zullen onderhouden met hare moeder, *dame de l'Opéra*; doch, eenmaal weduwe zijnde, schijnt zij opheffing van dat verbod erlangd te hebben. Althans, op haar negentiende jaar werd zij haar moeders huisgenoot, en bleef dit tot omstreeks haar vijfentwintigste; toen de moeder stierf, niets dan schulden nalatend.

Weder trok zij zich in een klooster terug, waar zij zich behelpen moest met een klein jaargeld, haar toegelegd door de Dauphine. Doch de Dauphine stierf en het jaargeld hield op. In hare wanhoop schreef zij toen een brief aan Voltaire, die de weldoener was geweest der laatste afstammeling van Corneille, en, meende zij, niet weigeren zou ook de dochter van den beroemden maarschalk Maurits van Saksen zich aan te trekken. Voltaire bezorgde haar, heel uit Ferney, een brief

van aanbeveling voor de hertogin De Choiseul. Men moet echter onderstellen dat deze hooggeplaatste dame voor Marie-Aurore niets doen kon; want na zes of zeven jaren in haar klooster te hebben doorgebracht, stemde zij er eindelijk in toe de vrouw van den heer Dupin de Francueil te worden.

Doch het vreemdste moet nog komen. De moeder van Marie Aurore, gelijk ik gezegd heb, was eene voormalige aktrice, die eigenlijk Marie Rintean heette, doch zich Mad^{lle} Verrières noemde en samenwoonde met eene zuster, Geneviève, insgelijks aan het tooneel verbonden geweest.

Die twee vrouwen, beiden onderhouden door mannen van aanzien, welke in vroeger tijd hare minnaars waren geweest, leidden een onbezorgd en vrolijk leven, en ontvingen te harent, in eene kleine buitenwoning bij Parijs, een uitgelezen heeregezelschap dat zich met verzamelen, komedie-spelen, en kleine concerten amuseerde. Marmontel is er in zijne jonge dagen een huisvriend geweest. Later vonden er niet-alleen de bloem der financiers, met den ontvanger-generaal Dupin de Francueil aan het hoofd, maar ook dichters als La Harpe en Sedaine, geleerden als Buffon. Wanneer La Harpe een nieuw tooneelstuk had geschreven, dan werd dit vooraf ten huize der dames Verrières vertoond, en Marie-Aurore vervulde er de hoofdrol in. Hare schoonheid was buitengewoon, haar muziekaal talent treffend, hare belezenheid uitgebreid, haar goede naam ongerept. Den tijd harer afzondering had zij zoo goed en zoo nuttig besteed dat, toen zij in den kring van moeder en tante verscheen, zij spoedig in staat was zich met de bekwaamste mannen aangenaam te onderhouden.

Zonderling ouderlijk huis, inderdaad, voor eene jonge weduwe die er zoo veel belang bij had niet op de spraak te komen; en het moet, zou men zeggen, den heer Dupin de Francueil in die omstandigheden betrekkelijk weinig moeite hebben gekost haar voor zijne vrouw te krijgen. Het tegendeel is waar geweest. Zoo tegenstrijdig waren de zeden van den tijd dat, ofschoon Dupin vele malen millionair en van deftige burgerafkomst was, men het overmoedig in hem vond naar de hand der bastaarddochter van Maurits van Saksen te dingen, weduwe van een bastaardzoon van Lodewijk XV. Marie-

Aurore zelf, die hem gaarne lijden mogt omdat hij een beminlijk man was, deinsde aanvankelijk voor de *mésalliance* terug; en na den dood harer moeder heeft de heer Dupin de Francueil drie jaren lang iederen dag in de spreekkamer van het klooster haar een bezoek moeten brengen, eer het hart bij haar ten slotte de overwinning behaalde op het vooroordeel. Eene laatste concessie, aan welke hij zich onderwerpen moest, was dat het huwlijk in de kapel der fransche ambassade te Londen zou ingezegend worden.

Zeker bewijst dit voorbeeld niet dat de goede zeden eene onverschillige zaak zijn; het bewijst alleen dat onder het oude régime tegenwigten bestonden welke het kwaad ten deele neutraliseerden. De grootmoeder van George Sand is eene groote dame en eene deugdzame vrouw gebleven, in een kring waar hare gaven en hare schoonheid zamenspannen om haar maatschappelijk en zedelijk ten val te brengen. In een huis, waar in het openbaar gezondigd werd, leerde Marie-Aurore fierheid en onafhankelijkheid. Zelfs toen zij armoede leed en vreemde hulp moest inroepen, heeft het goud voor haar geen bekoring gehad. Tot op het laatste oogenblik handhaafde zij hare waardigheid als vrouw, en werd niet lang daarna eene voorbeeldige moeder.

Ik vraag verlof de enkele bladzijde, waar George Sand hare grootmoeder sprekend invoert en zelf haar rekenschap laat geven van de genegenheid waarmede zij den meer dan zestigjarigen heer Dupin de Francueil aanhing, onvertaald te mogen mededeelen. Al degenen die in het buitenland over George Sand geschreven hebben, plegen naar deze plaats te verwijzen of geven er uittreksels van; maar het schetsje is zoo keurig, dat men het moet verminken om het te bekorten:

‘Ma grand-mère m'a souvent parlé de ce mariage si lentement pesé et de ce grand-père que je n'ai jamais connu. In hare vroegste jeugd had George Sand voor de nagedachtenis van grootvader Dupin de Francueil niet bijzonder veel eerbied. Acht jaren oud schreef zij aan hare moeder, die om onaangename redenen onverwachts Nohant verlaten moest: ‘Que j'ai de regret de ne pouvoir te dire adieu. Tu vois combien j'ai de chagrin de te quitter. Adieu, pense à moi, et sois sûre que je ne t'oublierai point. *Tu mettras la réponse derrière le portrait du vieux Dupin.*’ - Correspondance, 1882, I 1..

Elle m'a dit que pendant dix ans qu'ils vécurent ensemble, il fut, avec son fils, la plus chère affection de sa vie; et bien qu'elle n'employât jamais le mot d'amour, que je n'ai jamais entendu sortir de ses lèvres à propos de lui ni de personne, elle souriait quand elle m'entendait dire qu'il me paraissait impossible d'aimer un vieillard. Un vieillard aime plus qu'un jeune homme, disait-elle, et il est impossible de ne pas aimer qui nous aime parfaitement. Je l'appelais mon vieux mari et mon papa. Il le voulait ainsi et ne m'appelait jamais que sa fille, même en public. Et puis, ajoutait-elle, est-ce qu'on était jamais vieux dans ce temps-là! C'est la révolution qui a amené la vieillesse dans le monde. Votre grand-père, ma fille, a été beau, élégant, soigné, gracieux, parfumé, enjoué, aimable, affectueux et d'une humeur égale jusqu'à l'heure de sa mort. Plus jeune, il avait été trop aimable pour avoir une vie aussi calme, et je n'eusse peut-être pas été aussi heureuse avec lui; on me l'aurait trop disputé. Je suis convaincue que j'ai eu le meilleur âge de sa vie, et que jamais jeune homme n'a rendu une jeune femme aussi heureuse que je le fus; nous ne nous quittions pas d'un instant, et jamais je n'eus un instant d'ennui auprès de lui. Son esprit était une encyclopédie d'idées, de connaissances et de talents qui ne s'épuisa jamais pour moi. Il avait le don de savoir toujours s'occuper d'une manière agréable pour les autres autant que pour lui-même. Le jour il faisait de la musique avec moi; il était excellent violon, et faisait ses violons lui-même, car il était luthier, outre qu'il était horloger, architecte, tourneur, peintre, serrurier, décorateur, cuisinier, poète, compositeur de musique, menuisier, et qu'il brodait à merveille. Je ne sais pas ce qu'il n'était pas. Le malheur, c'est qu'il mangea sa fortune à satisfaire tous ces instincts divers, et à expérimenter toutes choses; mais je n'y vis que du feu, et nous nous ruinâmes le plus aimablement du monde. Le soir, quand nous n'étions pas en fête, il dessinait à côté de moi, tandis que je faisais du parfilage *Het parfilage geheeten ontrafelen van uitgediend borduurwerk, vervaardigd uit goud- of zilverdraad, was toen in gezelschappen een tijdverdrif der vrouwen van de wereld.*, et nous nous faisions la lecture à tour de

rôle; ou bien quelques amis charmants nous entouraient et tenaient en haleine son esprit fin et fécond par une agréable causerie. J'avais pour amies de jeunes femmes mariées d'une façon plus splendide, et qui pourtant ne se lassaient pas de me dire qu'elles m'enviaient bien mon vieux mari.

C'est qu'on savait vivre et mourir dans ce temps-là, disait-elle encore; on n'avait pas d'infirmités importunes. Si on avait la goutte, on marchait quand-même et sans faire la grimace; on se cachait de souffrir par bonne éducation. On n'avait pas ces préoccupations d'affaires qui gâtent l'intérieur et rendent l'esprit épais. On savait se ruiner sans qu'il y parût, comme de beaux joueurs qui perdent sans montrer d'inquiétude et de dépit. On se serait fait porter demi-mort à une partie de chasse. On trouvait qu'il valait mieux mourir au bal ou à la comédie que dans son lit, entre quatre cierges et de vilains hommes noirs. On était philosophe, on ne jouait pas l'austérité, on l'avait parfois sans en faire montre. Quand on était sage, c'était par goût, et sans faire le pédant ou la prude. On jouissait de la vie, et quand l'heure de la perdre était venue, on ne cherchait pas à dégoûter les autres de vivre. Le dernier adieu de mon vieux mari fut de m'engager à lui survivre longtemps et à me faire une vie heureuse. C'était la vraie manière de se faire regretter que de montrer un coeur si généreux.

Certes, - besluit George Sand, - elle était agréable et séduisante, cette philosophie de la richesse, de l'indépendance, de la tolérance et de l'aménité; mais il fallait cinq ou six cent mille livres de rente pour la soutenir, et je ne vois pas trop comment en pouvaient profiter les misérables et les opprimés. Elle échoua, cette philosophie, devant les expiations révolutionnaires, et les heureux du passé n'en gardèrent que l'art de savoir monter avec grâce sur l'échafaud, ce qui est beaucoup, j'en conviens; mais ce qui les aida à montrer cette dernière vaillance, ce fut le profond dégoût d'une vie où ils ne voyaient plus le moyen de s'amuser, et l'effroi d'un état social où il fallait admettre, au moins en principe, le droit de tous au bien-être et au loisir.'

III

Deze voorstelling sluit niet in dat Marie-Aurore Dupin de Francueil, omdat er koningsbloed in hare aderen stroomde, het oude régime is toegedaan geweest. Hare denkwijze stemde integendeel geheel overeen met die der revolutionairen van vóór de omwenteling; en eerst nadat deze een verwoestend en bloeddorstig karakter had aangenomen, is zij onderscheid gaan maken tusschen begrippen en toepassing. Zelfs de rampen die, ten gevolge der revolutie, haar persoonlijk troffen, hebben haar niet tot de partij der reaktie kunnen bekeeren; en zoo zij in sommige opzichten ten einde toe eene dame van den ouden tijd bleef, dan is dit meer geweest wat stijl van leven en kleine huiselijke gewoonten betreft, dan omdat zij de filosofische idealen der achttiende eeuw had prijsgegeven.

Voor haar, en duizend andere fransche vrouwen van dien tijd, moet het eene smartelijke en vernederende gewaarwording zijn geweest die denkbeelden, onder de handen van het gepeupel, de walgelijkste werkelijkheid te zien worden, en zelf te moeten erkennen dat de schuld aan de onbesuisdheid en kortzigtigheid der filosofen lag, die niet bedacht hadden dat dezelfde vrijheid, welke zij voor zich en voor de vermogenden eischten, eerlang ook zou moeten toegestaan worden aan de haveloozen en de avonturiers.

In de dagen van het Schrikbewind kwamen mannen uit de laagste volksklasse de woning der weduwe Dupin de Francueil doorzoeken, hare papieren in beslag nemen, haar wegvoeren, haar scheiden van haar zoon en eenig kind, haar opsluiten in eene geïmproviseerde gevangenis; mannen wier politieke emancipatie zij nog kort te voren als een pligt en eene weldaad had helpen prediken, maar van wie zij zich niet had voorgesteld dat zij ze ooit anders onder hare oogen zou zien verschijnen dan in de gedaante van eerbiedige lakeijen.

De negen maanden, die Marie-Aurore in het klooster der Anglaises gevangen heeft gezeten, zijn zeker de bitterste van haar leven geweest. Van het fortuin van haar echtgenoot was niets anders overgebleven dan de onzekere inkomsten van het

landgoed Nohant. Doch wat zeide zelfs deze betrekkelijke armoede, vergeleken bij de smart niet zamen te kunnen zijn met haar zoon?

Maurice Dupin, de toekomstige vader van George Sand, was destijds een aankomende knaap, even innig aan zijne moeder gehecht als zij aan hem, maar voor het overige een bedorven en in weelde opgevoed kind, dat van de moeilijke lessen van het leven nog geen andere kende dan die hij moest opzeggen bij zijn gouverneur Deschartres. In de eerste weken van de gevangenschap der moeder mogt de zoon haar vrij bezoeken; doch weldra volgde een gouvernements-besluit waarbij de bloedverwanten van haar, die in de vrouwegevangenis der Anglaises waren opgesloten, buiten Parijs gebannen werden. De jonge Maurice verhuisde met zijn gouverneur naar het dorp Passy, niet ver van de stad, en bleef alleen door brieven met zijne moeder in betrekking. Verdacht te zijn en gevangen te zitten stond destijds in Frankrijk gelijk met de eerste schrede naar het schavot; en, ware de val van Robespierre niet tusschenbeide gekomen, dan is er bijna geen twijfel of Marie-Aurore zou, als zoo vele anderen van haar stand en leeftijd, tol hebben betaald aan de guillotine. Met onbeschrijfelijke vreugde, en niet zonder nieuw levensgevaar, ijldde zij op den dag zelf van haar ontslag naar Passy.

Hetgeen Parijs weinige jaren geleden onder het korte bestuur der Commune aanschouwd heeft, kan nog slechts een gering denkbeeld geven van de spanning onder het Schrikbewind van 1792 tot 1794. Deschartres, de gouverneur van Maurice Dupin, was een dilettant-chirurg en bezocht in zijne vrije uren de snijkamers der medische fakulteit. Op zekeren dag dat een student in de medicijnen en hij zich daar alléén bevonden, werd er eene mand vol menschehoofden binnengebragt, met de aanbevelende boodschap: *fraîchement coupées!* Een groote ketel werd te vuur gezet, waarin de koppen, alvorens ontvleescht en ontleed te worden, koken moesten. Deschartres nam ze één voor één uit de mand en zou ze in den ketel werpen, toen de student hem onder het aanreiken van het laatste hoofd opmerkzaam maakte, dat het eene geschoren kruin had en afkomstig was van een priester. Deschartres

herkent eensklaps de gelaatstreken van een vaderlijk vriend, dien hij in de laatste veertien dagen niet ontmoet had, zonder te weten dat hij in dien tusschentijd gevangen was genomen. In stilte beschouwt hij het arme hoofd, om welks slapen nog de grijze haren golfden, en dat hem met verstijfden mond deelnemend scheen toe te lagchen. Vreezend dat de student zijne aandoening zou opmerken, maakte hij van een oogenblik dat de jonge man hem den rug toekeerde gebruik, om een kus op het marmeren voorhoofd te drukken; waarna hij den kop met de anderen in den ketel liet glijden en hem voor zich dissekeerde. Eene poos lang bewaarde hij den schedel in zijne kamer; doch er kwam een tijd dat het bezit, zelfs van dergelijke reliek, zijn leven in gevaar kon brengen, en hij begroef haar in een afgelegen hoekje van den tuin.

Deze zelfde Deschartres was het tegenovergestelde van een lafaard, en dacht minder aan zijne eigen veiligheid dan aan die van anderen. Huisgenoot van mevrouw Dupin, op het tijdstip dat zij gevangen werd genomen, bleef hij met den kleinen Maurice alléén in de verzegelde woning achter, wetend dat zich in een bovenvertrek een meubel bevond, welks laden papieren behelsden die, uitgelegd door een bloedraad, mevrouw Dupin op het schavot konden brengen. In het holle van den nacht, toen de gewapende bewakers van het huis den hazeslaap der staatkundige inquisitie sliepen en daaruit ieder oogenblik konden ontwaken, had Deschartres den voorbeeldigen moed, met een pistool in de eene en eene brandende kaars in de andere hand, naar boven te sluipen, de zegels der justitie los te weeken, de onheilspellende papieren te vernietigen en, door middel van in allerijl genomen afdruksels, alles in den vorigen staat terug te brengen. Toen de eerste nacht te kort bleek voor het verbranden van dertig dozen brieven, waagde Deschartres het, zijn arbeid den volgenden te gaan hervatten. En met zooveel zelfbeheersching ging hij daarbij te werk dat, toen eene maand later eene tweede huiszoeking plaats greep, het proces-verbaal der kommissie van onderzoek den ongeschonden staat der zegels konstateerde. Laat ons erkennen dat zooveel bedaardheid, te midden der schijnbaar dolzinnigste dapperheid, eerbied afdwingt.

Onder het Directoire, het Konsulaat, het Keizerrijk, en de Restauratie, leefde mevrouw Dupin vergeten voort; eerst geheel voor haar zoon, daarna voor hare kleindochter. Parijs en Nohant strekten haar beurtelings tot woonplaats, en onder hare oogen is het dat George Sand, vooral te Nohant, zich gevormd heeft.

De dood van haar zoon Maurice is een slag geweest, waarvan zij zich nooit heeft hersteld. De omstandigheden hadden gewild dat zij den hartstogt der liefde alleen als moederliefde kennen zou, en in die rigting heeft zij met al de levendigheid van haar aard zich voortbewogen. Om harentwil doet het ons leed dat zij van de aarde is weggeroepen eer het meisje, waarin zij haar Maurice zag herleven, als schrijfster een roem behaalde die het hart der grootmoeder ongetwijfeld met trots en dankbaarheid vervuld zou hebben.

IV

Onder het navertellen der wakkere daad van den gouverneur Deschartres heb ik onvermeld gelaten dat Maurice Dupin, George Sand's vader, destijds vijftien jaren oud, aan dat heldestuk heeft medegedaan.

Deze knaap was zoo weelderig opgevoed en zoo verwend, dat wanneer zijne leerboeken op den grond vielen, - en dit gebeurde nog al eens, want hij was geen vriend van studeren, - er een bediende werd gescheld om ze voor hem op te rapen. Doch de revolutie staalde zijn ligchaam en zijn karakter. Toen Deschartres, in de stilte van den nacht bezig met het verbranden der papieren van mevrouw Dupin, voetstappen hoorde op de trap, en hij niet anders meende of de gewapende vertegenwoordiger der justitie was hem op de hielen, bleek het de jonge Maurice te zijn die den toeleg van zijn gouverneur had ontdekt, en zijn deel wilde hebben van de gevaren der uitvoering.

Dit ondernemende en ridderlijke, hetwelk zonder de harde lessen van 1792 en vervolgens misschien nooit aan het licht zou zijn gekomen, was een trek van Maurice's natuur, en

eene der redenen waarom hij sedert door zijne omgeving voortdurend op de handen is gedragen. Toen de algemeene dienstplicht in Frankrijk werd afgekondigd, en hij als eenig kind welligt vrijstelling had kunnen verwerven, bood hij uit eigen beweging zich aan. Tot groote ontsteltenis zijner moeder, die maar één hartstogt gekend en al hare liefde als vastgezet had op het hoofd van dezen zoon, werd hij gemeen huzaar.

Te Keulen in garnizoen, te Thionville in depôt, poetste hij zijn paard trots den besten palfrenier; alleen bedacht op middelen om van het garnizoensleven ontslagen en bij het leger tevelde geplaatst te worden. Tot zijne onuitsprekelijke blijdschap, ofschoon nogmaals zonder voorkennis zijner moeder, maakte hij als brigadier den grooten italiaanschen veldtogt van 1800 mede, en woonde den slag van Marengo bij. In Frankrijk teruggekeerd stuitte niets hem zoo tegen de borst als de rust van den vrede; of het moest de hovelingendienst zijn geweest, waarvan in de dagen van het Konsulaat de generaal Bonaparte zich al spoedig het voorwerp zag.

Maurice was het tegenovergestelde van een hoveling; het populaire bloed van grootmoeder Verrières sprak luider in hem dan de trots van zijn vorstelijken grootvader; en het heeft zijne promotie niet weinig in den weg gestaan, dat hij zoo moeilijk zich naar de eischen van het aanbrekend keizerschap wist te voegen. De luitenants-epaulet haalde hij spoedig genoeg; maar voor zijn ongeduld duurde het jaren eer hij tot kapitein bevorderd en gedekoreerd werd, na intusschen van de kavalerie bij de infanterie te zijn overgegaan. Eindelijk werd hij aan prins Murat toegevoegd; en het liet zich aanzien dat de kleinzoon van den maarschalk van Saksen eene schitterende militaire loopbaan te gemoet ging. Een ongelukkige val van het paard, tijdens een kort verlof ten huize der moeder op Nohant, maakte aan alles een einde; en van de groote verwachtingen, door Maurice's talenten opgewekt, bleef haar, die hem als den appel harer oogen had liefgehad, niets anders dan een bundel brieven over.

Militaire bekwaamheden (behalve persoonlijke dapperheid en een ontembaren strijdlust) is Maurice nooit in de gelegenheid geweest ten toon te spreiden; en het is geoorloofd te

onderstellen dat er geen veldheer in hem stak. Met dat al was hij buitengewoon begaafd, uitmuntend niet-alleen door lichamelijke schoonheid, maar door aanleg voor de muziek en de dramatische kunst: een dier jonge fransche officieren van zijn tijd, welke met hetzelfde geluk Napoleon op de slagvelden volgden en in de salons de hoofden der vrouwen op hol bragten. Uit zijne brieven blijkt dat hij een warm hart, eene levendige verbeelding, veel doorzigt, en een vlug oordeel bezat; eigenschappen die te meer treffen, omdat zijne wetenschappelijke kennis niet verreikte en het leven meer had bijgedragen tot zijne vorming dan de boeken. Hij bezat een aangeboren en ongekunsteld schrijftalent; en op het gevaar af door eene te getrouwe vertaling schade te doen aan zijn stijl, waag ik het een dier brieven mede te deelen. Hij is geschreven uit Zwitserland en gedagteekend van Oktober 1799, zoodat hij betrekking heeft op den roemrijken veldtogt van Masséna, die den inval in Italie onmiddellijk voorafging:

‘WEINFELDEN, KANTON THURGAU, 20 Vendémiaire van het jaar VIII.

Een oogst van lauweren, roem, overwinningen; de Russen geslagen, binnen de veertien dagen over de grenzen gejaagd; onze troepen op het punt ten tweede maal Italie binnen te dringen; de Oostenrijkers over den Rijn geworpen, dat zijn gewigtige tijdingen en voorspoedige wapenfeiten, niet waar?...

Welnu, lieve moeder, uw zoon smaakt de voldoening zich een bescheiden deel dier overwinningen te mogen toeigenen: in niet meer dan veertien dagen heeft hij drie beslissende veldslagen bijgewoond. Zijn gezondheid laat niets te wenschen over. Hij drinkt, hij lacht, hij zingt. Hij springt van vreugde drie voet in de lucht, bij de gedachte dat hij in de maand Januarij aanstaande, wie weet? u aan zijn hart drukken, en in uw kamer te Nohant het olijftakje aan uw voeten zal komen nederleggen, dat hij tegen dien tijd hoopt verdiend te hebben.

Die taal verbaast u; gij weet niet wat gij aan mij hebt; gij overstelpt mij met vragen: hoe ik in Zwitserland kom? waarom ik Thionville heb verlaten? Van alles zal ik reden geven, en u vertellen welke omstandigheden en welke over-

leggingen mijn gedragslijn bestuurd hebben. De vrees, u noodeloos te verontrusten, heeft mij belet u op de hoogte te houden.

Ik ben soldaat; ik wil die loopbaan blijven volgen. Mijn gesternte, mijn naam, mijn optreden, mijn eer en de uwe, alles eischt dat ik mij goed gedrage, en de bescherming, die ik van meer dan één zijde gevonden heb, mij waardig make. Gij wilt vóór alles dat ik opgemerkt, dat ik officier zal worden. Doch op dit oogenblik, beste moeder, is het bij het fransche leger even onmogelijk officier te worden zonder te velde te zijn getrokken, als het in de vijftiende eeuw onmogelijk zou zijn geweest een ongedoopten Turk bisschop te maken. Van die waarheid moet gij u volstrekt doordringen. Wie het ook zij, elk die thans als officier bij een korps geplaatst werd zonder het vuur der batterijen onder de oogen te hebben gezien, zou het voorwerp zijn van den spot, ik zeg niet zijner mede-officieren, die zijn talenten, zoo hij ze bezat, op prijs zouden weten te stellen, maar in elk geval van zijn eigen manschappen, die, niet in staat te oordeelen over talenten, alleen achting en eerbied koesteren voor fysieken moed. Mij van die twee gewisheden bewust, - de eene dat ik moest uitgetrokken zijn om officier, de andere dat ik het moest zijn om met eere officier te worden, - heb ik mij van het begin af gezegd: zorg dat ge zoodra mogelijk uittrekt.

Of denkt gij dat ik Nohant heb verlaten met het plan, levenslang den dienstvaardige te spelen in de garnizoenen? voor noodzakelijk kwaad te worden gebruikt in de depôts? Immers neen; de oorlog is altijd mijn ideaal geweest, en zoo ik u te dien aanzien het een en ander op de mouw heb gespeld, vergeef het mij, lieve moeder: uwe tedere bezorgdheid heeft er mij toe genoodzaakt.

Reeds vóór de generaal d'Harville op een mogelijke verandering in mijn positie gezinspeeld had, en onmiddellijk na het uitbreken der vijandelijkheden, had ik als gunst verzocht te worden overgeplaatst bij de eskadrons op voet van oorlog. Eerst scheen dit voorstel hem genoeg te geven. Maar uw brieven hebben hem week gemaakt; en hij is gaan

huivere voor de verantwoordelijkheid, in strijd met uw wenschen over mijn lot te beslissen. Hij liet mij roepen, en zeide dat ik naar het depôt moest vertrekken omdat gij niet wildet dat ik aan de gevaren van den oorlog wierd blootgesteld; en toen ik hem deed opmerken dat de meeste moeders ongeveer dachten zooals gij, en dat dit het eenige geval was waarin een zoon ongehoorzaam mogt wezen, en zelfs behoorde te wezen, erkende hij dat ik gelijk had. Ga naar het depôt, was zijn antwoord, en zoodra er een detachement naar de eskadrons te velde wordt afgezonden, zorg dat gij medegaat. Op die wijs zal uw moeder mij niets kunnen verwijten; gij zult uw eigen zin gevolgd hebben.

Ik kom te Thionville in depôt; en het eerste waarnaar ik informeer, is of er niet weldra een detachement vertrekt. Een ieder kon bespeuren hoe ik brandde van ongeduld om te worden opgezonden naar het regiment. Een eindelooze maand verloopt. Ten laatste werd er werkelijk een detachement geformeerd en ik daarbij ingedeeld. Dagelijks maak ik de oefeningen mede; de oudgedienden moeten mij van den oorlog verhalen; zij lezen op mijn gezigt hoe ik hunker naar mijn deel in hunne vermoeijenissen, hunne inspanning, en hun roem. Dat is, waarde moeder, het geheim der vriendschap die zij mij toedroegen; veel meer dan de kleinigheden die ik voor hen betaald heb. De dag van het vertrek wordt eindelijk vastgesteld. Nog slechts één week, en ik zou gaan. In mijn brieven onderhield ik u over nietigheden; maar kondt gij gelooven dat ik smaak zou gevonden hebben in poetsen en fourageren, zoo er geen uitzigt voor mij had bestaan te velde te trekken?

Geheel onverwachts ontving ik een brief van den generaal d'Harville, waarin hij mij wel is waar zeer vriendschappelijk, maar tegelijk zeer uitdrukkelijk, te kennen geeft dat ik tot nader order bij het depôt zou hebben te blijven. Hij *wilde* het zoo. Stel u voor, welk figuur hij mij daardoor liet maken! Hoe kon ik aan het regiment uitleggen dat, zoo ik niet medeging, het mijn schuld niet was? Hoe kon ik dit den lieden aan het verstand brengen? Ik was wanhopend. Aan al mijn vrienden toonde ik den noodlottigen brief; de officieren begre-

pen onmiddellijk mijn onvrijheid en mijn droefheid; maar de soldaat, die niet lezen kan en weinig nadenkt, geloofde er niet aan. Achter mijn rug hoorde ik zeggen: "Ik wist wel dat hij niet gaan zou. Jongelui van goeden huize zijn bang. Gunstelingen eindigen altijd met thuis te blijven." Het zweet gudste mij van het voorhoofd; ik gevoelde mij onteerd; ik kon niet slapen, ofschoon doodaf van de dienst; ik was diep ongelukkig en schreef u alleen bij lange tusschenpoozen, zooals gij u herinnert. Hoe had ik u dit alles kunnen zeggen? gij zoudt het nooit geloofd hebben!

In mijn wanhoop loop ik eindelijk naar den majoor Dupré; toon hem den verwenschten brief; verklaar dat ik besloten ben de bevelen van den generaal niet op te volgen; dat ik desnoods wil deserteren en dienst nemen bij het eerste regiment het beste; dat ik er mijn brigadiersrang aan geven wil, en zoo voorts. Ik was half krankzinnig. De majoor omhelst mij en zegt dat ik gelijk heb. Hij had mij indertijd voorgesteld en aanbevolen aan den brigade-kommandant en aan verschillende officieren van het regiment, en hij begreep volkomen dat zoo ik van de zich aanbiedende gelegenheid om mij te onderscheiden geen gebruik maakte, mijn toekomst voor geruimen tijd en misschien voor goed bedorven kon zijn. Hij nam op zich, den generaal kennis te geven van mijn vertrek, en zeide dat, al zou ik daardoor des generaals voorspraak en beleefdheden verbeuren, - hetgeen onwaarschijnlijk was, - dit mij niet moest doen aarzelen.

In de wolken over dien afloop stijgt ik, in den ochtend van den vertrekdag, te paard. Al de officieren komen mij de hand drukken, en tot groote verwondering van al de soldaten ga ik met hen op marsch naar Zwitserland. Daar ik u van mijn genomen besluit geen kennis wilde geven zoolang de doop der eerste ontmoeting met den vijand het niet geregtvaardigd had, schreef ik u uit Colmar onder dagteekening van Thionville, en gaf mijn brief aan vriend Hardy, die hem op de post bezorgde.

Onze togt duurde twintig dagen, en na het kanton Bazel te zijn doorgetrokken, vonden wij het regiment in het kanton Glaris. Dáár ziet men voor het eerst de steile, met donkere

dennen begroeide zwitsersche rotsen. Hun toppen, met altoosdurende sneeuw bedekt, verliezen zich in de wolken. Men hoort de bergstroomen klaterend naar beneden storten, en den wind fluiten en gieren door de bosschen.

Maar met het gezang der herders en het loeijen der kudden was het gedaan. De châlets waren in allerijl verlaten. Alles had bij ons naderen de vlugt genomen. De bewoners hadden zich met hunne beesten in het hart van het gebergte teruggetrokken. Nergens in de dorpen één levende ziel. Het geheele kanton geleek een doodsche woestijn. Geen enkele vrucht, geen glas melk. Tien dagen lang hebben wij geleefd van het slechte brood en het nog slechtere vleesch, dat ons door het gouvernement verstrekt werd. De tien andere dagen dat onze marsch heeft geduurd, hebben wij ons gevoed met half raauwe aardappelen, - want wij hadden geen tijd ze te laten gaarkoken, - en met brandewijn als wij dien bekomen konden.

Den 3^{den} Vendémiaire begonnen de vijandelijkheden. De aanval werd gerigt tegen al 's vijands stellingen tegelijk. Hij had zich versterkt achter de Limmat en de Linth. 's Morgens te drie ure werd het sein gegeven. Wat had ik niet al gehoord over het eerste kanonschot! Ieder spreekt er over, en niemand heeft mij rekenschap weten te geven van zijn indrukken. Ik heb het mij van de mijne willen doen, en ik kan u verzekeren dat zij in plaats van pijnlijk, aangenaam geweest zijn. Verbeeld u een oogenblik van plegtig wachten; en eensklaps daarna een prachtig dreunen. Volmaakt de eerste attaque van een opera-orkest, wanneer men een tijdlang met gespannen aandacht de ouverture heeft zitten verbeiden. Maar o welke ouverture, zulk een kanonnade op de maat! Dat kanongedreun, dat knallen van het pelotonvuur, in de duisternis, tusschen de rotsen, die het geluid vertienvoudigden (zware geluiden zijn altijd mijn liefhebberij geweest, dat weet gij), zij deden een verheven uitwerking; en toen de zon het tooneel beschijnen en de kruiddampen kwam vergulden, toen zonken alle opera's der wereld in het niet.

Reeds bij het aanbreken van den dag gaf de vijand zijn posities aan de linkerzijde prijs en trok hij al zijn krachten

te Uznach zamen, regts. Derwaarts marcheerden wij, doch kwamen dien dag niet in het vuur. Wij bleven opgesteld in bataille achter de infanterie, die aan het overtrekken was van de rivier tusschen ons en den vijand. Onder het bereik van zijn vuur werd er een brug geslagen. Wij hadden met Russen te doen. Die menschen vechten dat het een aard heeft. Toen de brug gereed was, rukten drie bataillons der onzen aan. Maar naauwlijks hadden zij den overkant bereikt, of de vijand kwam met magt opzetten, in veel grooter getale dan wij. Onze bataillons wierpen zich in wanorde op de brug achter zich, en wilden haar weder over. Reeds had de helft den linkeroever bereikt, toen de te zwaar geladen brug bezweek. Toen zij, die zich nog op den regteroever bevonden en niet hadden kunnen terugtrekken, de brug zagen breken, wapenden zij zich met den moed der wanhoop en zochten hun heil in een uitersten tegenstand. Zij laten de Russen tot op twintig pas naderen en rigten een vreeselijk bloedbad onder hen aan. Onder ons gezegd, toen ik al die dooden zag vallen, liep mij een rilling over het lijf, ook ofschoon de heldemoed, waarmede onze bataillons zich verdedigden, mij met bewondering vervulde. Op een hoogte hadden wij een twaalfponder staan, die hun goede diensten bewees. De brug was spoedig weder in orde, er werd ijlings versterking gezonden aan onze dapperen, en wij waren meester van de positie.

Was die brug niet gebroken, dan zou de vijand zijn voordeel gedaan hebben met onze verwarring, en wij hadden den slag verloren. Daar het moerassig terrein het voortrukken der kavalerie verbood, hebben wij den nacht op het slagveld doorgebracht. De weg, waarlangs de gekwetsten naar de ambulance moesten vervoerd worden, liep door ons bivak, en wij hadden zulke groote vuren aangestoken dat de nacht in dag was verkeerd. O zoo ik dáár, en op dat oogenblik, al was het maar gedurende één uur, de scheidsregters over het lot der volken in mijn kluiven had kunnen krijgen! Zij die de beslissing omtrent vrede en oorlog in hun hand hebben en, wanneer zij tot den oorlog besluiten, daartoe niet door heilige beweegredenen, maar door kwestien van laaghartig eigenbelang gedreven worden, zij zouden verdienen dat men hun nacht en dag dit

schouwspel onder de oogen bragt. Het is afgrijselijk, en ik had niet gedacht dat het mij in die mate zou aandoen.

Ik smaakte dien avond de voldoening, het leven van een evenmensch te redden. Het was een Oostenrijker. In de nabijheid van een onzer wachtvuren lag een ligchaam uitgestrekt. Ik wilde er het mijne van hebben. De man had een wond aan het been, anders niet; maar, uitgeput door vermoeijenis en gebrek aan voedsel, was hij meer dood dan levend. Met een druppel of wat brandewijn bragt ik hem bij. Al onze manschappen sliepen. Ik wekte hen, en wilde dat zij mij behulpzaam zouden zijn den ongelukkige naar de ambulance te vervoeren. Zelf doodaf van vermoeidheid, weigerden zij. Een hunner stelde voor, hem af te maken. Dit denkbeeld stuitte mij tegen de borst. Vermoeidheid en honger plaagden mij evenzeer als hen, en ik weet zelf niet waar ik de woorden vandaan haalde; maar ik maakte mij warm, verontwaardiging en toorn overmeesterden mij, en ik schold hunne hardvochtigheid. Twee huzaren rezen eindelijk overeind en verleenden mij bijstand.

Een plank en twee karabijnen dienden voor brancard. Een derde huzaar, dien ons voorgaan tot navolging geprikkeld had, kwam zich bij ons voegen. Wij tillen den gekwetste op het geïmprovisieerd rustbed, en dragen, dwars door het moeras, waar het water en de modder ons tot aan de knieën reiken, hem naar de ambulance, een half uur ver. Onderweg klaagden zij keer op keer over den zwaren last, en vroegen elkander of het niet zaak zou zijn mij met mijn gekwetste alleen te laten, er mogt gebeuren wat wilde. Ik daarentegen riep ieder oogenblik: volhouden! en sneed in soldatetaal al de fraaiste filosofische voorschriften op, over de deernis die men de overwonnenen schuldig is, en hoe blijde wij zouden zijn indien anderen in soortgelijke omstandigheden hetzelfde overhadden voor ons.

De menschen hebben in den grond een goed hart; want het was raauw werk, en niettemin lieten mijn arme kameraden zich overreden. Eindelijk komen wij waar wij wezen moeten, en brengen onzen Oostenrijker naar een plaats waar hij verbonden kon worden: zelf rekommandeer ik hem aan het personeel der ambulance en keer met mijn drie huzaren naar het bivak terug, honderd maal meer in mijn schik, en over

mijzelf te vreden, dan zoo ik het fraaiste bal of het uitgezochtst concert had bijgewoond. Aangekomen, strek ik mij uit op mijn mantel nevens het vuur, en slaap rustig door tot den morgen.

Twee dagen later bevonden wij ons te Glaris, waar de vijand stond. De generaal Molitor, die dezen aanval kommandeerde, zond naar onze kompagnie om een bruikbaar man. Ik werd hem toegevoegd. Des avonds ging hij de vijandelijke positie verkennen, en ik verzelde hem. Des anderen daags vielen wij aan, en joegen den vijand uit de stad. Gedurende den strijd deed ik dienst als 's generaals aide-de-camp, wat mij ontzaglijk vermaakte. Bijna al de bevelen die hij aan de onder zijn kommando staande korpsen te geven had, werden door mij overgebracht. De terugtrekkende vijand stak over een lengte van vier mijlen al de bruggen der Linth in brand, en kwam met alle magt op onze regterflank aanrukken. Toen zond de generaal Molitor mij naar Zurich, met een brief voor den generaal Masséna, waarschijnlijk om versterking te vragen. Ik reisde als veld-koerier. Van Glaris naar Zurich zijn ruim twintig mijlen, die ik in negen uren aflegde. Den volgenden dag keerde ik terug over het meer, in een roeiboot. Zeven mijlen van Zurich stapte ik aan wal, te Reicherville.

Raad eens wien ik daar in den mond liep? Den heer De la Tour d'Auvergne! Hij was met den generaal Humbert. Hij herkent mij, klemt mij aan zijn hart (wat ik niet onbeantwoord liet), en stelt mij voor aan den generaal als kleinzoon van Maurits van Saksen. De generaal Humbert vroeg mij ten eten en te logeren, en daar deed hij wel aan, want ik was doodvermoeid. De heer De la Tour d'Auvergne, die eerlang naar Parijs terugkeert, nam mij den volgenden dag in het verhoor, praatte met mij, sprak over u, en keurde het goed dat ik niet al te stipt naar de raadgevingen van uw tederheid en van generaal d'Harville's voorzigtigheid geluisterd had. Volgens hem zal het mij niet de geringste moeite kosten, gedurende den aanstaanden winter een verloftijd van een drietal dekaden te bekomen, die ik bij u kan gaan doorbrengen.

Het Directoire, zeide hij, beschikt ieder jaar over vijftig

officiersplaatsen, en één daarvan zou zeer wel voor mij kunnen zijn. Hij zal er over spreken met Bournonville. Hij zelf heeft invloed bij het Directoire, en neemt op zich voor mijn verlof te zorgen. Zoodat, lieve moeder, als mij het voorregt te beurt valt u te kunnen gaan omhelzen, ik dit te danken zal hebben aan den man dien gij *ce maudit héros* noemt! Ik geef mij over aan die gedachte, en zie mij reeds te Nohant aankomen en in uw armen vallen. Bournonville zou mij zeer wel aan zijn staf kunnen verbinden, wat mij vrijheid laten zou u menigvuldiger te komen bezoeken. Dezen winter zullen wij dit alles in orde brengen, lieve moeder. De beginselen vallen hard, maar de zure appel moet doorgebeten worden. Houd u overtuigd dat ik verstandig gehandeld heb.

Vier dagen geleden hebben wij Glaris verlaten en zijn naar Constanz gerukt. De afstand is achttien zwitsersche mijlen, wat minstens gelijkstaat met vijf en twintig fransche. Die marsch hebben wij afgelegd zonder rust te nemen, onder aanhoudende regens; en toen wij ons bivak konden opslaan, vonden wij weilanden vol water. Doch overmaat van vermoeijenis leert overal slapen. Toen wij aankwamen was de strijd reeds aan den gang, en des avonds bevond de stad zich in onze handen.

De vijandelijkheden schijnen weldra te zullen ophouden. Het dorp, waaruit ik u schrijf, is de plaats waar wij zijn gaan uitrusten van twintig dagen bivakkerens, en tevens de eenige waar het schrijven mij mogelijk is geweest. Het doel dat men zich voorstelde is bereikt. Zwitserland is ontruimd. Wij gaan thans aan het herstellen onzer krachten.

Maak u niet ongerust over mij, lieve moeder. Telkens als het kan, zult gij tijding van mij hebben. Wees vooral niet boos op mij, zoo ik u eerst heden inlicht omtrent de door mij gedane stappen. Maar, had ik u van te voren gezegd dat ik ging uittrekken, dan zoudt gij er u tegen verzet, of wel al dien tijd in doodelijke angsten verkeerd hebben. De oorlog is kinderspel; ik weet niet waarom gij er een monster van maakt; het heeft niets te beteekenen.

Ik geef u mijn woord van eer dat ik, bij den aanval op Glaris, mij kostelijk vermaakt heb met de Russen tegen de

bergen te zien opklauteren. Zij doen dit verwonderlijk vlug. Hun grenadiers dragen dezelfde soort van hoofddekseel als de soldaten in *la Caravane*. Hun ruiters, meerendeels Tartaren, hebben geplooide broeken *à la Othello* aan, een kleinen dolman om de schouders, en mutsen in den vorm van vizzels: ik zal er u een schetsje van zenden. Er waren in het kanton Glaris zes duizend man van die kavalerie. Hun paarden, waarvan de meeste niet beslagen waren, liggen begraven langs de wegen. De vermoeyenis heeft ze bijna allen doen sterven.

Daareven ontving ik twee brieven van u, een van 6 en een van 9 Fructidor. Lieve moeder, wat doen ze mij een genoegen en een goed! Een van 25 Thermidor is mij in handen gekomen zes dagen geleden, toen wij aan den oever van het meer van Wallenstadt gebivakeerd lagen. Ik heb hem gelezen, zittend op de punt eener vooruitspringende rots, die heenhangt over het schoone meer. Het was verrukkelijk weder, en de bekoorlijkste vergezigten omringden mij. Ik had het gevoel mijn pligt gedaan te hebben jegens mijn vaderland, en ik was in het bezit van een brief van u! Het was een der gelukkigste oogenblikken van mijn leven.

De honderd vijftig franken, die gij voor mij naar Thionville hebt gezonden, zijn mij geworden; zoo als ik u reeds geschreven heb. Bij mijn vertrek heb ik alles betaald, uitgenomen voor twee maanden wijn, te zamen dertig franken, die Hardy voor mij heeft uitgeschoten en die ik aan hem zal afdragen. Gij bemerkt dat mijn plengoffers aan de kameraden mij niet geruïneerd hebben; liever vertrok ik zonder een cent op zak, dan schulden achter te laten. Waar is het dat ik in den oorlog geen fortuin heb gemaakt, want de troepen moeten hun soldij over de laatste vier maanden nog ontvangen. Maar ik weet niet aan welk adres gij mij geld zoudt kunnen zenden. Maak u echter niet ongerust: ik zal het wel zonder zien te stellen, even goed als de anderen.

Vaarwel, lieve moeder. Heb ik u ditmaal niet een langen brief geschreven? De hemel weet wanneer ik tijd zal vinden u een tweeden te schrijven, van dezelfde uitgebreidheid; maar houd u verzekerd dat ik de gelegenheid niet ongebruikt voorbij zal laten gaan. Wees niet bekommerd. Ik omhels u

duizend malen van ganscher harte. Wat een feest zal het voor mij wezen, u terug te zien!’

V

In dien éénen brief van Oktober 1799 staat het geheele karakter van George Sand's vader afgedrukt; dien vader van wien zij, in menig opzigt naar waarheid, beweerd heeft dat haar eigen inwendig leven eene weerspiegeling geweest is van het zijne.

Bij de loffelijke eigenschappen, waarvan die brief getuigt, behoeft niet stilgestaan. Een jonge man van één en twintig jaren, die zóó aan zijne moeder schrijven kon, was geen *enfant ordinaire*: noch naar het hart, dat voor zoo vele aandoeningen vatbaar, noch naar het verstand, waarin voor zoo vele opmerkingen plaats bleek. Gelukkige moeder, die zulk een zoon den hare kon noemen! Gelukkige dochter, die dweepen mogt met de herinnering van zulk een vader! Indien George Sand mettertijd eene eer voor haar land en haar volk is geworden, dan heeft zij dit niet het minst hieraan te danken gehad dat haar leven, op uitgebreider tooneel en tot in lengte van dagen, eene herhaling is geweest van dat van Maurice Dupin.

Doch waartoe verheeld dat de penning met den fraaijen beeldenaar zijne keerzijde gehad, en zoowel het een als het ander op de lotsbestemming van George Sand invloed uitgeoefend heeft? Met al zijn vertoon van kracht, had Maurice Dupin een zwak karakter; en de beminlijke listen die men hem ten toon ziet spreiden, ten einde zijne moeder een verdriet of eene ongerustheid te besparen, vloeiden evenzeer uit een gebrek aan zelfstandigheid, als uit overmaat van tederheid voort.

Niemand die zelf jong geweest is, of door de ondervinding geleerd heeft de overijlingen der jeugd met zachtmoedigheid te beoordeelen, zal er hem eene halsmisdad van maken dat, reeds vóór hij naar het leger vertrok, een dorpsmeisje uit de buurt van Nohant bij hem in de kraam moest. Vele dorps-

en vele stadsmeisjes, van beneden de twintig, hebben de slechte gewoonte zich weg te werpen aan jongelieden die zij in stand of vermogen boven zich achten; en elk bewijs ontbreekt dat de eerste stap, die weleer het nohantsch boerinnetje ten val bragt, gedaan is door den jongen Dupin.

Doch wat wij in Maurice niet aardig vinden is, dat hij de gevolgen zijner onvoorzigtigheid op het meisje en op zijne moeder heeft laten nederkomen. Aan de eene het pijnlijke der bekentenis, aan het andere de zorg voor het kind overlatend, ontliep hij met stille trom de ouderlijke woning en ging in den oorlog lauweren plukken, - op een oogenblik dat het misschien minder manlijk en krijgshaftig, maar stellig humaner zou zijn geweest, thuis te blijven en voor de luierman te zorgen.

Hij koesterde voor zijne moeder, tegelijk met eene groote mate van genegenheid, de soort van vrees die in de zedekunde menschevrees heet; en die zwakheid is voor de zijnen, en voor hem zelf, eene bron van groote verdrietelijkheden geworden.

Te Milaan of te Florence leert hij, omstreeks het einde van den italiaanschen veldtogt van 1800, eene jonge vrouw kennen die voor hem - gelijk hij voor haar - eene vurige en beproefde liefde opvat. Zij bezat wel is waar niets dan hare schoonheid; zij was de huishoudster van een generaal der fransche Republiek; haar vader was te Parijs koffijhuishouder en vogeltjeskoopman geweest. Doch er stond tegenover dat elke soort van adeltrots Maurice te eenemaal vreemd was; opregte liefde in zijne oogen gelijkstond met eene zedelijke en maatschappelijke wedergeboorte; en *zijn* fortuin zich bepaalde tot de tweede luitenants-epaulet, op het slagveld van Marengo verdiend.

Had hij den moed zijner meening bezeten, gelijk hij dien van zijn degen bezat, dan zou hij aan zijne moeder gezegd of, zoo hij de zaak liever schriftelijk afdeed, naar de pen gegrepen en haar geschreven hebben: 'Ik bemin van heeler harte een vrouw van geringe afkomst en van niet onbesproken wandel, doch die bereid is om mijnentwil haar gemakkelijke positie prijs te geven, mijn geringe inkomsten met mij te deelen, en mijn wettige echtgenoot te worden. Der-

gelijk huwelijk, dit weet ik, moet u tegen de borst zijn. Gij hebt u altijd voorgesteld dat, zoo ik eenmaal een vrouw koos, ik haar kiezen zou uit uw eigen kring. Doch de mensch wikt, en de liefde beschikt. Vergeef daarom het verdriet dat ik u ongetwijfeld aandoe; gun mij het onverdiend voorregt, mijn aanstaande u in de armen te voeren; en van te voren houd ik mij overtuigd dat haar schoonheid, haar natuurlijk vernuft, bovenal haar hartelijke genegenheid voor mij, zelfs u, die zoo goed weet wat liefhebben is en het regt hebt keurig te zijn in het aannemen eener schoondochter, zullen toeschijnen een vergoeding aan te bieden voor de teleurstelling die uw ongehoorzame zoon bezig is u te bereiden.'

Doch telkens als het betaamd zou hebben, dergelijke flinke maatregelen te nemen, deinsde Maurice voor de uitvoering terug; paaide zijn geweten met de overlegging dat hij in de eerste plaats zijne moeder moest sparen en ontzien; handelde intusschen overeenkomstig zijne eigen inzigten; en liet aan den tijd en aan het toeval de zorg voor het ontwarren der knoopen en het effenen der wegen.

Vier jaren lang, geloof ik, maar stellig niet korter, heeft hij voor zijne moeder eene voorgenomen echtverbindtenis geheim gehouden, wier voltrekking hij niettemin als zijn heiligsten plicht, en tegelijk als het zekerst onderpand van zijn geluk beschouwde. Altijd onder hetzelfde voorwendsel (ik mag mijn moeder niet bedroeven) schreef hij haar brief op brief, waarin over hetgeen hem het naast aan het hart lag zorgvuldig gezwegen werd; en, kwam hij met verlof zijner chefs een dag of wat bij haar doorbrengen te Nohant, dan hield hij, in voortdurenden strijd met zijn beter ik, steeds dezelfde komedie vol.

De moeder, scherp van zintuigen in alles, rook eindelijk lont - toen het te laat was. Pogingen, door haar aangewend, het huwelijk onwettig te doen verklaren, mislukten; de kleine Aurore, onze toekomstige romanière, werd als verzoeningsmiddel gebezigt en der weerspannige grootmoeder door list in de armen gespeeld. Niet lang daarna had eene eerste ontmoeting tusschen schoonmoeder en schoondochter plaats; er werd voor het uitwendige vrede gesloten, althans een wapen-

stilstand; en de kortzigtige Maurice verbeeldde zich dat alles voortaan naar wensch zou gaan. De kleine geldzorgen die hem kwelden (uit zijn brief heeft men kunnen bespeuren dat hij het averegtsch talent bezat te leenen bij den een, ten einde bij anderen niet in het krijt te komen) werden door zijne altijd goedgeefsche moeder uit den weg geruimd.

De brand echter, ofschoon gedoofd, was niet gebluscht. Maurice's vroege dood bragt eene kortstondige toenadering te weeg; doch zoo min daarvóór als daarna heeft tusschen de twee vrouwen, onder wier oogen George Sand bestemd was op te groeijen, eene hartelijke overeenstemming bestaan. De verwijdering nam nog toe, toen de grootmoeder aanbod de opvoeding van het meisje voor hare rekening te nemen en haar eene toekomst te verzekeren, op voorwaarde dat de moeder van haar scheiden zou. Het belang van het kind en het gezond verstand pleitten zóó krachtig in het voordeel dezer oplossing, dat de jonge weduwe Dupin gemeend zou hebben de nagedachtenis van haar echtgenoot te kort te doen, zoo zij de schikking niet had aangenomen. Maar men kan begrijpen, in welke gemoedsstemming zij ten slotte toetrad. Nog uit Maurice's graf bleven de verkeerde gevolgen zijner zwakheid nawerken; en ware George Sand niet door de natuur begiftigd geweest met de sterk sprekende neigingen en gaven waardoor zij naderhand heeft uitgeblonken, dan zou er, heen- en wedergeslingerd tusschen twee ijverzuchtige en hartstogtelijke genegenheden, weinig van haar teregtgekomen zijn.

Van één ding in tusschen heeft Maurice een juist voorgevoel gehad. Éénig kind eener moeder die hem aanbad, en voor wie hij het kort begrip vertegenwoordigde van al de genegenheden waarvoor een edel vrouwelijk gemoed vatbaar is, besefte hij instinktmatig dat elke andere vrouw, die regten op hem verkreeg, in de oogen dier moeder onmiddellijk eene mededingster worden zou. Ware hij getrouwd met eene vrouw van de wereld en was dat huwelijk een *mariage de raison* gebleven, dan had het met zijne moeder en zulk eene schoondochter nog kunnen gaan. Alles daarentegen liep verkeerd, toen hij niet slechts kwam opdagen met een eenvoudig burgermeisje, maar

met eene vrouw die hij van heeler harte liefhad en wier wederliefde, veeleischend en uitsluitend, met de liefde zijner moeder gestadig om den voorrang dong.

Verdient het niet vreemd genoemd te worden? Terwijl dikwijls in de wereld niets schaarscher is dan hartelijkheid, en het helaas schijnen kan dat koelheid en onverschilligheid, laat staan vijandschap en haat, den grondtoon uitmaken van de betrekkingen der menschen onderling, is Maurice Dupin, zij het ook in verband met zijne aangeboren onvastheid van karakter, het slagtoffer geweest van eene te groote hoeveelheid liefde. De hartstogt der oude mevrouw Dupin voor haar zoon en die van de jonge mevrouw Dupin voor haar man, in plaats van zich in eene hoogere eenheid op te lossen, zijn als strijdige elementen tegen elkander blijven overstaan; en in stede dat Maurice, door den hemel begunstigd met het voorregt zich van twee zijden vurig bemind te weten, daardoor dubbel gelukkig zou zijn geweest, heeft die overmaat van genegenheid hem gedurende de laatste jaren van zijn leven herhaaldelijk rampzalig gemaakt.

Zelfs zijn dood was niet bij magte den naijver tusschen beide vrouwen voor goed te stillen, en had alleen ten gevolge dat de eene twistappel vervangen werd door een anderen. Niet straffeloos had het dochtertje de gelaatstrekken en de inborst van haar vader kunnen erven; in haar zag de grootmoeder den diepbetreurden zoon herleven, de moeder den even diepbetreurden echtgenoot; en de kleine Aurore werd, ofschoon in den aanvang onbewust, het voorwerp van denzelfden strijd die weleer om haar vader gevoerd was. Nu eens behaalde de moeder, dan de grootmoeder de overwinning; maar altijd ten koste van het kind, welks hart niet kiezen kon, omdat het naar beide zijden met dezelfde kracht zich getrokken voelde, en toch voortdurend kiezen moest, omdat telkens van beide zijden een beroep op zijne voorkeur gedaan werd.

Bewonderenswaardig is in George Sand's gedenkschriften de schildering en analyse van dezen ongewonen toestand, die in de werkelijkheid hiermede eindigde dat Aurore, noch geheel aan hare grootmoeder, noch geheel aan hare moeder behoorend, als aankomend meisje naar een klooster werd gezonden;

en wel naar dezelfde Anglaises, waar de moeder in de dagen van het Schrikbewind als reaktionaire straatzangeres, de grootmoeder als verdachte koningsgezinde, eene poos gevangen hadden gezeten. In dit klooster was het dat George Sand de korte periode harer bekeering tot een streng en vurig katholicisme doorleefde.

VI

Wanneer George Sand meer dan een derde gedeelte harer eigen levensgeschiedenis wijdt aan de geschiedenis van haar vader, dien zij reeds op haar vierde of vijfde jaar verloren heeft, dan verontschuldigt zij zich door te zeggen dat wie haar kennen wil, haar vader moet kennen.

‘Ik hervat’, zegt zij omstreeks het einde van haar eerste deeltje, ‘den draad van mijn vaders geschiedenis. Hij immers is, zonder woordspeling, *le véritable auteur de l’histoire de ma vie*. Die vader, dien ik bijna niet gekend heb, en die in mijn geheugen slechts is blijven voortleven als eene schitterende verheveling; die jonge kunstenaar en jonge krijgsman heeft naar den uit- en inwendigen mensch zijn leven in het mijne voortgezet: in den vleugelslag mijner ziel, in de onvermijdelijke gevolgen mijner bewerktuiging, in de trekken van mijn gelaat. Mijn wezen is eene verzwakte, dit ontken ik niet, maar volledige weêrspiegeling van het zijne. De omgeving, waarin ik geleefd heb, heeft wijzigingen aangebragt. Mijne gebreken zijn geheel mijn eigen werk; mijne goede eigenschappen dank ik den van hem geërfdan aanleg. Mijne lotgevallen hebben evenzeer van de zijne verschild als de staatkundige en maatschappelijke toestanden waaronder wij beiden zijn opgegroeid; maar, zoo ik een jongen geweest en vijfentwintig jaren vroeger geboren was, dan weet en besef ik, dat ik in alles even zoo gevoeld en gehandeld zou hebben als mijn vader.’

Wij vernamen dat Maurice Dupin, toen hem onder het keizerrijk eene schoone militaire carrière scheen te wachten,

in den bloei zijner jaren door een noodlottigen en roemloozen val van het paard om het leven kwam. Uit den brief aan zijne moeder zagen wij welk eene krijgshaftige, welk eene kunstenaarsziel, en daarbij welk een merkwaardig natuurlijk schrijftalent hij bezat. Wij kunnen er niet aan twifelen dat op zijne dochter, door hem en door zijne moeder, een krachtige invloed uitgeoefend is.

Toch schijnt het mij toe dat George Sand bovenal het kind van hare eigen moeder is geweest; van die vrouw welke bijna niet lezen en aanvankelijk in het geheel niet schrijven kon, maar die aan een natuurlijken kunstzin, niet minder buitengewoon dan die van haar echtgenoot, eene vastheid en onafhankelijkheid van karakter paarde, welke het meisje met de moedermelk van haar schijnt ingezogen te hebben.

Men heeft van George Sand eene geboren barones of markiezin gemaakt, die met verloochening harer oud-adellijke afkomst eene geëmancipeerde schrijfster en de apostel der vrouwelijke emancipatie geworden is. In waarheid was zij van vaderszijde niets dan de kleindochter van het kind van Maurits van Saksen bij eene parijische aktrice, terwijl zij van moederskant met hart en ziel tot op één na de laagste parijische volksklasse behoorde. Heeft zij als schrijfster meermalen aanstoot gegeven; onderwerpen behandeld welke kwalijk schenen te passen van de zijde eener vrouw van de groote wereld; dan is dit niet geschied in strijd met de maatschappelijke overlevering welke zij vertegenwoordigde, maar krachtens die overlevering zelf. Haar grootmoeder, haar vader, haar moeder: dit zijn de drie personen, tusschen welke gedurende het eerste gedeelte van haar leven haar hart zich verdeeld heeft. Door den vroegen dood haars vaders is zij aan niemand anders, zelfs niet aan hare grootmoeder, die voor hare opvoeding zorgde en wier erfgenaam zij werd, door zulke sterke banden verbonden gebleven als aan hare moeder.

‘Indien al’, schrijft zij, ‘het huwelijk van mijn vader in den kleinen kring van mijn grootmoeders naaste bekenden een weinig ergernis wekte, er stond tegenover dat de wereld, waarin hij zelf zich bewoog, onverschillig bleef en, zonder voorafgaand onderzoek naar hare stamouders of haar fortuin, mijne

moeder toeliet. Doch *zij* vond nimmer smaak in uitgaan, en de eenige reden dat zij zich eene poos later liet voorstellen aan het hof van Murat was dat de betrekking, waarin mijn vader toen aan dien vorst verbonden was, er haar schier toe noodzaakte.

Nooit vernederde het mijne moeder, nooit ook streelde het hare eigenliefde, zich in gezelschap te bevinden van personen die zich hare meerderen konden wanen. Met fijnen humor hekelde zij den hoogmoed der ingebeelden, de ijdelheid der parvenus, en, op grond dat zij tot in merg en been zich kind des volks gevoelde, rekende zij zich van hooger afkomst dan alle patriciers en alle aristokraten der aarde. Zij plag te zeggen dat hare stamgenooten rooder bloed en ruimer aderen hadden dan de andere Franschen; en ik moet in zoover haar daarin gelijk geven, dat indien werkelijk de voortreffelijkheid der rassen bepaald wordt door hunne zedelijke en ligchamelijke veerkracht, deze ontegenzeggelijk verminderen moet naarmate men de gewoonte van te arbeiden of den moed om te lijden verliest. Ik weet dat dit geen regel zonder uitzondering is, en men er bij moet voegen dat overmaat van arbeid en lijden de krachten even goed ondermijnt als overmaat van weelde en van ledigheid. Maar in het algemeen is het onbetwistbaar dat het leven in de maatschappij opstijgt van beneden naar boven en, evenals met de sappen der planten het geval is, zwakker wordt naarmate het klimt.

Mijn moeder was geen dier ondernemende intriganten, wier stille hartstogt bestaat in te strijden tegen de vooroordeelen harer eeuw, en die wanen zich te verheffen wanneer zij ten koste van allerlei beledigingen zich vastklampen aan de schijngrootheid der wereld. Zij was te fier om ook maar aan koelheid van bejegening zich bloot te stellen. Hare terughouding deed haar verlegen schijnen; nam men echter, ten einde haar moed in te spreken, het voorkomen aan haar te willen beschermen, dan werd de terughouding stroefheid en wapende zij zich met stilzwijgendheid. In tegenwoordigheid van personen, wier wezenlijke verdiensten haar ontzag inboezemden, wist zij zich zeer goed te gedragen; zij was dan voorkomend en de beleefdheid zelf. Haar eigenlijke aard intusschen was

opgeruimd, plaagziek, bedrijvig, en bovenal afkeerig van iederen dwang. Staatsie-maaltijden, langgerekte recepties, ceremonieuse bezoeken, danspartijen zelfs, waren haar een kruis. Zij was de vrouw van het hoekje van den haard of van de geïmproviseerde wandeling. Maar, te huis of buiten, altijd en overal had zij behoefte aan vertrouwlijkheid en openhartigheid, zij moest weten wat zij aan u had, volkomen vrij zijn in hare bewegingen, en naar welgevallen kunnen beschikken over haar tijd. Om die reden leefde zij steeds teruggetrokken, en gaf zich meer moeite hinderlijke kennismakingen op een afstand te houden, dan zij er zich op toelegde nieuwe en voordeelige aan te knopen. Dit was tevens de natuurlijke neiging van mijn vader, en nooit voegden te dien aanzien twee echtgenooten beter bij elkander. Nergens waren zij gelukkig dan in hunne kleine huishouding. Overal elders onderdrukten zij met moeite den lust tot zuchtend geeuwen, en van hen heb ik de geheime *sauvagerie* geërfd welke mij gezelschappen steeds eene plaag deed vinden, en het bezit van een *home* onmisbaar voor mij gemaakt heeft.'

George Sand neemt het zeer ernstig voor hare moeder op, zien wij, en laat zich in het geheel niet van het spoor brengen door de overweging dat het vroeger leven dier vrouw eene aaneenschakeling van dubbelzinnige wederwaardigheden is geweest. Op hare beurt zal zij de karakterfouten harer moeder onbewimpeld bloot leggen: hoe onaangenaam zij wezen kon, hoe onverstandig, hoe onredelijk, hoe dwarsch 'Vous me traitez bien sévèrement, ma chère maman, juste au moment où je venais de vous écrire, ne m'attendant guère à vous voir fâchée contre moi. Vous me prêtez une foule de motifs d'indifférence dont vous ne me croyez certainement pas coupable. J'aime à croire qu'en me grondant, vous avez un peu exagéré mes torts, et qu'au fond du coeur vous me rendez plus de justice; car si vous m'aviez cru insensible à de si graves reproches, vous ne les auriez pas faits.' Nohant, 7 April 1828. - Correspondance, 1882, I 45 vg.. Maar omtrent het voornamen punt geeft zij niets toe. Alleen eene bevooroordeelde wereld, meent zij, heeft hare moeder beneden de vestaalsche maagden kunnen stellen, in stede van haar boven dezen, of voor het minst met haar op één lijn te plaatsen. Hare eenige erfzonde, als men het zoo noemen wil, is hare

geringe afkomst geweest; doch behalve dat zij over dit bezwaar, gelijk wij vernamen, zich met waardigheid heenzette, vereenigde zij in haar persoon zoo vele talenten, als alleen onder de begaafde parijsche volksklasse, vrouwelijke zoowel als manlijke, worden aangetroffen. Men moge het bedenkelijk achten of niet, George Sand heeft er roem op gedragen het kind dier moeder geweest te zijn, en onder de vele geslaagde bladzijden harer *Histoire de ma vie* staat het portret harer moeder welligt bovenaan:

‘Eerst een woord over de wederzijdsche verhouding tusschen twee vrouwen welke niet minder van elkaar verschilden door haar voorkomen, dan door hare opvoeding en hare gewoonten. Zij vormden zonder overdrijving de twee uiterste typen van ons geslacht: mijn grootmoeder blank, blond, deftig, kalm, waardig van manieren, eene echte Saksische van edel ras, zich bewegend met de gemakkelijkerheid en de beschermende goedheid eener vrouw van de groote wereld; mijn moeder bruin, bleek, vurig, linksch en bedeesd in zoogenaamd aanzienlijke kringen, maar, wanneer het in haar binnenste te hevig kookte, altijd op het punt los te barsten; eene geboren Spaansche, zou men gezegd hebben, jaloersch, hartstogtelijk, opvliegend en zwak, tegelijk vinnig en goedhartig.

Twee door de natuur en de maatschappij zoo ongelijk bedeelde personen waren met elkander niet in aanraking kunnen komen zonder instinktmatigen wederzijdschen afkeer; en gedurende mijn vaders leven hadden zij elkander te ijverig zijn hart betwist, dan dat de naijver niet meer of min zou zijn ontaard in haat. Na zijn dood bragt de smart toenadering teweeg, en de overwinning die zij op zichzelf hadden moeten behalen om elkander het goede toe te wenschen, droeg vruchten.

Mijn grootmoeder begreep niet dat iemand hartstogtelijk of driftig kon zijn; maar, kwam zij in aanraking met bevalligheid, schranderheid, en een warm hart, dan sprak het hare. Mijn moeder vereenigde in zich al die eigenschappen, en menigmaal sloeg mijn grootmoeder haar nieuwsgierig gade, zich afvragend om welke reden mijn vader haar zoo vurig had liefgehad. Eenmaal met mijne moeder alleen en buiten, te Nohant,

duurde het niet lang of het aantrekkingsvermogen van dit in het wild opgegroeid karakter werd haar openbaar.

Mijn moeder was eene geboren artiste van rang, wie het aan gelegenheid ontbroken had zich te ontwikkelen. Ik zou niet kunnen zeggen voor welk bijzonder vak zij in de wieg was gelegd, maar zij bezat een bewonderenswaardig en aanleg voor alle kunsten en alle bedrijven zonder onderscheid. Zij had niets geleerd, zij wist niets; mijn grootmoeder wees haar op haar gedrochtelijke spelling, en beweerde dat het slechts van haar zou afhangen, daarin verbetering te brengen. Zij zette zich - niet aan het bestuderen der spraakleer, daarvoor was het te laat, - maar aan het met aandacht lezen; en na niet langen tijd schreef zij bijna zonder fouten en in zulk een natuurlijken en lieven stijl, dat mijn grootmoeder, die eene kenster was, hare brieven bewonderde.

De muzieknoten kon zij niet lezen, maar zij had eene tooverachtig frissche en melodieuse stem, en al mogt mijn grootmoeder onder de groote musiciennes geteld worden, steeds was het haar een feest mijn moeder te hooren zingen.

Niet wetend op welke wijs te Nohant haar lange dagen te vullen, nam zij het teekenen ter hand; zij die te voren nooit eene teekenstift tusschen de vingers had gehad. Zij volgde haar instinct, gelijk in alles, en na met veel behendigheid te hebben gekopieerd, begon zij portretten te teekenen met de pen en met waterverf; portretten vol gelijkenis en altijd bevallig en innemend.

Zij borduurde wat grof, maar zoo ongelooflijk snel, dat zij voor mijn grootmoeder in den tijd van weinige dagen eene van boven tot beneden met borduursel overdekte katoenen japon gereed had, zooals toen gedragen werden. Al onze japonnen en al onze hoeden werden door haar gemaakt, zooals van eene voormalige modiste te verwachten was: maar vinding en uitvoering waren, wat gezwindheid, smaak, en frischheid betreft, zonder wedergade.

Wat zij den eenen ochtend aanving moest den volgenden voltooid wezen, al kostte haar dit hare nachtrust; en tot in de geringste nietigheden ging zij met eene voortvarendheid en eene oplettenheid te werk, waarover mijn grootmoeder, -

die wat achteloos uitgevallen en, zooals de meeste aanzienlijke dames van dien tijd, tamelijk onhandig was, - zich niet genoeg verbazen kon.

Mijn moeder stond beurtelings aan de waschtobbe en aan de strijkplank, en verstellde eigenhandig ons aller onder- en bovengoed, even vlug en even schrander als de beste naaister van beroep. Nooit heb ik haar nuttelooze en kostbare handwerken zien vervaardigen, zooals vele gefortuneerde vrouwen doen. Zij flikte beursjes noch vuurschermpjes, of hoe die nietigheden verder heeten mogen, welke duurder te staan komen wanneer men ze zelf maakt, dan wanneer men ze geheel gereed in een winkel koopt; maar voor eene huishouding, waar de zuinigheid betracht moest worden, was zij geheel alleen tien werksters waard.

En nooit zag zij tegen iets op, of was zij ten einde raad. Had mijn grootmoeder haar werkdoosje gebroken, dan sloot mijn moeder den geheelen dag zich in haar kamer op, en verraste haar tegen etenstijd met eene doos in karton, die zijzelf geheel geknipt, geplakt, gevoerd en afgewerkt had. En dat kartonnen doosje was een meesterstuk van goeden smaak.

Zoo ging het met alles. Was het klavier defekt, dan zette zij er nieuwe snaren in, herstelde de losgelijmde toetsen, en stemde het instrument, ofschoon zij niet in staat zou zijn geweest de inrigting der mechaniek te verklaren. Zij durfde alles aan, en slaagde in alles. Ware het er op aangekomen, zij zou schoenen, meubelen, en zelfs deursloten gemaakt hebben. Mijn grootmoeder zeide menigmaal van haar dat zij een fee was; en daar was iets van aan. Geen werk was haar te poëtisch, te plat, te zwaar, of te lastig; alleen had zij een onverwinlijken afkeer van dingen die tot niets dienden, en beweerde binnensmonds dat zulke uitspanningen goed waren voor *oude gravinnen*.

Een rijke en schitterende aanleg, gelijk men ziet. Zij had zoo veel natuurlijk vernuft, dat wanneer hare bedeesdheid, die in tegenwoordigheid van sommige personen de maat te buiten ging, haar niet belemmerde, zij dikwijls vonkelde van geest. Nooit heb ik de kunst der ironie in praktijk hooren brengen gelijk zij die verstond; en het was niet geraden haar te mis-

hagen. Wanneer zij op dreef was, dan hoorde men uit haar mond de snijdende, lachwekkende en schilderachtige taal van *l'enfant de Paris*, waarmede die van geen ander volk der wereld vergeleken kan worden; en uit dien val van woorden schoten nu en dan stralen poëzie, dingen die gevoeld en gezegd waren zooals men ze niet meer zeggen kan wanneer men zich bewust is van hetgeen men zegt, en men de woorden zoogenaamd tot zijne dienst heeft.

Zij was in het minst niet ijdel op hare schranderheid en had er zelfs geen besef van. Van hare schoonheid was zij zich bewust, maar zonder trots; in haar eenvoud zeggende dat zij die van anderen nooit had benijd, omdat zij aan de hare genoeg had. Maar wat haar kwelde als mijn vaders vrouw, was de meerdere mate van bevattelijkheid en beschaving die zij bij de vrouwen uit den hooger stand onderstelde; wel een bewijs voor hare nederigheid. Want negentien van de twintig vrouwen die ik heb leeren kennen, ook onder de hogere standen, waren regte weetnieten in vergelijking van haar. Ik heb er gezien die haar over den schouder aankeken en, bemerkend dat zij teruggetrokken en schuw was, het er voor hielden dat zij zich schaamde over hare onbeduidendheid. Maar, hadden zij het gewaagd haar een prik te geven, dan zou de ontploffende vulkaan de onvoorzigtigen op een behoorlijken afstand weggeslingerd hebben.

Met dat al was zij - het hooge woord moet er uit - de onhandelbaarste vrouw die men zich kan voorstellen. In het laatst van haar leven had ik geleerd, met haar om te gaan; maar het heeft mij veel moeite en hartzeer gekost. Zij was in de hoogste mate prikkelbaar, en om hare opvliegendheid tot bedaren te brengen moest men zelf toorn veinzen. Geduld en zachtzinnigheid dreven haar tot het uiterste; zwijgen maakte haar krankzinnig; en zoo ik haar in mijne kinderjaren vaak onregtvaardig te mijnen aanzien heb gevonden, dan kwam dit omdat ik haar te zeer ontzag. Zij was een samenstel van tegenstrijdigheden. Om die reden heeft men haar vurig liefgehad en bitter gehaat; gelijk zijzelf om die reden vurig liefgehad en bitter gehaat heeft. Schriel voor zich, was zij tot verkwistens toe gul voor anderen. Eerst bleef zij dood op een

penning, wisselde dan eensklaps van inzicht, vreesde verkeerd gehandeld te hebben, en gaf te veel. Soms was zij onbetaalbaar naief. Wanneer zij bezig was hare vijanden over den hekel te halen en men met hare verwenschingen instemde, dan veranderde zij plotseling van batterij. Volstrekt niet, zeide zij dan, gij weet niet wat gij zegt. Bemerkt gij niet dat ik mij driftig zit te maken en in mijne drift dingen zeg die niet waar zijn, en waarover ik naderhand berouw zal gevoelen?

Herhaaldelijk heb ik zelf tot dergelijke tooneelen aanleiding gegeven. Meende mijne moeder zich over mij te beklagen te hebben, dan barstte zij in een stroom verwijten los, die voor het meerendeel, mag ik zeggen, onverdiend waren. Maar, bevond zich in hare omgeving iemand die haar in het gelijk stelde, dan was het aanstonds: Gij spreekt onwaarheid; mijn dochter is een goed kind; ik ken er geen beter; al praat gij nog zoo lang, ik houd meer van haar dan van u.

Zij was geslepen als een vos, en tegelijk eenvoudig als een kind. Zonder het te weten, en met volkomen goede trouw, sprak zij onwaarheid. Steeds medegesleept door hare verbeelding en haar vurig temperament, betichtte zij u het eene oogenblik van de snodeste misdrijven, hield zich dan klakkelings in, en zeide: Maar wat ik daar zeg is niet waar; het is niet waar, zeg ik u; ik heb het gedroomd.' George Sand aan Gustave Papet, 24 Augustus 1837: 'J'ai perdu ma pauvre mère! Elle a eu la mort la plus douce et la plus calme; sans aucune agonie, sans aucun sentiment de sa fin, et croyant s'endormir pour se réveiller un instant après. Sa dernière parole a été:

Arrangez-moi mes cheveux.

Pauvre petite femme! fine, intelligente, artiste, généreuse; colère dans les petites choses et bonne dans les grandes. Elle m'avait fait bien souffrir, et mes plus grands maux me sont venus d'elle. Mais elle les avait bien réparés dans ces derniers temps, et j'ai la conscience d'avoir fait pour elle tout ce que je devais.'

Aan Daniel Stern (mevrouw d'Agoult), 25 Augustus 1837: 'Je vous ai écrit à Genève, et j'espère que vous y avez reçu ma lettre. Je vous disais que j'avais bien du chagrin: ma pauvre mère était à l'extrémité. J'ai passé plusieurs jours à Paris pour l'assister à ses derniers moments. Pendant que j'allais à Fontainebleau, recevoir mon fils, ma mère a expiré tout doucement et sans la moindre souffrance. Le lendemain matin je l'ai trouvée raide dans son lit, et j'ai senti en embrassant son cadavre que ce qu'on dit de la force du sang et de la voix de la nature n'est pas un rêve, comme je l'avais cru dans mes jours de mécontentement.

Me voilà revenue à Fontainebleau, écrasée de fatigue et brisée d'un chagrin auquel je ne croyais pas il y a deux mois. Vraiment le coeur est une mine inépuisable de souffrances.

Ma pauvre mère n'est plus! Elle repose au soleil, sous de belles fleurs où les papillons voltigent sans songer à la mort. J'ai été si frappée de la gaieté de cette tombe, au cimetière Montmartre, par un temps magnifique, que je me suis demandé pourquoi mes larmes y coulaient si abondamment. Vraiment, nous ne savons rien de ce mystère.' - Correspondance, 1882, II 84 vgg.

VII

Ofschoon de katholieke vorm der vroomheid geen diepe sporen in George Sand's volgend leven heeft nagelaten, en zij nooit anders dan uitwendig en denkbeeldig eene bekeerde is geweest, zou men toch mistasten zoo men in het andere uiterste verviel en haar voor eene ongeloovige hield.

Zij was niet-alleen, in zoover het betaamt over de geheimste gedachten en aandoeningen onzer medemenschen te oordeelen, godsdienstig van inborst, maar is ook levenslang op hare wijs aan de theologie blijven doen. *Mademoiselle la Quintinie* uit haar lateren, *Lelia* uit haar vroegsten tijd, zijn er de bewijzen van. Alleen heeft zij voor de katholieke theologie harer aankomende meisjesjaren al spoedig de filosofische van Rousseau en van de fransche Encyclopedisten in de plaats gesteld; - om niet te spreken van Lavater onder de jongeren en Leibnitz onder de ouderen, van wie zij, wat de vorming harer godsdienstige begrippen aangaat, om strijd beweert veel geleerd en overgenomen te hebben.

Is op die wijs uit het roomsch-mystiek meisje eene rationalistisch-mystieke vrouw gegroeid, dit neemt niet weg dat de hoofdstukken der *Histoire de ma vie* welke aan het verblijf in het klooster gewijd zijn, zeer de aandacht verdienen. De schrijfster is met dit onderwerp van het begin af zoo vervuld geweest, dat zij voor de eerste de beste harer romantische proeven een niet gering gedeelte der behandelde stof aan hare eigen kloosterherinneringen heeft ontleend.

Gelijk men weet, verscheen in 1830 of 1831 een thans aan de meesten geheel onbekend verhaal, genaamd *Rose et Blanche, ou comédienne et religieuse*, op welks titelbad de naam van Jules

Sand vermeld stond. Het was de eersteling van Jules Sandeau, geschreven met medewerking van haar die zich naderhand George Sand zou noemen; en nog heden onderscheidt men gemakkelijk in den roman de episoden welke van niemand anders afkomstig kunnen zijn.

Tooneel van dit gedeelte der handeling is het door de destijds nog geheel onbekende, door een pseudoniem beschermde romanière, met naam en toenaam aangeduide klooster der Anglaises te Parijs; en de personen waarmede de twee heldinnen van het verhaal aldaar in aanraking komen, zijn bijna zonder uitzondering dezelfde die George Sand's opvoeding geleid hebben. In de gedenkschriften echter treedt al het romantische, dat als inkleeding van *Rose et Blanche* gebezigd werd, naar den achtergrond, en men heeft er alleen met de bekeeringsgeschiedenis der kleindochter van de oude mevrouw Dupin te doen.

‘Mijn grootmoeder’, verhaalt George Sand, ‘kwam in den loop van den tweeden winter, dien ik in het klooster doorbragt, van Nohant naar Parijs. Zij bleef er twee maanden en, alles bijeen genomen, ging ik in al dien tijd slechts vijf- of zesmalen uit. Mijn pensionnaires-kostuum beviel haar evenmin als vroeger mijn boeremeisjeskostuum gedaan had. Fraaije manieren had ik niet geleerd. Ik was afgetrokkener dan ooit. De danslessen van Monsieur Abraham, den tachtigjarigen *ex-professeur de grâces* van koningin Marie Antoinette, hadden geenerlei *grâces* bij mij kunnen ontwikkelen. In weerwil der goede zorgen van den ouden man zat ik nog altijd krom, was grillig in mijne bewegingen, liep zooals de natuur het mij geleerd had, en koesterde steeds denzelfden afkeer voor handschoenen en voor diepe dienaressen.

De dagen die ik bij mijn grootmoeder doorbragt liepen op even zoo vele teleurstellingen uit, en in het klooster was mijne voornaamste afleiding dat ik eindelijk een eigen kamertje kreeg. Het mag tien voet lang zijn geweest, op zes breed: een vlieringje zoo laag dat, als ik in bed lag, ik met mijn hoofd aan de beschoten glooijende zoldering raakte. 's Zomers was het er stikheet, en 's winters zoo koud dat het druipend vocht der daken, hetwelk door de reten van mijn gebersten

plafond zijpelde, stolde tot ijs en in kegels boven mij afhing.

Doch ik had er een heerlijk uitzigt over een gedeelte der velden en tuinen om Parijs; en zoo innig ben ik mettertijd mij aan die ongezellige kleine cel gaan hechten, dat ik mij herinner hare muren gekust te hebben toen ik haar verlaten moest. Eene wereld van geliefde droomen scheen voor mij met dit armelijk en stoffig verblijf zamengegroeid. Dáár alleen vond ik mij terug en behoorde ik mij toe. Overdag hield ik er mij onledig met niets uit te voeren; 's nachts lag ik uren lang te luisteren naar het verwijderd gedruisch der groote stad, dat als kwam wegsterven aan den voet van het in eene buitenwijk gelegen klooster. Eindelijk brak het oogenblik aan, dat er eene groote inwendige verandering bij mij zou plaats grijpen.

Iederen ochtend te zeven ure gingen wij naar de mis, 's namiddags te vier ure werd er een tweede kerkgang gedaan, en wij kostmeisjes bleven dan in de kerk een half uur, dat door de vromen werd doorgebracht met bidden, zelfonderzoek, of lezen. De niet-vromen (en ik) geeuwden, knikkebolden, of fluisterden met elkander, zoo vaak de toezigthoudende onderwijzeres de oogen elders wendde.

Louter uit tijdverdrijf nam ik een boek ter hand dat ik ten geschenke ontvangen, maar mij niet verwaardigd had te openen. De bladen kleefden nog aaneen door het verguldsel der snede. Het was een verkort *Leven der Heiligen*. Ik sloeg het open op de gis. Het toeval wilde dat ik de fantastische legende van Simeon Stylites onder de oogen kreeg: dezelfde waar Voltaire zich meermalen vrolijk over heeft gemaakt, en die eer aan de lotgevallen van een hindoesch fakir dan aan het leven van een christen-wijsgeer denken doet.

Eerst glimlachte ik om het zonderling verhaal, daarna trof het mij door zijne vreemdsoortigheid zelf en wekte mijne belangstelling. Ik herlas het met aandacht, en vond het meer poëtisch dan dwaas. 's Anderen daags las ik eene tweede heilige-geschiedenis; den dag daaraan volgend verslond ik er ettelijke achter elkander met groote ingenomenheid. Aan de wonderen geloofde ik niet, maar ik vond iets groots in het geloof en den moed der belijders, in het stoïcisme der marte-

laren; iets dat antwoord gaf op ik weet niet welke snaar die in mijn binnenste begon te trillen.

Achter in het koor bevond zich eene kostbare schilderij van Titiaan, die ik nooit goed heb kunnen zien. Zij hing zoo ver, op zulk eene donkere plaats, en zag daarenboven zelf zoo donker, dat men niets anders onderscheidde dan massaas warme kleuren tegen een somberen achtergrond. Het stuk stelde den hof van Gethsemane voor, op het oogenblik dat Jezus uitgeput nederzinkt in de armen van den engel. De Heiland lag op de knieën, ineengedoken, en zijn eene arm rustte op de beide armen van den engel, die met zijne borst het schoone hoofd van den zieltogende ondersteunde, door den doodsangst gemerkt. De schilderij hing juist tegenover mij, en al turend op het doek had ik de voorstelling geraden, meer dan ontcijferd. Één oogenblik van den dag was er, in één jaargetijde, dat ik haar in bijzonderheden nagenoeg volgen kon: 's winters tegen zonsondergang, wanneer op de roode draperie van den engel, en op den blooten blanken arm van het Christusbeeld, een lange lichtstraal viel. De schittering van het gekleurde glas in de boogvensters zette aan dat vlugtig oogenblik een geheel eenigen glans bij, en wanneer het een met het ander zamentrof, ondervond ik telkens eene onbeschrijfelijke ontroering, óók in den tijd toen ik nog niet vroom was en niet geloofde dat ik het ooit worden zou.

Onder het bladeren in de *Levens der Heiligen* rezen mijne oogen menigvuldiger dan voorheen naar het altaarstuk. Het was nu zomer, en de ondergaande zon verlichtte de schilderij niet meer tegen het uur van onze namiddag-godsdiensttoefening; maar het aanschouwde voorwerp was thans in hooger mate eene behoefte voor mijn denken dan voor mijn zien geworden. Werktuigelijk ondervroeg ik die grootsche en schemerachtige kleurmassaas; ik trachtte mij rekenschap te geven van dat doodslijden van Christus, van die vrijwillige, zieldoorvljmende smart; en er ontwaakte in mij een voorgevoel van iets hoogers en diepers, dan mij in mijne kinderjaren was uitgelegd. Ook ik werd overgoten met eene onuitsprekelijke droefheid, en het was alsof eene te voren ongekende deernis, met lijden gepaard, mijne ziel vaneen scheurde. Er kwamen

tranen aan mijne wimpers parelen, die ik ter sluiks wegwischte, beschaamd over eene ontroering waarvan ik geen verklaring wist te geven. Kwelijk kon ik beweren dat het de schoonheid der schilderij was die mij aangreep, want zij was niet meer dan juist zichtbaar genoeg om de gissing te regtvaardigen dat een meester haar had uitgevoerd.

Eene andere, beter zichtbare, maar minder fraaije schilderij stelde Augustinus onder den vijgeboom voor, en vertoonde den bovennatuurlijken lichtstraal met de woorden: *Tolle, lege!* er in, die de zoon van Monica door het gebladerte meende te hooren ruischen en waardoor hij zich tot het lezen der Evangelien gedreven voelde. Ik sloeg het *Leven* van Augustinus op, dat ik alleen nog in ruwe omtrekken kende, en vond in zijne geschiedenis, zoo vol gemoed en vol geestdrift, groot behagen. Daarna las ik het leven van Paulus, en werd krachtig aangegrepen door het: *Waarom vervolgt gij mij?*

Met behulp van het weinigje latijn dat ik van mijn vaders voormaligen gouverneur geleerd had, ontcijferde ik ten deele den tekst der verschillende kerkdiensten, begon ze met aandacht te volgen, en kwam tot het inzicht dat de psalmen, gelijk onze kloosterzusters ze half zingend plagten te reciteren, bewonderenswaardig poëtisch en eenvoudig waren. In één woord, er kwamen eensklaps acht volle dagen dat het katholicisme mij een voorwerp van belangwekkende studie scheen.

Het: *Neem en lees!* van Augustinus bragt mij ten laatste tot het met aandacht herlezen der Evangelien zelf. De eerste indruk was niet diep. Het goddelijk boek miste de aantrekkingskracht der nieuwhed. De verheven eenvoud van sommige gedeelten had mij reeds vroeger geboeid; doch mijn grootmoeder had zoo haar best gedaan mij de wonderverhalen belagchelijk te doen vinden, zoo dikwijls mij verteld hoe geestig Voltaire den draak had gestoken met den Booze die veroordeeld werd uit een bezetene in eene kudde zwijnen te varen, kortom mij tegen het wegslepene zoo gewapend, dat ik door de kracht der gewoonte mij geweld aandeed en onder het óverlezen van Jezus' lijden en sterven koel bleef.

In den avond van dienzelfden dag, toen het donker begon te worden, slenterde ik troosteloos den kloostergang op en

neder. De anderen speelden in den tuin; ik was de aandacht der zusters-surveillanten ontglipt, en bevond mij als naar gewoonte in opstand tegen het reglement; maar ik had geen enkele ondeugendheid voor, en verlangde niet dat de andere stoute meisjes, mijne gewone medepligtigen, mij kwamen opzoeken. Ik verveelde mij.

Er viel geen nieuw kattekwaad meer te verzinnen. Wel dacht ik er een oogenblik aan, inkt te gieten in den wijwatersbak; doch die kunst was vroeger al vertoond. Of den kater Whisky met één poot op te knoopen aan het schellekoord van den kloostergang; maar ook dit was eene oude aardigheid. Ik moest bekennen dat mijne stoute meisjes-periode haar einde naderde, en het zaak voor mij was in eene nieuwe rol op te treden.

Maar welke rol? Zou ik, die van den eersten dag eene *diable* geweest was, thans eene *sage* of eene *bête* worden? Maar de *sages* waren te koel, en de *bêtes* durfden niet genoeg. Eene *dévôte* dan, eene *fervente*? Maar waren de *dévôtes* gelukkig? In geen deele. Hare vroomheid was van een somberen, half ziekelijken aard. De *diablen* deden haar voortdurend inwendig opstuiven of in verbeter toorn ontsteken. Haar leven was eene gestadige marteling, een aanhoudende strijd tusschen den lust om te verslappen en de vrees zich belagchelijk te maken. Bovendien is het met het geloof even zoo gesteld als met de liefde. Zoekt men het, dan vindt men het niet; daarentegen vindt men het, wanneer men er minst van al op verdacht is. Ik wist dit niet; doch wat mij van de vroomheid terughield was de vrees, vroom te worden uit berekening of eigenbelang. Het geloof, redeneerde ik, is geen zaak van eigen keus; men kan het zichzelf niet geven; men heeft het of men heeft het niet; ik heb het niet, en zal het nimmer hebben; vandaag heb ik de laatste proef genomen, heb het heilige boek bij uitnemendheid gelezen, het boek van het leven en de leer des Verlossers, en het heeft mij onverschillig gelaten; mijn hart is bestemd ledig te blijven.

Aldus met mijzelf pratend keek ik de enkele *ferventes* na, die in de duisternis als spookgestalten heengleden, en onopgemerkt hare ziel gingen uitstorten aan de voeten van den God

der liefde en van het gebroken hart. Mijne nieuwsgierigheid werd wakker. Ik wilde weten hoe zij het aanlegden, wanneer zij op die wijs in de eenzaamheid gingen bidden; in welke houding zij zich nederbogen; hoe langen tijd het haar gelukte, in dezelfde ernstige stemming te blijven. Mij intrigeerde een oud gebogcheld kostkoopstertje, die, terwijl haar kleine mismaakte gestalte daar in de schemering voorbyschoof, veeleer aan eene naar den Bloksberg tiggende heks, dan aan eene wijze maagd uit de bijbelsche gelijkenis deed denken. Daar moet ik het mijne van hebben! dacht ik; ik moet zien in welke bogten dat gedrochtje zich wringt onder het bidden; de *diablen* zullen lagchen als ik het haar óververtel.

Naauwlijks had ik den voet in de kerk gezet, of ik was mijne oude gebogchelde vergeten. Als een rat was zij naar binnen getrippeld, en tusschen ik weet niet welke spleet in het gesneden houtwerk verdwenen. Mijne oogen volgden haar niet. De aanblik der kerk bij toenemende avondschemering had mij getroffen en bekoord.

Als gebouw had zij niets merkwaardigs, dan alleen haar keurige zindelijkheid. Zij vormde een langwerpig vierkant, zonder eenig bouwkunstig versiersel, en haar gewitkalkte muren herinnerden, in verband met hare kleine afmetingen, meer aan eene engelsch-protestantsche kapel, dan aan een katholieken tempel. Achter in het koor bevonden zich, zooals ik gezegd heb, eenige schilderijen; het hoogst eenvoudig altaar was met fraaije kandelabers, met frissche en telkens vernieuwde bloemen, met keurige draperien versierd. Het schip was in drieën verdeeld: het koor, alleen toegankelijk voor de priesters en, op hooge feestdagen, met bijzondere vergunning, voor enkele genoodigden; het voorkoor, waar de pensionnaires, de dienstbaren en de kostkoopsters hare plaatsen hadden; en het achter- of dameskoor, bestemd voor de kloosterzusters. De vloer van dit laatste gedeelte was ingelegd en werd iederen ochtend geboend; desgelijks de banken der zusters, die in een halven cirkel de lijn van den achtermuur volgden en vervaardigd waren uit fraai notehout, blinkend als een spiegel. Een ijzeren hek *à jour*, in welks midden zich eene op dezelfde wijs bewerkte ijzeren deur bevond - die echter nooit ge-

sloten werd - scheidde het voor- van het achterkoor en de pensionnaires van de religieuses.

Aan weerszijden der ijzeren deur verhieven zich twee zware gegroefde houten pilaren in rococo-stijl, die het orgel en zijne ver vooruitspringende tribune ondersteunden, als droegen zij een tusschen de twee helften van het schip opgerigten troonhemel. In strijd met het algemeen gebruik bevond het orgel op deze wijs zich bijna midden in de kerk, en die plaatsing versterkte niet weinig de klank onzer stemmen, wanneer wij op de groote kerkelijke feestdagen koren of motetten zongen.

Ons voorkoor was met grafzerken geplaveid, waar de namen der oude abdissen van het klooster, gestorven vóór de omwenteling, in uitgehouwen stonden. Uit den tijd der ballingschap van den engelschen koning Jacob II bevonden er zich de graven van verschillende kerkelijke en zelfs wereldlijke personen, die in de kapel der Anglaises (de stichting van het klooster dagteekende uit die dagen) eene laatste rustplaats gevonden hadden. Onder anderen traden de jonge voeten der pensionnaires iederen dag over de stoffelijke overblijfselen der leden van zekere familie *Throckmorton*. Onder de kostmeisjes werd algemeen geloofd, of ten minste algemeen verhaald, dat wanneer men met slaan van middernacht de kerk binnentrad, al die dooden met hunne ontvlesde schedels hunne zerken optilden, den bezoeker met vurige oogen aanstaarden, en gebeden vroegen voor de rust hunner ziel.

In weerwil van de duisternis waarin de geheele kapel en alle voorwerpen om mij heen gehuld waren, was er niets akeligs of spookachtigs in den indruk dien ik ontving. Het eenige licht was de kleine zilveren lamp boven het altaar, en ik zag haar witte vlam weerspiegelen in den gepolijst marmeren vloer, als eene ster in een vijver. Enkele stralen wierpen haar bleeke zilvertint op de hoeken der vergulde schilderij-lijsten, op de geciseleerde kandelaren van het altaar, en op de gouden banden van den tabernakel. De deur aan het einde van het achterkoor stond open, wgens de warmte; desgelijks een der groote vensters die op het kerkhof uitzagen.

De geuren van kamperfoelie en jasmijn golfd en naar binnen op de vleugelen van een frisschen luchtstroom. Door het venster gluurde van den hoogen hemel eene ster, en scheen mij met aandacht gade te slaan. De vogels zongen; alles ademde eene kalmte, eene bekoring, een eerbied, eene geheimzinnigheid, die mij vroeger nooit getroffen hadden.

Ik aanschouwde zonder aan iets te denken. De enkele personen, hier en ginds in de kerk verspreid, verdwenen allengs. Het langst bleef eene religieuse, die in het achterkoor geknield lag. Toen zij gedaan had met bidden en zich tot lezen wenschte te begeven, kwam zij het voorkeur door en ontstak eene kleine kaars aan de lamp boven het altaar.

Zoo vaak de religieusen dit gedeelte der kerk naderden, bogen zij niet alleen groetend de knie voor het heilige der heiligen, maar wierpen in hare volle lengte zich voor het altaar ter aarde, en bleven, als overweldigd en vernietigd, een oogenblik daar liggen. Zij wie ik die handeling zag verrigten, was eene vrouw van hooge gestalte en waardige manieren. Het moest madame Eugénie zijn, of madame Xavier, of madame Monique. In de kerk kon men de gelaatstreken dier dames niet onderscheiden, want zij vertoonden er zich nooit anders dan met den sluijer omlaag en gewikkeld in een langen zwartgreinen mantel, die achter haar aansleepte.

Dat plegtgewaad, die langzame en gedempte schreden, het eenvoudig en bevallig gebaar waarmede zij de ketting der lamp greep en deze naar zich toetrok, de lichtende streep die bij het loslaten over haar hooge donkere gestalte liep, haar eerbiedig en langdurig nederliggen op den marmeren vloer, de wijs waarop zij overeind rees en even langzaam en zwijgend als zij gekomen was naar hare zitplaats terugkeerde, - dit alles te zamen, om niet te spreken van de religieuse zelf, die als eene uit het graf gerezen spookgestalte, zou men zeggen, zoo aanstonds weder tusschen de zerken wegzinken en hare plaats in de steenen groeve hernemen zou, wekte in mij eene ontroering half van schrik en half van genot. De poëzie der heilige plaats maakte zich meester van mijne verbeelding, en ik bleef achter, ook nadat de non hare lektuur ten einde had gebragt en vertrokken was.

Het werd laat, er was geluid voor het avondgebed, de kerk kon ieder oogenblik gesloten worden. Ik had alles vergeten. Wat er in mij omging weet ik niet. Ik haalde adem in eene onuitsprekelijk zachte en liefelijke lucht, en dronk die met mijne ziel nog meer dan met mijne zintuigen in. Eensklaps vaart er door al mijne leden een verwonderlijke schok, eene duizeling overvalt mij, het is alsof een witte sluijer voorbij mijne oogen trekt en mij omwikkelt. Ik meen eene stem te vernemen die mij in het oor fluistert: *Tolle, lege!* Ik wend mij om, meenend dat het madame Alicia is, de mère supérieure, die het woord tot mij rigt. Ik was alleen.

Niet dat ik mij hoovaardige hersenschimmen maakte. Aan een wonder geloofde ik niet. Ik wist mij zeer wel rekenschap te geven van de soort van hallucinatie waarin ik vervallen was. Zij wond mij noch op, noch verschrikte mij; en evenmin als ik haar zocht te verdrijven, wendde ik pogingen aan om haar te doen voortduren. Ik gevoelde alleen dat het geloof, zooals ik dikwerf gehoopt had dat gebeuren zou, bezig was langs den weg van het hart bezit van mij te nemen. Ik was zoo dankbaar, zoo blijde, dat een stroom van tranen langs mijne wangen vloot. Ik gevoelde dat ik God nog altijd liefhad; ik dat ideaal van regtvaardigheid, tederheid en heiligheid, aan welks bestaan ik nooit getwijfeld had, doch waarmede ik nooit regtstreeks in gemeenschap was getreden, met mijne geheele ziel aannam; die gemeenschap eindelijk gekomen en er een noodlottige hinderpaal weggenomen was, die scheiding maakte tusschen het smeulend vuur in mijn binnenste en de bron der eeuwige warmte daarboven. Ik zag een breede, eindelooze, onbegrensde weg zich voor mij openen; ik brandde van ongeduld dien op te snellen. Mijne twijfelingen, mijne onverschilligheid, waren als weggevaagd. Geen oogenblik be kroop mij de vrees dat ik den volgenden dag zou moeten inbinden, of den draak steken met de opgewondenheid mijner geestdrift. Ik was van de soort die zonder omzien hun weg vervolgen, lang aarzelen eer zij hun Rubico overtrekken, maar, op den eenen oever aangekomen, den anderen reeds uit het oog verloren hebben.

Ja, de sluijer is vaneen gereten, zeide ik tot mijzelf; ik

zie den hemel mij te gemoet schitteren; ik kom! Maar eerst gedankt voor den grooten zegen!

Gedankt - wien? hoe? Welke is uw naam? vroeg ik den onbekenden god, die mij tot zich riep. In welke taal zal mijne ziel u toespreken, dat de toespraak uwer waardig en in staat zij mijne liefde uit te drukken? Ik weet het niet, maar gij leest in mijn binnenste, gij ziet dat ik u liefheb. - En mijne oogen stroomden als beken, mijne borst hijgde van het snikken, ik was achterover gegleden van mijne bank.

De zuster, die de kerk kwam sluiten, hoorde zuchten en schreijen; half ontsteld zocht zij in het rond en kwam op mij af zonder mij te herkennen, evenmin als ik in de duisternis en door haar sluijer heen het haar kon doen. Ik rees ijlings op, en verliet de kerk zonder haar aan te zien of te trachten het woord tot haar te rigten. Op den tast klom ik naar mijne cel; het was een lange togt. Het gebouw was zoo verwonderlijk ingerigt met gangen en trappen, dat ik om uit de kerk mijne cel te bereiken, die tegen de kerk zelf was aangebouwd, eene reeks omwegen maken moest van vijf minuten snel klimmens.

In het schoollokaal was het avondgebed gedaan zonder mij; maar ik had ditmaal inniger gebeden dan al de anderen. Eene der onderwijzeressen, die toevallig mijne afwezigheid had opgemerkt, vroeg den volgenden ochtend (dood vermoeid, maar onuitsprekelijk gelukkig, had ik den ganschen nacht doorgeslapen) waar ik geweest was. Ik was geen leugenspreekster en antwoordde zonder aarzelen: *In de kerk*. Zij zag mij aan met eene uitdrukking van ongeloof in de oogen, bemerkte dat ik de waarheid sprak, en bewaarde verder het stilzwijgen. Zij legde mij geen straf op, en ik heb nooit geweten aan welke beweegredenen zij mijn zonderlingen inval mag toegeschreven hebben.

Ik bragt geen bezoek aan madame Alicia, om mijn hart voor haar uit te storten. Evenmin trad ik in ophelderingen ten overstaan der *diables*, mijne vriendinnen. Behoeftte om anderen in allerijl deelgenoot te maken van mijn geluk, gevoelde ik niet. Tevens was elke valsche schaamte mij vreemd. Geen zweem van strijd had ik te voeren tegen hetgeen de vromen

menschevens noemen; maar ik was jaloersch van mijne inwendige blijdschap. Met ongeduld verbeidde ik het uur van den gewonen namiddag-kerkgang. Het: *Tolle, lege!* van den vorigen genotvollen avond klonk mij nog in de ooren.

Ik hunkerde naar eene vernieuwde kennismaking met het goddelijk boek, en sloeg het nogtans niet open. Ik dacht er aan, ik kende het bijna van buiten, ik beschouwde het als in den spiegel van mijn eigen gemoed. Het wonderbaarlijke, waaraan ik mij vroeger geërgerd had, liet mij thans onverschillig. Niet-alleen had ik niet langer behoefte aan onderzoek, maar ik gevoelde voor het onderzoek zekere minachting. Na in al hare volheid zulk eene magtige ontroering gesmaakt te hebben, scheen het mij toe dat men krankzinnig, of dwaselijk zijn eigen vijand moest zijn, om dergelijke zielsverrukkingen te willen ontleden, er gissingen op te bouwen, of er het hoe en het waarom van na te gaan.

Van dien dag hield alle strijd op, en mijne vroomheid bekwam geheel het karakter van een hartstogt. Toen het hart eenmaal gewonnen was, werd de rede kordaatweg en met zekere dweepzieke zelfvoldoening aan de deur gezet. Ik nam alles aan en geloofde alles, zonder worsteling, zonder smart, zonder valsche schaamte. Wie heeft ooit gebloed over het voorwerp zijner aanbidding? Wie ooit behoefte gevoeld aan de toestemming van derden, om zich onvoorwaardelijk over te geven aan hetgeen men weet in alle opzigten volmaakt en lievenswaardig te zijn? Meer karakter dan de meeste andere meisjes van mijne jaren had ik niet; maar lafhartigheid lag niet in mijn aard, en, al had ik lafhartig willen wezen, ik zou niet gekund hebben.'

VIII

De oude mevrouw Dupin vond het in het geheel niet aardig dat haar zestienjarige kleindochter, die nooit aanleg voor het kloosterleven had getoond, eensklaps aanving daarin behagen te scheppen; en wat haar het meest verontrustte was, dat de

vonkelnieuwe vroomheid, vermoedelijk ten gevolge der nieuwheid zelve, Aurore zoo natuurlijk afging.

Op enkele weken van overspanning, tevens weken van gewetensknagingen en gemoedsbezwaren - die de neofyte zedelijk en ligchamelijk deden kwijnen onder het inwendig verwijt van allerlei mystieke tekortkomingen - volgden zes maanden van vollen zielevrede, met opgeruimdheid en vrolijkheid gepaard. Onder den invloed van het geloof verdwenen de scherpe punten van Aurore's karakter. Zij bleef het ondernemend kameraadje van voorheen, maar voerde niet langer in het geheim verboden guitestrecken uit. Voor den vroegeren lust in plagen en kwellen kwam de zucht in de plaats anderen genoeg te geven, en hen op onschuldige wijs te vermaken.

De toekomstige George Sand improviseerde in dezen tijd hare eerste dramatische tekstboekjes. Een eindelooze, fantastische roman, reeds aangevangen vóór zij in het klooster kwam, bleef onvoltooid. Te naauwernood was tot hiertoe uit eene kostschool-novelle gebleken dat zij verbeelding, en, uit eenige voor hare vriendinnen op het papier gebragte gebeden, dat zij stijl had.

Beter slaagde zij met de komedie. Aan vrolijke stukken van Molière (dien de geëmancipeerdsten in het klooster alleen van hooren zeggen, de anderen zelfs niet bij naam of toenaam kenden) ontleende haar geheugen, steunend op herinneringen der bibliotheek van Nohant en aan de kommentaren van grootmama Dupin, de lachwekkendste tooneelen. Uit die fragmenten werd zoo goed en kwaad het ging een geheel zamengesteld, en met vergunning der supérieure een liefhebberij-tooneel in het aanzijn geroepen: een stel dekoraties, een stel kostumes, een stel aktrices, die tegelijk voor acteurs speelden. Daar zij met takt en met talent te werk ging, had zij voorspoed. Niet alleen de jonge meisjes, ook de oudere en deftige kloosterdames, met de supérieure aan de spits, vonden groot behagen in deze vertooningen, bezielde door de onwetende navonkeling van Molière's genie. In de *Anglaises* te Parijs lachte in 1820 eene nonneschaar om *le Magade imaginaire* en om *Monsieur de Pourceaugnac*.

Doch hoe lustiger Aurore, bij toenemenden ernst, in de

kleine genoegens van het kloosterleven beet, des te noodzakelijker achtte het de grootmoeder haar weder bij zich aan huis te nemen. Zij had een voorgevoel van haar naderend einde, en wenschte nog vóór haar dood Aurore getrouwd en verzorgd te zien. Ofschoon dit laatste geen zaak was die zij slechts voor het bevelen had, kon het toch geen kwaad, meende zij, Aurore alvast uit de Anglaises te verwijderen en haar een weinig in de wereld te brengen. En tot Aurore's aanvankelijk groote droefheid geschiedde het zoo.

Nog eer er sedert hare bekeering een jaar verlopen was, woonde zij weder met mevrouw Dupin en met den oud-gouverneur Deschartres te Nohant, waar hare vroomheid, bij gebrek aan eene gelijkgestemde omgeving, onder den vereenigden invloed van het leven in de open lucht en het verplegen eener hulpbehoevende oude vrouw, langzamerhand wegvloede en overging in de meer filosofische, individuële, en door lezen geoefende denkwijs in het godsdienstige, die George Sand tot haar dood eigen gebleven is. Van dezen tijd dagteekent hare kennismaking met de geschriften van Chateaubriand, Rousseau, en Leibnitz.

Op den leeftijd van zeventien jaren geheel aan zichzelf overgelaten, zonder andere omgeving dan nu en dan de gezelschappen van het provinciestedje tot welks gebied haar grootmoeders landgoed behoorde; zonder andere leiding dan de wenken en verhalen dier grootmoeder zelf, wier krachten dagelijks afnamen; zonder andere uitspanning dan het afrijden van Colette, op wier rug zij van haar stiefbroeder Hippolyte, den huzaren-wachtmeester, zich in den zadel en in evenwigt had leeren houden, - is het geen wonder dat zij op ongewone, onafhankelijke, min of meer onvrouwelijke wijs opgroeide. De in zichzelf loffelijke neiging zich aan de wereld en hare dwaze praatjes niet veel te storen, ontving reeds toen bij haar, en uit hare eigen hand, meer voedsel dan noodig was. Van Deschartres vernomen hebbende dat een edelman in den omtrek zijne dochter liet paardrijden in manskostuum, - omdat hij oordeelde dat de gewone kleeding van het meisje de vrijheid en het nut dier lichaamsbeweging in den weg was, - herinnerde zij zich eensklaps dat zij reeds als kind, toen haar vader

tot de hofhouding van Murat behoorde, een soldatepakje had gedragen; en nu vroeg zij zich af waarom zij thans niet doen zou als dat jonge meisje, wier eigen vader zoo verstandig over het schadelijke der vrouwekleederen dacht?

Tien jaren later, als gehuwde vrouw en jonge moeder naar Parijs getogen om door schrijven haar lot te verbeteren, bouwde zij eene soortgelijke redenering op eene herinnering uit de eerste huwlijksjaren harer moeder, die, uit zuinigheid en in overleg met eene gehuwde zuster, insgelijks meermalen manskleederen gedragen en, in gezelschap van echtgenoot en zwager, aldus uitgedost de parijsche openbare wandelingen en de parijsche schouwburgen bezocht had.

Voorshands evenwel was er in Aurore's gedragingen, behalve dat zij iederen dag in haar nieuw kostuum, te paard en slechts door een palfrenier vergezeld, de omstreken van Nohant doorkruiste, niets buitensporigs. Thuisgekomen schoot zij aanstonds hare meisjeskleederen weder aan: ook om genoeg te geven aan hare grootmoeder, die vond dat buis en pantalon haar te sterk op haar vader deden gelijken en treurige herinneringen verlevendigden. Het overige van den dag las zij in hare kamer, of hield haar grootmoeders uitgebreide korrespondentie bij. De plannen tot uithuwlijking, waarmede mevrouw Dupin een tijd lang vervuld was geweest, geraakten weder op den achtergrond, en in December 1821 kwam de dood de grootmoeder wegnemen, zonder dat omtrent Aurore's toekomst iets van dien aard verzekerd of voorbereid was.

Erfgename van Nohant, ging Aurore te Parijs wonen bij hare moeder aan huis, doch gewikkeld in een ouden strijd onder nieuwe vormen. Aan den eenen kant was het humeur der moeder met de jaren volstrekt onuitstaanbaar geworden, aan den anderen had zij zoo veel goeds en liefs, dat Aurore vaster dan ooit bij het besluit bleef geen huwelijk te sluiten, waarbij (zooals thans een- en andermaal het geval was) als uitgesproken of stilzwijgende voorwaarde werd gesteld dat zij met hare moeder breken zou. Men moet gelooven dat in den kring der families, waarin de weduwe Dupin Senior verkeerd en ter loops naar een echtgenoot voor hare kleindochter omgezien had, de geschiedenis der weduwe Dupin Junior vrij algemeen

bekend, was, en de ouders der kandidaat-schoonzoons zwaarigheid vonden in het aannemen eener zoo veelbesproken schoonmoeder.

Het strekt de nagedachtenis van Aurore tot eer dat zij zich nooit in eenig komplot heeft willen begeven tegen de vrouw die haar vaders ridderlijke liefde gehad, en hem wederkeerig met hartstogtelijke tederheid aangehangen had. Niettemin, de stelling werd onhoudbaar en leidde tot het aannemen van een voorstel der familie Du Plessis, - goede vrienden van een bloedverwant van grootmoeders zijde, die in de nabijheid van Melun een landgoed bezaten, - dat Aurore voor een onbepaalden tijd zich bij hen zou komen vertreden. Zij ging, bleef er eenige maanden, en leerde er den baron en de barones Dudevant kennen, wier zoon Camille (een natuurlijke voorzoon van den baron) over niet langen tijd haar echtgenoot werd.

George Sand heeft niet tot de vrouwen behoord wier levensroman eindigt met het huwelijk. Hare meeste wederwaardigheden zijn integendeel eerst aangevangen nadat zij acht of negen jaar met haar echtgenoot op Nohant gewoond had, en moeder van twee kinderen geworden was. Toen stelde zij, in het belang dier kinderen en van hare eigen vrijheid, een proces tot scheiding tegen hem in, en won het. Omtrent de motieven van het vonnis treedt zij in hare gedenkschriften niet in bijzonderheden, maar uit de beslissing van den regter moet men opmaken dat Camille Dudevant een zorgeloos beheerder van de goederen zijner vrouw gebleken is en, niets of zeer weinig van zich zelf bezittend, zonder ambt of betrekking in de maatschappij, uit de dienst getreden subaltern-officier en niet-gepromoveerd advokaat, door te zware verteringen het nederig fortuin des gezins op bedenkelijke wijs in de waagschaal heeft gesteld. In elk geval is het een feit dat, zoo zijne vrouw omstreeks 1830, haar dochtertje met zich nemend en aan hem de zorg voor het zoontje overlatend, zich naar Parijs begeven heeft, en er de gelegenheid is gaan zoeken minder bekrompen te kunnen leven, dit aanvankelijk heeft plaats gehad met zijne eigen toestemming, en het regtsgeeding door haar eerst ingesteld is toen hij haar wilde noodzaken voor goed naar Nohant terug te keeren.

Het openbaar gerucht beweert dat George Sand, gedurende de eerste jaren harer vrijwillige parijsche ballingschap, ongeoorloofde betrekkingen heeft onderhouden met verschillende personen die sedert algemeen vermaard geworden zijn. Men noemt Jules Sandeau, den romanschrijver, Alfred de Musset, den dichter, Chopin, den komponist. Met uitzondering echter van Chopin, wiens kennismaking tot een later tijdperk behoord moet hebben, spreekt zij in *l' Histoire de ma vie* bijna niet over die mannen; zich terugtrekkend achter de stelling dat men in gedenkschriften behoort te zwijgen over die gedeelten van ons eigen leven, welke niet aangeroerd kunnen worden zonder tegelijk het leven van anderen ter spraak te brengen.

Voor de kennis van één der betrekkingen waarop in die woorden gezinspeeld wordt, is belangrijk de kleine roman *Elle et Lui*, die zeker niet onpartijdig is, doch meer litterarische waarde bezit dan het *Lui et Elle*, waarmede Paul de Musset, Alfred's broeder, in een onbewaakt oogenblik er op antwoordde.

Nog belangrijker zijn, om dezelfde reden, de *Lettres d'un Voyageur*, een van George Sand's eerstelingen en, ofschoon onzamenhangend en ongelijkmatig, een bewonderenswaardig boek. Maar ook daarin zullen zij, die van George Sand's hartsgeheimen het fijne wenschen te weten, vruchteloos naar de verlangde onthullingen zoeken. Het eenige wat men zeggen kan is dat argumenten, als die welke zij tot verklaring van haar stilzwijgen aanvoert, eene sterke overeenkomst met schuldbekentenissen vertoonen. In eerste instantie diende het scheidingsproces voor de regtbank van La Châtre, het arrondissement waartoe Nohant behoort; in hooger beroep voor het hof van Bourges. De stukken zijn te vinden in de *Gazette des Tribunaux* van 31 Julij 1836. In een overzicht, zamengesteld door een vereerder van George Sand, wordt erkend dat haar man zich niet zonder grond beklagde over 'les actes dont son épouse s'etait rendue coupable,' en dat hij tot verklaring zijner opgewondenheid 'des faits malheureusement bien graves' kon aanvoeren.

Onze stellige wetenschap omtrent het bijzonder leven der beroemde schrijfster reikt niet verder dan van hare geboorte tot haar huwlijk; en daar hare vermaardheid eerst aangevangen is toen zij reeds gescheiden leefde van haar man, be-

hoort de waardering van haar persoon als romanière uitsluitend uit hare romans geput te worden. Eer ik echter van hare gedenkschriften afscheid neem, nog een paar trekken.

Ik denk aan den wonderlijken bloedverwant en aartsbisschop, dien wij ten tooneele zien verschijnen waar de oude mevrouw Dupin, door eene beroerte getroffen, haar einde nadert, en de vraag zich voordoet of deze onverbeterlijke discipelin van Voltaire al dan niet de H. Sakramenten der stervenden ontvangen zal.

Aurore, weten wij, had op dat tijdstip eerst kortelings het klooster verlaten en verkeerde, ofschoon het verblijf op Nohant reeds eene gedeeltelijke verandering in haar gemoedstoestand had gebragt, nog half en half in de stemming eener geloovige katholieke, die waarde hecht aan biecht en absolutie.

‘In het schoonst van den zomertijd van dat jaar,’ verhaalt zij, ‘kwam er in den gezondheidstoestand mijner grootmoeder schijnbaar verbetering; en zelfs hervatte zij in die dagen hare briefwisseling met bloedverwanten en vrienden. Wat zij mij in de pen gaf was even frisch van vorm als ooit, en getuigde van even veel schrandtheid. Zij ontving enkele goede vrienden, die niet gelooven wilden dat hare geestvermogens werkelijk zoo verminderd waren als Deschartres en ik gevreesd hadden en voortgingen te vreezen. Er waren oogenblikken dat men, naar hare gesprekken te oordeelen, haar weder dezelfde zou geacht hebben, ja nog geestiger en innemender dan te voren.

Maar, kwam de nacht, dan begon het licht in de uitgeputte lamp te kwijnen. De denkbeelden werden verward, somtijds stond het denkvermogen bijna stil en maakte plaats voor eene soort van ijlen. Het plan om haar tot het vervullen harer godsdienstpligten te bewegen had ik, ofschoon de voortreffelijke supérieure van het klooster, met wie ik in korrespondentie gebleven was, mij aanspoorde van den tijdelijken staat van beterschap gebruik te maken, geheel laten varen. Wel troffen de brieven van Soeur Alicia mijn gemoed en deden zij op nieuw eenige gewetensbezwaren rijzen, maar niet in zulke mate dat ik ooit het ijs had durven breken.

Het brak nogtans, en wel geheel onverwachts. De aarts-

bisschop van Arles schreef aan mijne grootmoeder over de zaak, kondigde zijn bezoek aan, en kwam over.

De heer L*** deB***, die langen tijd bisschop van S*** geweest en kort te voren tot aartsbisschop van A*** *in partibus* benoemd was, - hetgeen gelijkstond met een goed pensioen in den vorm eener sinecure, - was mijn bastaard-oom; gesproken uit de zeer naauwe betrekking waarin mijn grootvader Dupin de Francueil weleer tot de beroemde mevrouw d'Epinau gestaan had. Door de onbescheiden en onvoegzame openbaarheid, sedert aan de tusschen hen gewisselde minnebrieven gegeven, - bevallige brieven, maar niet geschikt voor den druk, - is die roman van algemeene bekendheid geworden.

De onechte zoon, geboren te L***, opgevoed in het dorp of de hofstede B***, werd naar die twee plaatsen genoemd en al vroeg in den geestelijken stand opgenomen. Toen mijne grootmoeder met den heer Dupin in het huwelijk trad was hij nog een jong mensch, en zij waakte over hem als eene moeder. Destijds ver van vroom, werd hij het bij het opkomen uit eene zware ziekte, die hem met vrees voor de toekomstige straffen vervulde en zijne zwakke hersenen verbijsterde.

Vreemd dat de zoon van ouders, die beiden door ongewone schranderheid hadden uitgemunt, zoo goed als onnoozel was. Overigens, en bij wijs van schadeloosstelling, was hij een goed man, achter wiens onbeduidendheid men te vergeefs zelfs naar den schijn van kwade trouw zou gezocht hebben. Daar domheid vaak de hand aan kwaadaardigheid reikt, behoort men het goede hart de eer te geven die het toekomt, hetzij het al dan niet met vernuft gepaard ga.

Voor het uitwendige was de arme aartsbisschop het evenbeeld zijner moeder, van wie Rousseau geboekstaafd, en die zelf met groot vertoon van koketterie aan de wereld verkondigd heeft, dat zij onbetwistbaar leelijk was. Alleen had zij eene fraaije gestalte. Nog op dit oogenblik bezit ik een der portretten die mijn grootvader van haar ten geschenke ontving. Een ander portret van haar, in najade-kostuum, zeer weinig gekostumeerd, is door mijne grootmoeder indertijd aan mijn neef Villeneuve gegeven.

Maar in hare gelaatstrekken, zegt men, had zij iets buitengewoon sprekends en veroverde daarmee zoo vele harten als zij wilde. De aartsbisschop had alleen hare leelijkheid geërfd en mogt op niet meer uitdrukking bogen dan een kikvorsch, duttend na volbragte spijziging. Bovendien was hij belagchelijk dik, en een lekkerbek; of liever een gulzigaard, want de smulpaperij onderstelt zekere keurigheit die hem vreemd was; zeer bewegelijk, zeer rond van manieren, onuitstaanbaar vrolijk, al werd in zijne omgeving nog zoo bitter geleden; onverdraagzaam met den mond, goedhartig in zijne daden; verzot op woordspelingen; vol anekdoten uit mannekloosters; ijdel als eene vrouw op zijne feestgewaden, zijn rang, en zijne voorregten; een cynicus wanneer het de voldoening zijner behoefte aan weelde gold; luidruchtig, opvliegend, ligtzinnig, weekhartig; altijd door dorst gekweld, altijd lust hebbend in een slaapje, of lust door schertsen de verveling op de vlugt te drijven; buiten kijf een opregt christen, maar zeker de ongeschiktste proselytemaker dien men zich denken kan.

En zie, juist geen ander priester zou van mijne grootmoeder hebben kunnen verkrijgen dat zij zich aan de katholieke formaliteiten onderwierp; want hij was onbekwaam bondige redenen tegenover de hare te stellen, en beproefde het zelfs niet.

- *Chère maman*, begon hij, aanstonds na zijne komst met de deur in het huis vallend en den hoofdinhoud van zijn schrijven herhalend, - gij weet waarom ik hier ben. Ik ben u niet komen overrompelen *en traître*, en wil u niet belegeren *par quatre chemins*. Ik wil uw ziel redden. Gij lacht daarmee, dat weet ik; gij gelooft niet dat gij verdoemd zijt, zoo gij niet doet wat ik van u verlang. Maar *ik* geloof het; en daar gij Gode zij dank thans aan de betere hand zijt, kunt gij zonder uw geest te kwellen mij zeer wel dat genoeg gunnen. Steeds hebt gij mij behandeld als uw zoon, en daarom reken ik er op dat gij in dezen *bien gentille* zult zijn, en *bien complaisante* voor uw dikken jongen. Gij weet dat ik te bang voor u ben, om met u of uw filosofen, *reliés en veau*, te redetwisten. Gij zijt mij veel te geleerd; maar dat

is thans de vraag niet. Waar het op aankomt is, dat gij mij een sprekend bewijs van vriendschap geeft, en om dit te verwerven ben ik bereid voor u op de knieën te vallen. Daar evenwel mijn buik dit lastig zou maken, zal uw kleindochter het in mijne plaats doen.

Ik wist niet wat ik hoorde, en mijne grootmoeder begon te lagchen. De aartsbisschop duwde mij ineen aan hare voeten, zeggende: Hoe nu? laat gij u bidden om mij te helpen? Dat haperde er nog aan!

Toen mijne grootmoeder mij voor haar geknielend zag liggen, week haar lach eensklaps voor diepe ontroering. Hare oogen schoten vol tranen, en met een kus vroeg zij mij: Geloofst gij waarlijk dat ik verdoemd ben, indien ik weiger? - Neen! riep ik overluid, medegesleept door den aandrang van een natuurlijk gevoel, krachtiger dan alle godsdienstige vooroordeelen; neen, neen! Ik lig op mijn knieën om u te zegenen, niet om u de les te lezen.

- Heb ik ooit grooter zottin bijgewoond! riep de aartsbisschop uit. En hij wilde mij de deur uitzetten. Maar mijne grootmoeder hield mij omklemd en zeide: - Laat haar met vrede, dikke *Jean le Blanc*; zij is een beter preëkster dan gij. Ik dank u, lief kind. Gij hebt mijn hart gestolen. En om u te bewijzen dat ik meen wat ik zeg, geef ik mijn toestemming. Want ik weet dat gij er heimelijk prijs op stelt. Is het zoo naar uw zin, *monseigneur*?

Monseigneur kuste haar de hand en schreide van voldoening. Zoo veel zachtheid en tederheid hadden hem inderdaad getroffen. Toen wreef hij zich in de handen, klopte zich den buik, en zeide: - Komaan, *voilà qui est enlevé!* en daar men het ijzer smeden moet terwijl het heet is, zal uw oude pastoor u morgen ochtend de biecht komen afnemen. Ik ben zoo vrij geweest hem te déjeuneren te vragen. Alles komt op die wijs in orde, en morgen avond denkt gij er niet meer aan.

-Dat voorzie ik óók, antwoordde mijne grootmoeder met ondeugend lakonisme.

Dien geheelen dag bleef zij in eene opgeruimde stemming verkeerren, en de aartsbisschop nog meer dan zij. Hij lachte, stoeide met woorden, streelde de groote huishonden, her-

haalde keer op keer *qu'un chien peut bien regarder un évêque*, beknorde mij schertsend dat ik hem zoo slecht had bijgestaan, dat het weinig had gescheeld of ik had *tout fait manquer*, dat mijne onnoozelheid *avait failli nous mettre dans de beaux draps*, verweet mij voor geen *deux sous* kordaatheid te bezitten, en hield vol dat, zoo men mij had laten begaan, *nous étions frais*.

Het smartte mij diep, de zaken dergelijken keer te zien nemen. Op die wijs de sakramenten in te geven aan iemand die er niet aan geloofde, en alleen uit welwillendheid jegens mij zich liet bedienen, achtte ik weinig minder dan heiligschennis. Ik nam mij stellig voor, er met mijne grootmoeder over te spreken; want dit met monseigneur te doen, zou tot niets geleid hebben.'

IX

Behalve tien deelen eigen levensgeschiedenis en vier deelen tooneelwerk, heeft George Sand gedurende de vijf en veertig jaren van haar openbaar leven minstens zestig romans geschreven, waaronder lijvige. Men onderscheidt ze gewoonlijk in sociale romans, historische romans, en dorpsvertellingen. Willekeurig is die splitsing niet geheel en al, maar toch wel in zoo ver dat zij den samenhang der onderdeelen eenigszins uit het oog doet verliezen. George Sand heeft namelijk nooit iets anders gedaan dan naschilderen hetgeen omgaat in de hoofden en harten der menschen.

Teregt roemt men hare natuurbeschrijvingen, doch bewust of onbewust is ontleding van zielstoestanden steeds hoofdzaak bij haar geweest; en zeer is hare heerschappij over de taal haar daarbij te stade gekomen. Zij bezat een weergaloos talent om, geholpen door hare verbeelding, hare lektuur, en hare wereldkennis, zich allerlei karakters voor te stellen en die onder allerlei omstandigheden zich op het papier te laten ontwikkelen. Somtijds spint zij hare analyses zoo fijn uit, dat zij langdradig of vermoeijend, andere keeren laat zij bij

hare psychologie zooveel fysiologie toe, dat zij van dichteres docent wordt.

De wereld heeft geruimen tijd in den waan kunnen verkeeren dat zij een man was, deels om hare stoutheid in het aandurven van maatschappelijke vraagstukken, deels om hare meesterschap in het schilderen van mannekarakters, deels om den gloed van zinlijkheid, die vooral in de eerste jaren over sommige tooneelen lag. Niet wegens vermeende dartelheid evenwel heeft zij jaren lang in sommige kringen voor eene onzedelijke schrijfster gegolden, maar (evenals mevrouw De Staël na het uitgeven van *Delphine*) wegens hare polemiek tegen de wetgeving op het huwlijk. En die slechte naam werd niet beter toen men vernam (zaken welke van mevrouw De Staël nooit verhaald zijn kunnen worden) dat zij gescheiden leefde van haar wettigen echtgenoot, manskleederen droeg, en nu met dezen dan met genen bekenden persoon liefdesbetrekkingen onderhield.

In hare romans echter is van onzedelijkheid niets te bespeuren. De levendigheid, waarmede zij de uitspattingen der liefde beschrijft, is van de goede soort; evenredig aan den staat van bedwelming waarin die hartstogt de menschen brengt. Heeft zij strijd gevoerd tegen het huwlijk, het is altijd geschied in naam van eene hooger en zuiverder genegenheid, niet met het doel om bij de gehuwde lezers of lezeressen het pligtgevoel te verzwakken. Nooit heeft zij in den persoon van romanhelden of romanheldinnen de fouten van haar eigen leven verheerlijkt of vergoëlijkt; en wanneer zij eene enkele maal zichzelf ten tooneele schijnt te voeren, dan bewijst zij aan de deugd de hulde, zich te verschuilen achter een smetteloozen type. Zeker is in haar stijl, in de keus harer onderwerpen, in hare menschekennis, iets manlijks; niettemin spannen hare vrouwekarakters de kroon, en nooit is zij welsprekender dan wanneer zij de zaak van haar geslacht bepleit.

Waar is het, dat zij in den regel geen martelaressen der huwlijkstrouw schildert; maar ook, dat zij menigmaal op schitterende wijs de vrouwen wreekt, en zij haar voldoening schenkt door haar eene mate van fierheid en onafhankelijkheid toe te schrijven, waarbij de meeste mannen in de scha-

duw komen. In het gemeen staat haar vrouwelijk ideaal zeer hoog, en kan de groote meerderheid der bruiden, der echtgenooten, der moeders, met vrucht bij haar ter school gaan. Het natuurlijk gevoel van vrouwelijke eerbaarheid is niet sterk bij haar ontwikkeld, en bij het bepalen van het zedelijk gehalte harer heldinnen gaat zij dikwijls meer te rade met de vraag of dezen de liefde gekend, dan of zij zich geen enkelen misstap te verwijten hebben. Maar, schildert zij eene volledige heldin, dan draagt zij onveranderlijk zorg (te veel zorg misschien; maar dit zal zijne geheime redenen hebben), onder de deugden van het meisje, of van de vrouw, ook een onberispelijk levensgedrag mede te tellen.

Uit den aard der zaak is deze goede gewoonte met de jaren tot tweede natuur bij haar geworden. George Sand is lang jong en belangwekkend gebleven, zoodat de leeftijd der avonturen bij haar nog kon openstaan toen die voor de meeste harer vrouwelijke tijdgenooten reeds gesloten was. Hoewel nooit regelmatig schoon geweest, bezat zij in haar vernuft en in hare levendigheid een aangewezen middel hare jeugd nog te verlengen.

Maar toch is op den tijd van komen ook bij haar een tijd van gaan gevolgd. Onder het voortschrijven is zij van jonge vrouw allengs grootmoeder geworden, heeft huiselijke zorgen gekend, heeft zich moeten schikken naar bestaande maatschappelijke toestanden, heeft het hersenschimmige van meer dan één maatschappelijk hervormingsplan leeren inzien, en is ook niet ten einde toe, al bleef hare werkkraft onverminderd, in het bezit gebleven van het warme bloed en de opgewekte verbeelding harer jeugd. Geen der romans van hare tweede of derde periode heeft een storm tegen haar doen opgaan. Aan niemand heeft zij gedurende de laatste twintig jaren van haar leven aanstoot gegeven. Zelfs zullen sommigen uit de berigten der couranten, omtrent hare jongste en doodelijke ziekte, met bevreemding vernomen hebben dat zij nog altijd cigarettes rookte.

Consuelo is het boek dat mij toeschijnt best van al een denkbeeld te geven van George Sand als romanschrijfster; en ik vraag verlof dit gevoelen te mogen staven.

Volgens eene voorrede van 1854 schijnt de zamenstelling van dezen roman, die aanvankelijk bij gedeelten in een maandwerk verscheen, tot het jaar 1845 of nog vroeger te moeten gebragt worden; zoodat wij met eene rijpe vrucht uit de eerste en beste periode der schrijfster te doen hebben. *Consuelo* is een verhaal in drie dikke deelen, met een vervolg in twee, en twee aanhangsels in één. Doch wie over George Sand wil spreken, en tegen zulk een zestal opziet, komt er niet. Bovendien kan ik mijn doel bereiken, bijna zonder het einde van het eerste deel te overschrijden. *Jean Ziska* en *Procope le Grand* behooren niet in ons kader; *la Comtesse de Rudolstadt* evenmin. Met *Consuelo* zelf behoeven wij niet verder te gaan dan waar de heldin Venetie ontvlugt.

Consuelo is eene zangeres geweest, George Sand eene schrijfster; en niet alles wat van de eene wordt gezegd, geldt van de andere. Maar de kunsten hebben zonder onderscheid sommige voorname eigenschappen gemeen, en dit algemeene is tevens het medegevoel wekkende en algemeen verstaanbare. Om die reden niet het minst is de roman, waarvan ik spreek, zulk een fraai boek. Geen enkele trek uit het leven der heldin stemt met de uitwendige lotgevallen der schrijfster overeen: afkomst, leeftijd, omgeving, strijd, zegepraal, alles verschilt. Zelfs geloof ik niet dat George Sand er aan gedacht heeft, onder *Consuelo*'s trekken zich-zelf te schilderen. Maar zij heeft het de ideale kunstenaars gedaan, en daardoor onbewust ons een blik in haar eigen zieleleven gegund.

X

‘Le roman de *Consuelo*’, erkent de schrijfster in de voorrede van 1854, ‘n'est pas bien conduit. Il va souvent un peu à l'aventure, a-t-on dit; il manque de proportion. (C'est l'opinion de mes amis, et je la crois fondée. Ce défaut, qui ne consiste pas dans un *décousu*, mais dans une *sinuosité* exagérée d'évènements, a été l'effet de mon infirmité ordinaire: l'absence de plan.’

De omvang, waartoe *Consuelo* allengs is uitgedijd, en waar-

door het verhaal zijn evenwigt verloren heeft, wijst op een grootsch kader. De schrijfster heeft het plan, dat eerst onder de bewerking tot rijpheid kwam, niet kunnen uitvoeren zonder hare toevlugt te nemen tot telkens nieuwe onwaarschijnlijkheden, - waaronder er zijn die tot geen hogere orde behooren dan de vulluiken van een spektakelstuk. Maar wat heeft zij gewild? In één breede historisch-romantische lijst drie groepen uit de beschavingsgeschiedenis van de tweede helft der 18de eeuw in Europa dooreen vlechten: de muziek, de ongeloovige wijsbegeerte, het bijgeloovig mesmerisme.

Het optreden van al de hoofdpersonen en al de bijfiguren in het verhaal wordt daardoor verklaard, niet minder dan de keus der plaatsen waar het stuk beurtelings speelt: Venetie, het Böhmer Wald, Weenen, Berlijn. Aan de hoven van Maria Theresia en van Frederik den Groote vielen twee schakeringen van filosofisch leven dier dagen waar te nemen. De jonge graaf van Rudolstadt op zijne Riesenburg is een regte dubbelganger van den graaf de Saint Germain, opvolger van Cagliostro. Terwijl, getrouwe afspiegeling van den geest des tijds, het muzikaal dilettantisme, vertegenwoordigd door de Zustiniani's, de Kaunitzen, de Pölnitzen; het muzikaal virtuozeedom, optredend in de Anzoleto's, de Corilla's, de Clorinda's; het muzikaal genie, gevaren in graaf Albert, in Jozef Haydn, meest van al in Consuelo zelf, de geheele europesche zamenleving beheerscht, de hogere standen in alle rigtingen doordringt, en de grillige tegenstelling van wijsbegeerte en bijgeloof zich doet oplossen in eene ditmaal niet overdragtelijke, eene wezenlijke harmonie.

George Sand is geenszins beneden zich-zelf gebleven, dunkt mij, toen zij gepoogd heeft op een belangwekkend tijdvak, onmiddellijk voorafgegaan aan de sombere en bloedige tooneelen der fransche Omwenteling, in haar *Consuelo* en haar *Comtesse de Rudolstadt* dezen blik te openen. Ik vind integendeel dat zij binnen de grenzen van het genre een groot en een goed werk heeft verrigt, en ben het met haar eens wanneer zij tot hare lezers zegt: 'De intrige van den roman en het onwaarschijnlijke van sommige toestanden zijn u geschonken; maar, ziet achter de menschen en de avonturen mijner fantasie, en

gij zult eene wereld ontdekken die allerminst door mij is uitgevonden, die werkelijk bestaan heeft, die in de werkelijkheid nog oneindig fantastischer geweest is dan mijne helden en hunne wederwaardigheden. Zoo onmogelijk kan mijn boek niet wezen, of de feiten hebben het overtroffen.'

Volkomen geslaagd intusschen, en in waarheid onvergankelijk, zijn alleen de twintig of een-en-twintig eerste hoofdstukken waartoe het werk aanvankelijk bestemd is geweest zich te bepalen, - ten tijde dat het plan, aan hare novelle den omvang van een grooten historischen roman te geven, in den geest der schrijfster nog niet grijpt en zelfs, naar het schijnt, nog niet opgekomen was.

Consuelo is evenals *Alcestis*, - de keurige novelle van een engelsch auteur die tot heden niet goedvond zich bekend te maken, - een zoogenaamde muzikale roman. In beiden is eene geboren vrouw uit het volk, tevens een geboren muzikaal genie, de hoofdpersoon. *Alcestis* en *Consuelo* missen om strijd, in hare kinder- en jonge meisjesjaren, het aantrekkelijke der vrouwelijke schoonheid, en veroveren dit voorregt eerst, naarmate haar talent zich met den leeftijd ontwikkelt. De maëstro Hassen, een leerling en mededinger van den maëstro Porpora, is voor *Alcestis* wat Porpora zelf voor *Consuelo* geweest is. Den ingetogen Josquin op één lijn te stellen met den zedelozen Anzoleto, zou onregtvaardig zijn; maar de soort van smart, die Anzoleto *Consuelo* aandoet, heeft niettemin groote overeenkomst met hetgeen *Alcestis* van Josquin te lijden heeft. Corilla, die Anzoleto ontrouw maakte, was eene courtesane zonder afkomst; de jonge dame daarentegen die met Josquin koketteerde, een meisje uit de groote wereld en van hooge geboorte. Doch voor *Alcestis*, de verlatene, kwam dit op hetzelfde neder; en zelfs kan men zonder gemaaktheid beweren dat hare droefheid somberder moet zijn geweest dan de droefheid van *Consuelo*, omdat Josquin een waardiger minnaar en de jonge dame in kwestie eene minder onwaardige medeminnares was.

Voor mijn oogmerk is het voldoende, indien ik uit het 19de hoofdstuk van *Consuelo* de ontmoeting van deze met Porpora mededeel, - wanneer Anzoleto's ontrouw, de fabel geworden van geheel Venetie, alleen nog voor *Consuelo* zelf een ge-

heim gebleven is, en Porpora, in het belang der kunst, beproeven wil Consuelo te genezen van eene noodlottige liefde. Uit den aard vormt zulk een fragment een gebrekkigen maatstaf; doch de aandachtige lezer vindt er stof tot nadenken over eene der belangwekkendste zijden van George Sand's inwendig leven. Eene schrijfster van dien rang wordt ongetwijfeld voor een deel uit haar karakter, hare handelingen, hare lotgevallen, maar toch meest en best van al uit hare idealen gekend.

XI

‘Consuelo begon zich ongerust te maken over Anzoleto's wegblijven. Dien geheelen dag had zij in haar zolderkamertje hem zitten wachten, en hij kwam niet. Na een tweeden dag, doorgebracht in hetzelfde beiden en dezelfde bezorgheid, wikkelde zij tegen het vallen van den avond zich in een ruimen mantel (want de cantatrice had in korten tijd zulk eene vermaardheid bekomen, dat haar goede naam gevaar zou hebben geloopt, indien zij op dit uur zich onvermomd op den openbaren weg vertoond had) en snelde naar het huis waar sedert eenige weken Anzoleto woonde: een voegzamer verblijf dan ooit vroeger door hem betrokken werd, in de dagen zijner armoede, en waaraan hij geholpen was door de mildheid van graaf Zustiniani. Ook dáár was hij niet, en men zeide haar dat hij er slechts bij uitzondering den nacht doorbragt.

Dit laatste had haar op het spoor moeten brengen van zijne ontrouw. Doch, wetend welk een vriend van dichterlijk zwerven hij was, stelde zij zich voor dat hij een afkeer had opgevat van zijn nieuw en weelderig gemeubeld appartement, en eene schuilplaats gezocht in eene der nederiger woningen van voorheen. Reeds had zij bij zichzelf bepaald, het kostte wat het mogt, hem daar of elders te gaan opsporen, toen zij, zich omwendend en de straat willende opgaan, maëstro Porpora tegenover zich zag staan.

- Consuelo, zeide hij, gij beproeft te vergeefs uw gelaat voor mij te verbergen! Daareven heb ik u hooren spreken, en in den klank van uw stem kan ik mij niet vergissen.

Wat doet gij hier op dit uur, mijn kind, en wien zoekt gij in dit huis?

- Ik zoek er mijn bruidegom, antwoordde Consuelo, den arm van haar ouden meester grijpend. Waarom zou mijn beste vriend dit niet mogen weten? Gij keurt het af dat ik hem liefheb; niettemin wil ik waarheid spreken. Ik maak mij ongerust. Sedert eergisteren avond in de opera heb ik Anzoleto niet teruggezien. Hij is ziek, vrees ik.

- Hij ziek? zeide de zangmeester, met minachting de schouders ophalend. Ga met mij mede, mijn kind; wij moeten noodig zamen praten; en nu gij eindelijk uw hart voor mij uitstort, wil ik u ook het mijne openen. Neem mijn arm; wij kunnen spreken onder het gaan. - Luister, Consuelo, en onthoud terdege wat ik zeg. Gij moogt de vrouw van dien jonkman niet worden. Ik verbied het u.

- Meester, antwoordde zij, vraag het offer van mijn leven, maar niet van mijn liefde!

- Ik vraag het niet, ik eisch het, hernam Porpora met vastheid. Op dien bruidegom rust een vloek. Zoo gij niet op dit eigen oogenblik hem afzweert, wordt hij uw kruis en uw schande.

- Lieve meester, antwoordde zij met een droefgeestigen en innemenden glimlach, al dikwijls hebt gij mij dit gezegd; maar ik heb te vergeefs beproefd u te gehoorzamen. Gij haat den armen jongen. Maar gij kent hem niet, en ik ben zeker dat gij op uw vooringenomenheid terug zult komen.

- Consuelo, ging met nog meer nadruk de maëstro voort, tot hiertoe hebben mijn tegenwerpingen weinig, en heeft mijn verbieden nog minder gebaat; dit weet ik. Ik sprak als een kunstenaar tot een kunstnares, en ook in uw bruidegom zag ik alleen den kunstenaar. Thans spreek ik als man, en spreek tot u over hem als vrouw. Die vrouw heeft haar liefde verkeerd geplaatst; die man is haar liefde niet waardig; en de man die u dit zegt is zeker van zijn zaak.

- Anzoleto mijn liefde niet waardig? O, zoo gij wist hoe hij mijn leven lang mij voortgeholpen en mij ontzien heeft! Luister, maëstro Porpora! -

En Consuelo verhaalde hem de geschiedenis harer liefde,

die niet anders dan de geschiedenis van haar leven was.

Porpora was getroffen, maar het verhaal schokte hem niet in zijne overtuiging.

- Dit alles, zeide hij, bewijst alleen uw onschuld, Consuelo. Het bewijst dat gij een braaf meisje, en een getrouwe bruid zijt. Wat hem betreft, ik zie wel dat hij prijs heeft gesteld op uw omgang en uw onderrigt, - een onderrigt waaraan hij het weinige wat hij weet en vermag te danken heeft, spreek mij niet tegen! - maar het staat niettemin vast dat die ingetogen minnaar nog minder deugt dan het uitschot der venetiaansche vrouwen; hij van zijn liefde voor u afleiding zoekt in slechte huizen; hij niets anders beoogt dan van u te halen wat hij kan.

- Weeg, antwoordde Consuelo met gesmoorde stem, weeg uw woorden, mijn meester! Gij weet, ik geloof in u; alleen waar het Anzoleto geldt, sluit ik voor u mijn ooren en mijn hart... Laat mij gaan! vervolgde zij en poogde haar arm terug te trekken uit dien van den zangmeester. Ik besterf het.

- Ik wil dat uw noodlottige hartstogt het besterven en de waarheid u weder gezond maken zal! ging hij voort, den arm van het meisje tegen zijn eerlijk en van verontwaardiging bonzend hart drukkend. Ik weet dat ik een lomperd ben, Consuelo. Ik kan niet anders; en juist daarom heb ik tot het uiterst oogenblik gewacht met het toebrengen van den slag die u thans treffen moet. Ik hoopte dat gij de oogen openen, dat gij begrijpen zoudt wat er voorvalt om u heen. Maar in plaats van door ondervinding wijzer te worden, loopt gij geblinddoekt tusschen afgronden, regts en links. Ik wil niet dat gij daarin zult nederstorten, verstaat gij? Buiten u heb ik in geen tien jaren een wezen ontmoet dat ik hoogachten kon. Gij moogt niet ondergaan, gij moogt niet!

- Maar, lieve vriend, ik verkeer in geenerlei gevaar. Wanneer ik bij al wat heilig is u zweer dat de belofte, aan mijn moeders sterfbed afgelegd, door mij nagekomen is, gelooft gij mij dan niet? Ik moet nog trouwen met Anzoleto: dus leef ik niet met hem.

- Maar laat hem één woord spreken, en gij wordt eerst zijn maîtres, daarna zijn vrouw.

- Kan ik meer zeggen dan dat mijn moeder het ons heeft laten beloven?
- Zeker; want om welke reden, anders, komt gij hier bij avond navraag doen naar een knaap die uw man niet worden wil, niet worden kan?
- Hoe weet gij dat?
- Denkt gij dan dat Corilla er ooit in zal toestemmen dat hij...
- Corilla? Wat heeft hij met Corilla te maken, of Corilla met hem?
- Dat schepsel woont hier vlak bij... Gij zocht uw bruidegom... Bij haar kunt gij hem vinden. Hebt gij moed?
- Neen! duizendmaal neen! antwoordde Consuelo, zich aan den muur vastgrijpend ten einde niet te vallen. Laat mij het leven, meester! Ik zeg u dat ik het besterf!
- Dien beker *moet* gij drinken! hernam de onverbiddelijke grijsaard. Zoo vaak ik mij zacht en teder heb getoond, heeft mijn inschikkelijkheid niets dan slechtaards gemaakt, slechtaards door ondank. Daarom moeten zij, die ik liefheb, de waarheid hooren. Dat is nog het eenige waardoor een man als ik een weinig nut kan stichten. Het spijt mij om uwentwil, arm kind, dat gij in dit smartelijk oogenblik niet ondersteund wordt door een zachtzinniger en zachthandiger vriend. Maar ik heb mijzelf niet gemaakt, en er zijn pligten die ik vervullen moet. Geen zwakheid dus, Consuelo, tusschen u en mij! Volg mij. Ik wil dat gij uw bruidegom aan de onreine lippen van Corilla zult zien hangen. Kunt gij niet gaan, dan sleep ik u! Valt gij, dan neem ik u op! De oude Porpora heeft nog kracht in zijn armen, wanneer in zijn borst het vuur van den goddelijken toorn gloeit!
- Genade! smeekte Consuelo, bleeker dan eene doode. Laat mij nog mogen twijfelen... Schenk mij nog één dag, om aan zijn liefde te gelooven... Ik ben op die marteling niet voorbereid.
- Geen uur! hernam de onverzettelijke maëstro. Is dit oogenblik voorbij, dan vind ik misschien nimmer de gelegenheid terug, u met eigen oogen de waarheid te doen aanschouwen. Schonk ik u een dag - de elendeling zou er

misbruik van maken om op nieuw u onder het juk van zijn leugens te brengen.

- Nu dan, goed! ik zal gaan, zeide Consuelo, in eene hevige opwelling van liefde al hare krachten bijeenrapend. Ik ga met u, en het zal blijken dat gij een onregtvaardige achterdocht koestert. Zegevierend zal de trouw van mijn bruidegom aan het licht komen. Gij zijt het slagtoffer van een afschuwlijk vooroordeel, en gij zoudt willen dat ik uw medeslagtoffer werd? Vooruit, wreedaard! Ik volg u, ik ben niet bang voor u. -

Porpora hield haar aan haar woord, sloeg de hand om haar arm, en nam haar met zich mede naar zijne woning. Eerst een trap, toen nog een en nog een, tot zij op de bovenste verdieping waren aangekomen, waar het dak een terras vormde. Vóór hen lag een onbewoond huis, veel minder hoog dan dat waarin Porpora zijne kamers had, en daarover heen zag men den gevel van Corilla's hôtel. Al de vensters waren donker, met uitzondering van één, gekeerd naar het onbewoonde huis. Daarboven sprong een balkon vooruit. Wie zich in dat vertrek bevond had reden zich dubbel veilig te wanen voor den blik van iederen bespieder aan de overzijde.

Maar Corilla wist niet dat, al vormde Porpora's woning een hoek met de hare, en al kon men van zijn terras niet in hare kamer zien, er om de punt van het dak, aan de achterzijde van het plat, eene balustrade liep, en achter die hoge balustrade een voetpad, avondwandeling van den misanthropischen maëstro, die, tegen een breeden schoorsteen geleund, er zich vermaakte met naar de sterren te zien, de gedachte aan zijne medemenschen van zich afschudde, en in zijne plannen voor opera's of oratoriums zich verdiepte.

Het toeval had hem op die wijs tot de ontdekking geleid, waar en in welk gezelschap Anzoleto zijne avonden doorbragt; en nauwelijks had Consuelo voor zich uit gestaard in de door Porpora aangeduide rigting, of zij zag hoe Anzoleto, met de vrijpostigheid van een aangenomen minnaar, het hof aan Corilla maakte. Onmiddellijk wendde zij het hoofd af; en Porpora die, bezorgd dat zij door eene duizeling zou aangegrepen worden, met inspanning haar ondersteunde,

voerde haar van het terras eene verdieping lager. Met zachten drang noodzaakte hij haar, binnen te treden in zijne kleine werkkamer, draaide de deur op slot, wierp het venster dicht, en waakte dat niemand getuige kon zijn van de uitbarsting die, vreesde hij, weldra volgen zou.

Doch er volgde niets. Consuelo bleef zwijgen en scheen verpletterd. Porpora sprak haar toe. Zij antwoordde niet, en wenkte met de hand dat zij niet ondervraagd wilde worden. Toen rees zij op, ging naar het klavecimbaal, waar zij ijswater zag staan, schonk zich in en nog eens in, stapte eenige malen het vertrek op en neder, en nam weder plaats tegenover den maëstro zonder één woord te spreken.

De strenge grijsaard begreep niet hoe bitter zij leed.

- Nu, vroeg hij, heb ik u misleid? Welke zijn thans uw plannen?

Er liep eene rilling door de leden van het steenen beeld. Consuelo streek zich met de hand over het voorhoofd en antwoordde: Plannen voor de toekomst maak ik niet. Eerst moet ik begrijpen wat mij wedervaren is.

- En wat woudt gij dan nog méér begrijpen?

- Alles! Waarom heeft Anzoleto mij niet meer lief? Wat heb ik hem gedaan? Door welken misstap heb ik mij zijn minachting op den hals gehaald? Het is onverklaarbaar! Er is iets bovenmenselijks bij in het spel! Mijn moeder geloofde aan tooverdranken: zou Corilla hem iets hebben ingegeven? Is zij een toovenares?

- Arm kind! zeide de maëstro; zeker heeft een toovenares er de hand in, maar haar naam is Ijdelheid. Er is vergif gedronken, maar zijn naam is Afgunst. Misschien heeft Corilla het hem toegediend, maar niet zij heeft de ziel gekneed die het zoo gretig heeft ingezogen. Het vergif was de onreine aderen van Anzoleto al vroeger binnengeslopen.

- Welke ijdelheid? welke afgunst? Gij droomt!

- De ijdelheid alle anderen te overtreffen; de nijdige lust het u te doen; de woede zich door u overtroffen te gevoelen.

- Dat is ondenkbaar! Kan een man jaloersch zijn van de gaven eener vrouw? Kan een bruidegom zijn bruid haten,

omdat zij wordt toegejuicht? Zijn er zooveel dingen die ik niet weet, en die ik niet begrijpen kan?

- Begrijpen zult gij ze nooit; maar ieder uur van uw leven ze tegenkomen, ja! Een tooneelist, Consuelo, is geen man, maar een vrouw. Hij leeft alleen van ziekelijke ijdelheid; hij denkt aan niets anders dan aan het bevredigen van zijn ijdelheid; hij werkt en studeert met geen ander doel dan om zich een roes te kunnen drinken aan zijn ijdelheid. Een schoone vrouw staat hem in den weg. Een talentvolle vrouw maakt *zijn* talent onzeker of overschaduwet het. Die vrouw is zijn medeminnaar; of liever, hij is de medeminnares van die vrouw. Hij begaat al de laagheden, is behebd met al de grillen, de buitensporige eischen, de belagchelijke kuren eener kokette. Zoo zijn de meeste tooneelisten. Er bestaan schitterende uitzonderingen op den regel; maar Anzoleto is *geen* uitzondering. Hij is een der ijdelsten onder de ijdelsten: ziedaar de eenige sleutel van zijn gedrag.

- Maar welke vergoeding kan hij bij Corilla vinden voor hetgeen hij te lijden heeft gehad van het publiek? Had hij mij ronduit gezegd wat hem kwelde, - en één woord zou immers genoeg geweest zijn? - ik zou met hem medegevoeld, zou mijn best gedaan hebben zijn talent boven het mijne te doen uitkomen.

- Dat gaat zoo niet, Consuelo! De afgunst vervult den afgunstige met feller haat, naarmate de personen, die hij bemint en benijdt, hem van een vuriger begeerd voorregt berooven. En wat doet de liefde, helaas? Kan zij dulden dat haar voorwerp zich het hart ophale aan genoegens die *zij* niet verschaft? Uw bruidegom verfoeit het publiek dat u met toejuichingen overlaadt, en gij, haat gij niet de medeminnares bij wie zijn lust voldoening vindt?

- Wat ge daar zegt, meester, heeft een diepen zin. Ik zal er over nadenken.

- Het is de zuivere waarheid, mijn kind. Anzoleto haat u, ter wille van uw triomfen op het tooneel; en gij haat hem, ter wille van zijn genieten in Corilla's boudoir.

- Dat is onwaar! Het is mij niet mogelijk hem te haten, en gij doet mij inzien dat het laaghartig en schandelijk wezen

zou, het mijn mededingster te doen. Is de bedwelming die hij bij Corilla zoekt een misdrijf zonder voorbedachten rade, dan wordt het minder onvergefelijk zoo mijn voorspoed Anzoleto hindert.

- Gij grijpt alles aan wat zijn gedrag en zijn gevoelens verontschuldigen kan. Neen, wat Anzoleto hindert is niet onschuldig en argeloos als gij. Hij bedriegt en verlaagt u, terwijl gij hem poogt op te heffen. Voor het overige is mijn toeleg niet geweest u tot haat of wrok, maar tot kalmte en onverschilligheid te stemmen. De handelingen van dien man zullen zijn leven lang bepaald worden door zijn karakter. Daarin zult gij nooit verandering kunnen brengen. Leer berusten en denk aan uzelf.

- Aan mijzelf? aan mij alleen? zonder hoop en zonder liefde?

- Denk aan de muziek, Consuelo, aan de goddelijke kunst. Durft gij beweren dat gij haar alleen ter wille van Anzoleto liefhebt?

- Ik heb de kunst ook om haarzelf liefgehad; maar, wordt de helft van mijn leven weggenomen, dan blijft er niets over; niets wat ik kan liefhebben en niets waarmede ik liefhebben kan.

- Anzoleto was voor u een begrip, en daar leefdet gij van. Stel er een ander, grooter, reiner, meer levenwekkend begrip voor in de plaats. Uw ziel, uw genie, uw innigst wezen, zullen dan niet langer afhankelijk zijn van een broozen en bedriegelijken vorm; gij zult het hoogste ideaal aanschouwen, ontdaan van elk aardsch omhulsel; gij zult den hemel tegemoet stijgen; gij zult leven in smettelooze verbindtenis met God zelf!

- Bedoelt gij dat ik non moet worden?

- Neen, dan zou uw kunstenaarstalent zich in maar één rigting ontwikkelen, en gij moet ze allen omvatten. Wat en waar gij zijt, aan het tooneel verbonden of in een klooster, overal kunt gij een heilige zijn, een aan den hemel toebehoorende jonkvrouw, de bruid van het ideaal.

- Er ligt een verheven gedachte in uw woorden, meester, verborgen achter geheimzinnige beelden. Laat mij nu mogen

vertrekken. Ik gevoel behoefte tot mijzelf in te keeren, en na te gaan wat ik aan mij heb.

- Zoo is het, Consuelo, gij hebt zelfkennis noodig. Door uw ziel en uw toekomst te verpanden aan een wezen dat in alle opzigten uw mindere is, hebt gij uzelf miskend. Uw roeping hebt gij miskend door niet in te zien dat gij geen evenknie hebt, en niemand op aarde zijn lot met het uwe kan verbinden. Gij moet alléén staan, moet volkomen vrij zijn; geen man, geen minnaar, geen gezin, geen hartstogten hebben; geen banden, van welken aard het zij. Dat is altijd de vorm geweest waaronder ik mij uw leven, uw loopbaan, gedacht heb. Van het oogenblik dat gij u aan een sterveling geeft, houdt gij op godin te zijn. O, zoo la Mingotti en la Molteni, mijn beroemde discipelinnen, mijn twee groote scheppingen, zoo zij naar mijn raad geluisterd hadden, zij zouden zonder mededingsters gebleven zijn! Maar de vrouwen zijn zwak en nieuwsgierig; zij laten zich verblinden door de ijdelheid; in de war brengen door wufte begeerten; medeslepen door grillen. Wat hebben die twee gewonnen bij het bevredigen van haar ongedurigheid? Stormen, onweders, een verzwakt of een vernietigd talent. Zoudt gij niet gaarne méér willen zijn dan zij, Consuelo? Zal uw eerzucht zich niet naar hooger uitstrekken dan aardsche schijngoederen? Zult gij niet bereid gevonden worden de ijdele behoeften van uw hart tot zwijgen te brengen, ten einde de schoonste kroon te veroveren die ooit de aureool was van het genie? -

Nog geruimen tijd ging Porpora op dien toon voort, maar met eene kracht en eene welsprekendheid die ik vruchteloos beproeven zou weer te geven. Consuelo hoorde hem aan, met het hoofd op de borst en de oogen ter aarde.

- Meester, zeide zij, toen hij uitgesproken had, gij zijt groot; maar ik ben niet los genoeg van de aarde om u te kunnen begrijpen. Gij dooft instinkten uit die God zelf, dunkt mij, in ons gelegd heeft, en gij stelt er de vergoeding van een zelfzucht voor in de plaats, die mij gedrochtelijk toeschijnt en strijdig met den menschelijken aanleg. Misschien zou ik u gemakkelijker begrijpen, zoo ik een beter christin was. Ik zal beproeven het te worden; dat beloof ik u. -

Kalm voor het uitwendige stond zij op, maar met een verscheurd gemoed. De groote kunstenaar en menschehater bragt haar thuis, onderweg steeds voortgaande haar te katechiseren, maar zonder haar te kunnen overtuigen. Echter deed hij haar goed. Hij opende haar een ruim veld van diepe en ernstige overdenkingen, waarin Anzoleto's misdaad wegzonk en de verhouding bekwam van een voorval van ondergeschikt belang, bestemd om als smartelijke maar plegtige inleiding te dienen tot eene onafzienbare reeks nieuwe gepeinzen. Uren lang bleef zij bidden, schreijen, nadenken, en legde zich eindelijk te rusten in het bewustzijn van een onbezoedeld leven, en in het geloof aan een God die haar helpen en nieuwe wegen voor haar openen zou.

Den volgenden dag kwam Porpora haar aankondigen dat er repetitie zou gehouden worden van *Ipermestra*, en Stefanini de rol van Anzoleto vervullen zou. Anzoleto was ongesteld, lag te bed, en klaagde over eene keelontsteking. Dadelijk wilde Consuelo hem gaan verplegen.

- Spaar die moeite! zeide de zangmeester; hij is volmaakt gezond; onze dokter heeft er zich van overtuigd; van avond wordt hij gewacht bij Corilla. Maar graaf Zustiniani, die begrijpt wat dit beteekent, en niet rouwig is dat Anzoleto's début-voorstellingen alvast geen voortgang hebben, heeft den dokter verboden het stukje uit te brengen, en den goeden Stefanini verzocht voor enkele dagen weder in functie te treden.

- Maar wat wil Anzoleto dan aanvangen? Is Anzoleto zoo ootmoedig dat hij het tooneel er aan geven wil?

- Ja, ten minste het San Samuel-tooneel. Toekomende maand vertrekt hij met Corilla naar Frankrijk. Dat verwondert u? Gij werpt een schaduw op zijn pad, en hij ontwijkt die. Hij stelt zijn lot in handen van een vrouw, van wie hij niets van dien aard te duchten heeft, en die hij verraden zal wanneer zij heeft uitgediend. -

Consuelo verbleekte, en drukte beide handen tegen haar brekend hart. Welligt had zij zich geveleid Anzoleto tot inkeer te zullen brengen, door hem met zachtheid over zijn misstap te onderhouden, en hem aan te bieden hare eigen début-voorstellingen te staken. Dit laatste nieuws was een dolk-

steek, en zij kon niet gewennen aan het denkbeeld den jongen man, dien zij zoo teder had liefgehad, nimmer te zullen terugzien.

- Neen, het is een benaauwde droom! riep zij uit; ik moet naar hem toe; hij moet mij taal en uitlegging geven. Hij kan niet met die vrouw medegaan; het zou zijn ondergang zijn. Ik kan hem toch niet in zijn verderf laten loopen? Ik zal hem de oogen openen voor zijn ware belangen, - indien het ten minste zoo ver met hem gekomen is dat hij alleen nog naar belangen vraagt... Vergezel mij, beste meester, wij mogen hem niet op die wijs aan zichzelf overlaten...

- Ik zou *u* aan uzelf overlaten, en voor altijd, voer de verontwaardigde Porpora uit, zoo gij dergelijke laagheid begint. Smeekgebeden rigten tot dien elendeling? hem betwisten aan een Corilla? Neen, mijn heilige Cecilia, wantrouw uw spaanschheidinnetjesbloed, en leer er de blinde en fantastische opwellingen van onderdrukken. Kom, volg mij; men wacht u om te repeteren. Geloof mij, het zal geen marteling voor u zijn, van avond te moeten zingen met een meester als den ouden Stefanini. In hem zult gij een naauwgezet, een bescheiden, een edelmoedig kunstenaar leeren kennen. -

Hij sleepte haar mede naar den schouwburg en, daar gekomen, ondervond zij voor het eerst welk eene hel somtijds voor eene vrouw het kunstenaarsleven is: slavin te zijn van de eischen van het publiek, haar eigen gevoel en hare eigen aandoeningen te moeten onderdrukken, alleen lucht te mogen geven aan het gevoel en de aandoeningen van anderen. Die repetitie, de onvermijdelijke zorg voor een toilet, de voorstelling des avonds, het waren even zoo vele folteringen. Anzoleto vertoonde zich niet.

Twee dagen later moest zij debuten in eene opera-bouffe van Galuppi: *Archifanfáno de Narrekoning*. Men had deze klucht gekozen ten gerieve van Stefanini, die er met buitengewoon talent de komische hoofdrol in vervulde. De arme Consuelo moest haar best doen hetzelfde publiek, waaraan zij als tragédienne kort te voren tranen had ontlokt, te doen lagchen. Met den dood in de ziel was zij beurtelings vol vuur, vol bevalligheid, en vol humor. Twee of drie malen kreeg zij het

te kwaad, en moest gemaakte vrolijkheid afleiding geven aan snikken die hare borst verscheurden. Hadden de toeschouwers begrepen wat er in haar omging, zij zouden medelijden met haar gekregen hebben. Na het vallen der gordijn in hare kleedkamer teruggekeerd, had zij een aanval van stuipen. Het publiek riep haar terug, om haar nogmaals afzonderlijk toe te juichen: zij kwam niet dadelijk, en er ontstond een oorverdoovend leven; stoelen werden omvergesmeten; het voetlicht geleek eene vesting die men stormenderhand wilde innemen. Stefanini kwam haar halen. Half ontkleed, met hangende haren, bleek als een schim, liet zij zich op het tooneel slepen. Men overgoot haar met een bloemeregen, en zij moest zich bukken om een lauwerkrans te grijpen.

- Welk een wilde-beestespel! zuchtte zij, onder het verdwijnen tusschen de coulissen.

- Lieve meid, zeide de oude tenor die haar had opgeleid, gij hebt het erg beet; maar deze dingjes hier (en hij bood haar een der ruikers aan, die hij voor haar had helpen oprapen) bezitten een wonderdadige geneeskracht voor alle ongesteldheden. Langzamerhand zult gij er aan gewennen. Eindelijk komt er een tijd dat gij u alleen ziek en vermoeid zult gevoelen, wanneer men u *geen* kransen toewerpt.

- O hoe ijdel zijn zij, en hoe klein! dacht de arme Consuelo. -

Andermaal in hare kleedkamer teruggekeerd, viel zij in zwijm, woordelijk op een bed van bloemen, die men van het tooneel hierheen gebragt en door elkander op haar sofa geworpen had. De kamenier, die haar helpen moest, ging een dokter roepen. Graaf Zustiniani bleef een oogenblik alleen met de aanvallige cantatrice, zijne beschermeling, die daar bleek en geknakt nederlag, de jasmijnen gelijk waarop zij rustte. Medegesleept door de ontroering van het oogenblik, vergat hij zich, en beproefde door liefkozingen haar weder bij te brengen. Maar zijn eerste kus de beste deed Consuelo met walging de lippen ontsluiten. Uit hare bezwijming ontwakend stiet zij, alsof een slang haar gebeten had, hem van zich af en riep, half ijlend:

- Geen kussen, geen vlejende woorden, geen liefde! Nooit

een man, nooit een minnaar, nooit een gezin! De maëstro heeft het gezegd! Vrijheid, idealen, eenzaamheid, roem!

En zij begon zoo bitter te schreijen dat de graaf zich ongerust maakte en, naast haar nedergekniel, haar door woorden tot bedaren poogde te brengen. Maar hij wist niets te zeggen wat Consuelo op dit oogenblik goed kon doen, en zijns ondanks ontsnapten hem allerlei betuigingen van hartstogtelijke genegenheid. De wanhoop der verraden minnares begreep hij slechts te goed. Hij sprak de taal van den zich met zoete verwachtingen vleijenden minnaar. Consuelo deed alsof zij naar hem luisterde, en trok hare hand uit de zijne terug met een verbijsterden glimlach dien hij voor eene stille aanmoediging hield. Sommige mannen van de wereld, wien het anders aan takt noch schranderheid ontbreekt, gedragen zich onder zulke omstandigheden als regte dwazen. De dokter kwam en schreef droppels voor: een kalmerend modedrankje. Daarop werd Consuelo in haar mantille gewikkeld, en naar haar gondel gedragen. De graaf ging mede, ondersteunde haar den geheelen tijd, sprak aanhoudend over zijne liefde, en spreidde daarbij eene welsprekendheid ten toon, aan wier kracht tot overreden, meende hij, niet te twijfelen viel. Toen hij na een kwartier sprekens geen antwoord bekam, vroeg hij op eerbiedigen toon een woord, een blik.

- Waar moet ik op antwoorden? vroeg Consuelo, als ontwakend uit een droom. Ik heb niets verstaan.

Dit ontmoedigde. Doch Zustiniani dacht: zulk eene gelegenheid keert nimmer terug, en zij zal in haar tegenwoordige stemming, nu de droefheid haar overmeesterd heeft, gemakkelijker te overreden zijn, dan wanneer het nadenken weder de overhand bekomt. Hij begon dus op nieuw, en stuitte nogmaals op stilzwijgen en onverschilligheid. Consuelo maakte zich niet boos, maar hield hem op denzelfden afstand. Toen het vaartuigje ten laatste stilhield, wilde hij haar bewegen nog een oogenblik te toeven, in de hoop een enkel woord te zullen bekomen dat hoop voor de toekomst gaf.

- Vergeef mij, graaf, antwoordde zij met koele zachtzinnigheid, ik gevoel mij onwel. Ik heb maar half naar u geluisterd, maar ik vat wat gij zeggen wilt. Geloof mij, ik heb u

begrepen. Laat mij van nacht er over mogen denken, en weder tot mijzelf komen. Morgen, reken er op, zal ik u openhartig antwoorden.

- Morgen, lieve Consuelo? maar dat duurt een eeuwigheid! Echter zal ik mij onderwerpen, zoo gij belooft dat in elk geval uw vriendschap...

- Zeker, zeker! Hopen kunt gij in elk geval! antwoordde Consuelo met een vreemden glimlach. Maar (ging zij voort, uitstijgend) volg mij niet. In dat geval zoudt gij de hoop moeten opgeven.

En met eene gebiedende beweging van de hand gaf zij hem te verstaan dat zijne plaats in de gondel was.

Schaamte en verontwaardiging hadden haar weder sterk gemaakt; maar het was eene zenuwachtige, koortsige kracht, en terwijl zij de trap opging, kon men haar minachtend hooren lagchen.

- Aan vrolijkheid geen gebrek, Consuelo! klonk in de duisternis eene stem, die haar bijna door den grond deed zinken. Gefeliciteerd er mede!

- Uitmuntend! antwoordde zij, den arm van Anzoleto grijpend en snel met hem naar boven klimmend. Dank, mijn vriend! Uw gelukwenschen komen juist van pas. Ik ben inderdaad uitermate vrolijk!

Anzoleto, die haar had staan opwachten en hooren aankomen, was spoedig gereed met het ontsteken der lamp. Toen het weifelend licht op hunne verwrongen gelaatstrekken viel, schrokken zij van elkander.

- Wij zijn buitengewoon gelukkig, Anzoleto, niet waar? vroeg zij met scherpe stem, hare trekken tot een grijns plooiend die stroomen tranen uit hare oogen perste. Wat dunkt u van ons geluk?

- Het komt mij voor, Consuelo, antwoordde hij met een bitteren lach en drooge oogen, dat wij het er niet dadelijk mede eens kunnen worden, maar er mettertijd aan gewennen zullen.

- Ik heb mij verbeeld dat gij in Corilla's slaapkamer u reeds tamelijk op uw gemak gevoeldet.

- Van u ontving ik den indruk dat gij met graaf Zustiniani's gondel reeds aardig wist om te gaan.

- Graaf Zustiniani?... Gij wist dus, Anzoleto, dat de graaf mijn liefde koopen wilde voor geld?

- Zeker wist ik dat. Juist daarom, melieve, heb ik mij op een bescheiden afstand gehouden.

- Wist gij het? En hebt gij dat oogenblik gekozen om mij te verlaten?

- Was dat niet goed? Zijt gij niet tevreden met uw lot? Graaf Zustiniani is een minnaar, met goud beslagen. En ik mogt niet hopen, wel, dat de arme uitgefloten debutant tegen hem zou aankunnen?

- Meester Porpora heeft gelijk: gij zijt een man zonder eergevoel. Ga van hier! Gij verdient niet dat ik mij regtvaardig. Ik zou mij bezoedeld achten, zoo ik u één oogenblik betreurde. Ga heen, zeg ik u! Maar weet eerst dat gij te Venetie vrij debuteren, en u weder in San Samuel vertoonen kunt, met Corilla. Nooit zal mijn moeders dochter weder één voet op de verachtelijke planken zetten, die zich het tooneel noemen.

- Ei, ei, gaat de dochter van moeder de zingara de groote dame spelen op graaf Zustiniani's villa? Dat zal een heerlijk leven wezen, en ik maak u mijn compliment!

- O moeder! kermde Consuelo, zich nederwerpend voor het bed waarin de Zingara gestorven was, en het gelaat verbergend tusschen de spreij die de oude vrouw tot lijkwâ had gediend.

Anzoleto geraakte door die onstuimige uitbarsting van zijn stuk. Consuelo's snikken klonken hem in de ooren als aanklagten, en een oogenblik werd zijne borst vaneen gereten door naberouw. Hij trad naar het ledikant, en wilde de armen om haar heenslaan om haar op te beuren. Maar zij sprong uit zichzelf overeind, duwde hem woest van zich af, de deur uit, en riep hem na: Uit mijn huis, uit mijn hart, uit mijn geheugen! Voor nu en voor altijd, vaarwel!

XII

Ik heb het onvrouwelijk genoemd dat George Sand, in hare theorie betreffende de kracht tot wedergeboorte die van een zuiveren hartstogt uitgaat, ook de stelling heeft opgenomen (en op hare eigen moeder van toepassing verklaard) dat eene vrouw, in onze maatschappij, buiten den echt zonder schade met een man kan leven.

Strikt genomen is die stelling niet onchristelijk. De christelijke moraal, die in alles wat de betrekking tusschen mannen en vrouwen raakt voorbeeldig kiesch is, leert tevens dat zelfs menschen die zeer ver van den regten weg zijn afgedwaald, door de kracht van een opregt berouw, teeken van eene voor het eerst of op nieuw in hen ontwaakte liefde voor iets anders en beters, ontzondigd kunnen worden.

Het eenige wat men zeggen kan is, dat noch in het Oude noch in het Nieuwe Testament leeringen of verhalen worden aangetroffen, waar men dit reinigend vermogen den vorm ziet aannemen van hetgeen in de romantische poëzie, en in den roman van ieder menscheleven, onder liefde verstaan wordt.

Doch, onchristelijk of christelijk, na zoo uitvoerig over *Consuelo* gesproken te hebben moet ik er de aandacht op vestigen dat George Sand, in dezen gelijk in een groot aantal andere romans van hare hand, op de gelukkigste wijs ontrouw is geworden aan haar eigen systeem.

Zeker is het een misstand en een onregt dat de openbare meening den man allerhande uitspattingen veroorlooft, terwijl zij de vrouw levenslang met de herinnering aan één fout vervolgt. Maar zoo de eerbare vrouwen haar belang begrijpen, - het belang van haar invloed, van hare onzichtbare magt ten goede, - dan zullen zij nooit wenschen of beproeven, in de publieke denkwijzen op dit stuk verandering te brengen. Grootendeels door háár gevormd gaat die denkwijzen voort door háár gevoed te worden; gelijk George Sand zelf haars ondanks er toe heeft bijgedragen.

Een juist instinkt doet de jonge meisjes van onbesproken naam, in alle standen der maatschappij, met hand en tand

zich aan de leer der deugd vastklemmen. Dikwijls is het dogma slechts van buiten geleerd, en wordt deugd met decorum verward. Het doet niet. Ook als nagedreunde les heeft het leerstuk waarde. Ook in dien lageren vorm werkt het mede om aan de vrouwen, uit wier kring de mannen zich echtgenooten kiezen en die alleen in kwaliteit als echtgenooten voor hen te bekomen zijn, zeker ideaal karakter te leenen hetwelk de springveer uitmaakt van hare onopgemerkte en (zoo is het immers?) weldadige heerschappij.

Ik kan mij voorstellen dat menig meisje met een onafhankelijken aard, wetend of van de buitenwacht vernemend welke vrijheden haar broeders en hunne vrienden zich straffeloos veroorloven, somtijds den lust bij zich voelt ontwaken om ook zelf voor eene poos - men vergeve het onvoegzame woord - eene doordraaister te worden. Maar wat ik niet gelooven kan is, dat zelfs deze dwaze maagden, bij eenig nadenken, in die keus zouden willen volharden. En nog minder wil het er bij mij in dat gehuwde vrouwen, wier mannen zich aan ontrouw schuldig maken, ooit wezenlijk voldoening kunnen vinden door hen met gelijke munt te betalen. Dat zij het voornemen opvatten, den wensch koesteren, het aardig zouden vinden, dit laat ik daar. Denkbeeldige zonden rekenen niet mede, en niemand is meester van zijne opwellingen. Maar tot de daad kan het niet komen, of het bewustzijn ontwaakt dat er gehandeld is in strijd met de ware en blijvende belangen van het vrouwelijk geslacht.

Dit is ook de moraal van George Sand. Zelfs in die romans uit hare eerste periode, waar zij als patrones der echtbreuk of van de vrije liefde optreedt, wordt elke afwijking van de gevestigde maatschappelijke zedeleer, in den persoon der heldinnen, zwaar gestraft. George Sand, kan men zeggen, heeft haar leven lang gedweept met eene betrekking tusschen man en vrouw zoo verheven, dat de gewone verplichtingen van het burgerlijk, en zelfs van het kerkelijk huwelijk, er bij in de schaduw komen; maar tevens is zij haar leven lang, nu protesterend, dan beamend, en vaker instemmend dan protesterend, met de bekentenis geëindigd dat zulk eene betrekking niet van deze aarde is. Gemeen-

zaam gesproken: pas hebben hare heldinnen een kijkje gehad van het ideaal, pas er even aan mogen ruiken, of vervlogen is de hemelsche bloemegeur, weg het liefelijk visioen, uit het schitterend vuurwerk; niets achterlatend dan het grove glas en het ijzerdraad van leêggebrande lampions, of het verschroeid karton van ontplofte zwerpotten!

Dubbel aandacht verdient het dat juist de aktrice en cantatrice Consuelo, vertegenwoordigster der kunstenaressen in het algemeen, ons wordt voorgesteld als zulk een rein schepsel. Nooit neemt zij gevaarlijke proeven met hare onschuld. Ofschoon ten prooi aan de sterkste verleidingen, blijft zij ook maatschappelijk steeds eene ongerepte vrouw. Wij leeren hieruit dat George Sand, wanneer zij geen paradoxen verkondigde en niet als advokaat in eene eigen zaak behoefde op te treden, zich het kunstenaarsleven dacht als eene normale maatschappelijke stelling.

In een land als Frankrijk, - het land waarop George Sand ook dan het oog had, wanneer zij hare romans in den vreemde en in vroegere eeuwen liet spelen, - zijn de kunstenaars en kunstenaressen voor het meerendeel kinderen van het volk, in onderscheiding van den hooger en zelfs van den lager en laagsten burgerstand; en eene natie die ieder jaar, voor het atelier, het orkest, het tooneel, zoo vele individuen levert als Frankrijk, en van zulk eene bruikbare soort, heeft reden van tevredenheid. Zij mag zich niet als een stiefkind der natuur beschouwen.

Maar die vruchtbaarheid kan het gemis van beschaving niet vergoeden; en waar onder zulke omstandigheden intellektuële ontwikkeling ontbreekt, daar staat zedelijke verwildering voor de deur. Voeg daarbij eene stad als Parijs, waar in de kunstenaarswereld niet naar opvoeding of herkomst gevraagd wordt, het heilzaam toezigt der kleine geboorteplaats ontbreekt, de kunstenaars onder elkander eene eigen maatschappij vormen, die maatschappij hare eigen wetten, hare eigen gebruiken, hare eigen zeden heeft. En Parijs is in Frankrijk het middenpunt van het nationale leven in het algemeen, en van het kunstenaarsleven in het bijzonder. Dáár zwoegen de aankomende kunstenaars, jonge mannen en jonge

vrouwen; daar studeren en bereiden zij zich vóór op den strijd huns levens. Daar ook worden de reputaties gemaakt en afgemaakt.

Groot is, in zulk eene omgeving, de verleiding om bij het beoordeelen van eigen en anderer levensgedrag de aangenomen moraal te verwerpen, zoo in de praktijk als in theorie; en het zou onzerzijds van kleingeestigheid getuigen, niet te willen erkennen dat dit meermalen geschieden kan zonder dat of de maatschappij, of de personen wien het aangaat, er noemenswaardige schade bij lijden. Zelfs moet onze verdraagzaamheid verder gaan en, als het noodig is, nederigheid weten te worden. Er kunnen zich in eene ligtzinnige kunstenaarswereld goede eigenschappen ontwikkelen, beminlijke eigenschappen vooral, waarbij het egoïsme en de dorheid der officiële zamenleving ongunstig afsteken. Onze fatsoenlijke vooroordeelen staan het ontluiken onzer deugden dikwijls in den weg, en in menig geval zouden wij ons betere menschen toonen, zoo wij niet waanden gehoorzaamheid schuldig te zijn aan overeengekomen voorschriften, waar de kunstenaarswereld sedert lang geleerd heeft zich niet aan te storen. De twaalf apostelen van het Nieuwe Testament, die in hunne eenvoudigheid het natuurlijk vonden dat hun Meester aanzat met de tollenaars en vriendelijk was voor de zondaressen, stonden maatschappelijk lager maar zedelijk hooger dan de deftige Farizeën, die het een al ergerlijker vonden dan het ander.

Er moet ook op gelet worden dat de welvaart, waartoe de kunst brengen kan, in een groot aantal gevallen van eene ongewisse soort is; in overeenstemming met het avontuurlijke in de afkomst van vele kunstenaars en kunstenaressen. Verweg de meeste talenten hebben maar één bloeitijd. Zelfs onder de schrijvers en onder de schilders, - ofschoon anders het penseel en de pen vergelijkenderwijs tot de strekzaamste artistieke wandelstaven behooren, - is het eene zeldzaamheid dat die staven het een geheelen menscheleef tijd uithouden. Veel broozer zijn de steunselen van al wat aan de muziek doet. De beroemdste virtuozen van beiderlei geslacht zijn genoodzaakt, ten einde oplettende gehoozen te blijven vinden, telkens van plaats te wisselen en met hun instrument de wereld rond te

reizen. Welk moet dan niet het lot der minder beroemde, welk het lot van zangers en zangeressen zijn! Het moge een voorregt wezen eene schoone stem te bezitten; daarvan te moeten leven is voor den belanghebbende een gestadig boven het hoofd zwevende valbijl. Toch worden de jonge mannen en de jonge vrouwen bij tienduizenden geteld, tusschen wier welvaart en wier ondergang maar één verkoudheid ligt.

Kan het anders of dit moet van invloed wezen op de zeden? De hollandsche en de vlaamsche schilders der 17de eeuw, kinderen des volks, waren voor het meerendeel drinkebroërs, pretmakers, hardhandige echtgenooten, zorgeloze huisvaders, slechte financiers; alles een gevolg van onregelmatige inkomsten en van eene wisselvallige broodwinning. De tijden zijn veranderd, de zeden zachter geworden. Het publiek onzer dagen stelt den stand van kunstenaar niet meer onvoorwaardelijk met dien van vagebond gelijk. Maar dezelfde oorzaken brengen niettemin nog heden dezelfde gevolgen voort. Of indien er wijziging valt waar te nemen, dan is het de vraag of zij bevorderlijk heeten mag voor de kunst. Naarmate voor de kunstenaarswereld de kansen toenemen tot een burgerlijk bestaan te geraken, klimt ook het gevaar dat de kunst in dienst worde genomen als melkkoe, en men uit het talent een penningje voor den ouden dag ga slaan. Eene der redenen waarom de kunsten in vroeger eeuwen onafhankelijker en krachtiger gebloeid hebben dan tegenwoordig, moet ongetwijfeld gezocht worden, ik zeg niet in de grootere losbandigheid der kunstenaars van weleer, maar in de overvloediger vrolijkheid en den overvloediger levenslust die een gevolg waren van hunne meerdere zorgeloosheid. Het nu levend geslacht heeft aan de bierkroes der Jan Steens niet minder verplichtingen, dan aan de *dive bouteille* der Rabelais.

Tegenwoordig is het anders. Voor de oude zorgeloosheid is de berekening op weg in de plaats te komen. In naam van het huwelijk, van het huisgezin, van de persoonlijke waardigheid, wordt er aan de toekomst gedacht. De kunstenaarswereld der 19de eeuw spekuleert in talenten, gelijk de kleine renteniers het in spoorweg-aandeelen doen. Er worden hooge, hoogere, en hoogste prijzen uit de loterij getrokken. Tragédien-

nes bouwen huizen, cantatrices trouwen in de groote wereld.

Wie eert niet het huwlijk of het huisgezin? wie misgunt den kunstenaar het voorregt, ook dan nog zijn karakter te kunnen ophouden, wanneer de jaren zijn talent verzwakt of vernietigd hebben? Maar zoo lang bij die oplossing van het vraagstuk de kunst schade lijdt, is de oplossing *à refaire*; en aan George Sand komt de verdienste toe, in haar *Consuelo* de regten der kunst zoo hoog te hebben gesteld, dat niemand moedwillig beneden dien standaard blijven kan, zonder zichzelf te vonnissen.

Consuelo is eene *bohémienne*, overdragtelijk en eigenlijk. Zij wortelt met haar geheele wezen, door de kracht harer natuurlijke afkomst zelf, in den populaireren bodem der proletariërs, waaruit bijna zonder uitzondering de groote toongevende kunstenaarstalenten voortkomen. Consuelo is eene muzikale Rachèl. Zie de noot n 2, aan het slot. Dit alleen onderscheidt haar reeds vroegtijdig van hare bentgenooten, dat zij evenals Rachèl zich krachtig aangrijpt en onder de leiding van een gestreng meester zich ernstig voorbereidt. Porpora in zichzelf, zonder Consuelo, is maar een aangekleed denkbeeld; in vereeniging met Consuelo gedacht, als ziel van hare ziel, is hij tevens de ziel van het boek. Wij hoorden hem het kunstenaarsleven als eene eeredienst voorstellen, den kunstenaar als een priester, de kunstenaressen als eene vestaalsche maagd, geroepen een hemelsch vuur te onderhouden. Tevens vernamen wij uit Consuelo's mond, welke vruchten Porpora's onderwijs bij haar droeg; hoe haar talent beurtelings in botsing kwam, nu met neigingen van haar eigen hart, dan met allerlei maatschappelijke toestanden om haar heen. Overal en onder alle omstandigheden is zij dezelfde reine vrouw, de kunst beoefenend uit liefde voor de kunst, om harentwil alle wereldsche aanbiedingen afwijzend, en vrezend, door *haar* te ontheiligen, het zichzelf te zullen doen.

XIII

Er is eene George Sand geweest wier leven, in zoo ver men dit beoordeelen mag naar hetgeen de onbescheidenheid van anderen en hare eigen onvoorzigtigheid aan het licht gebragt hebben, geenszins beantwoordt aan hetgeen men het ideaal van een vrouweleven noemt.

Een onschuldig jong meisje, heeft zij, door toe te geven aan eene overdreven zucht naar onafhankelijkheid, noodeloos en tot in nietigheden de openbare meening harer landelijke omgeving getrotseerd. Moeder van twee kinderen, is zij te Parijs gaan leven als een student van zestien jaren, en heeft, door het instellen van een scheidingsproces tegen haar man, aan de geheimen van haar huiselijk leven eene openbaarheid gegeven die, ondanks des regters gunstige uitspraak, schaden moest aan haar goeden naam. Gescheiden vrouw, heeft zij de afzondering gezocht noch de opspraak gemeden, maar als de zich noemende verpleegster of vriendin van verschillende jonge mannen van talent - vele jaren jonger dan zij zelf - eene rol gespeeld die denken doet aan de verhouding van mevrouw De Warens tot den jongen Rousseau en verdere jeugdige huisgenooten of logeergasten. Van hare zijde kan dit alles moederlijk bedoeld zijn geweest; maar het werd van den anderen kant allesbehalve kinderlijk opgevat, en de *Nuit de Mai* van Alfred de Musset is dáár om de gissing te wettigen dat George Sand, met minder bezorgdheid voor het lichamelijk of zedelijk heil dier wel wat hoog opgeschoten knapen, hun minder teleurstellingen berokkend, en aan hun verscheurd gemoed minder wanhoopskreten ontlokt zou hebben.

Doch behalve die sterfelijke, is er ook eene onsterfelijke George Sand, eene George Sand 'in wit marmer'. Indien wij zonder inspanning vergeten kunnen dat de jonge moeder van 1831 langzamerhand eene bedaagde grootmoeder is geworden, en deze grootmoeder gedurende een halven menscheleeftijd weinig anders heeft gedaan dan op den roem der jonge moeder teren, dan moet het ons ook ligt vallen de vrouw weg te denken, wier roeping als pleitbezorgster der vrouwelijke eman-

cipatie, wier bedrijf als sociale romanschrijfster, wier temperament als mishuwde echtgenoot, wier prikkelbaarheid als erkend vernuft, wier vermaardheid als erfgename in één persoon van den stijl van Rousseau, van Bernardin de Saint-Pierre, en van Chateaubriand, haar tot velerlei gewaagde proefnemingen heeft verleid; de vrouw, die speelde met een vuur waarmede geen lid van haar geslacht straffeloos spelen kan; die in persoon hartstogten doorleven wilde waar geen vrouw zich aan kan overgeven, zonder haar kleed en haar goeden naam te verscheuren; die het uitvoerbaar achtte, naam en kleed des ondanks ongerept te bewaren.

Het terzijde stellen van die herinnering moet ons te gemakkelijker vallen, omdat niemand die in gedachte zich opgewekt gevoelt George Sand te berispen, eene welsprekender strafrede tegen haar bedenken kan dan zij zelf er keer op keer in hare eigen romans, welsprekendst van al in haar eigen *Consuelo*, houdt. Consuelo mag eene zingara tot moeder hebben gehad, die in sommige opzigten aan George Sand's moeder herinnert; voor het eerst van haar leven te paard zittend, mag Consuelo op de wijs van George Sand wat lang achtereen hebben doorgeloopt; op hare zwerftogten met Joseph Haydn mag Consuelo meer smaak in haar jongenspakje hebben gevonden, dan jonge meisjes die niet naar George Sand aarden zich verklaren kunnen, - verder dan die toevallige en ondergeschikte punten gaat de overeenkomst tusschen beider persoon of lotgevallen niet. Consuelo pleegt niet één der vergrijpen, waaraan de wereld George Sand schuldig heeft verklaard. Zij is een toonbeeld van kieschheid, ingetogenheid, fierheid, onbaatzuchtigheid. Heeft George Sand misdreven, dan wordt zij door Consuelo gevonnist, en elke verdere aanklagt tegen haar door Consuelo overbodig gemaakt.

Dit nu bepaalt, dunkt mij, de zedelijke strekking van George Sand's letterkundige nalatenschap in het algemeen. Wij hebben deze vrouw niet te beoordeelen naar de afwijkingen van haar bijzonder leven als vrouw, maar naar de vrouwelijke typen die zij als modellen heeft voorgesteld. Zelf kunstenaar, had zij een hoog en rein begrip van de roeping, weggelegd voor haar stand. Zoomin als iemand onzer heeft zij in haar eigen

persoon de werkelijkheid harer idealen vertoond; maar, had het van haar afgehangen, had zij gedane dingen ongedaan kunnen maken, dan ware in de romanière der 19de eeuw de cantatrice der 18de in volle wapenrusting herleefd: het hoofd getooid met den lauwerkrans van het genie, de lendenen omgord met het witte kleed der onschuld.

Laat ons erkentelijk zijn dat Amantine Lucile Aurore Dupin, dame Dudevant, ofschoon beneden onze verwachtingen gebleven, nogtans op schitterende wijs de magt der letteren vertegenwoordigd en, in hare vrouwelijke zwakheid, aan geheele scharen van mannen een roemrijk spoor gewezen heeft.

1876.

1. Bij het herzien van dit opstel heb ik het voorregt gebruik te kunnen maken van een voortreffelijken toetssteen.

Het zijn de zes deelen van George Sand's *Correspondance*, verschenen in 1882 en vervolgens. Zij strekken (1812-1847) zich juist over hetzelfde tijdvak uit als de beste gedeelten van *l'Histoire de ma vie*; en ik heb er uit geleerd dat *l'Histoire de ma vie* de eerlijkste gedenkschriften zijn welke ooit het licht zagen. Er ware aan de verwijzingen geen einde gekomen, zoo ik uit de brieven *alle* plaatsen had bijgebracht die als toelichting en bevestiging der mémoires kunnen dienen. Er is uit den overvloed eene onvolledige keus moeten gedaan worden.

Mogt ik op dien grond het eerste gedeelte mijner proef nagenoeg onveranderd laten, ik vond vrijheid in het tweede gedeelte, dat over de romans handelt, hier en ginds te schrappen.

Niet dat de brieven mij hebben afgebracht van het denkbeeld dat George Sand in haar romans werkelijk steeds zichzelf geeft; of dat *Consuelo* hare artistieke geloofsbelijdenis is. Maar ik houd het er thans voor dat zij een veel grooter aantal romans geschreven heeft dan haar lief was, en dat alleen de zorg voor de toekomst harer kinderen, die zij met de zuiverste genegenheid beminde, dikwijls haar naar de pen heeft doen grijpen.

Geloofde zij aan de mogelijke verwezenlijking harer eigen idealen omtrent het huwelijk? Neen; de brief van Augustus 1842, dien ik zoo aanstonds mededeel, bewijst wat ik in 1876 slechts durfde gissen: 'Haar leven lang heeft George Sand gedweept met eene betrekking tusschen man en vrouw zoo verheven, dat de gewone verpligtingen van het burgerlijk, en zelfs van het kerkelijk huwelijk, er bij in de schaduw komen; maar te-

vens is zij haar leven lang, nu protesterend, dan beamend, en vaker instemmend dan protesterend, met de bekentenis geëindigd dat zulk eene betrekking niet van deze aarde is'. (Hiervóór, bladz. 182).

In een brief van Februarij 1837 aan Jules Janin komt de noodkreet voor: 'Aidez-moi à me tirer des pattes de Buloz, et je vous bénirai tous les jours de ma vie.'

Hieruit mogen wij opmaken hoe zwaar het haar viel, ten behoeve van Buloz, die voor zijne *Revue des Deux-Mondes* haar als gepacht had, altijd met nieuwe kopij gereed te zijn. Zij ondervond met den *Prediker* dat van het boeken maken geen einde, en ook dit ijdelheid en eene kwelling des geestes is. Haar lust 'de laisser paître Buloz' is somtijds sterk. De wetenschap dat het bij Buloz is: 'Pas de manuscrit, pas de suisse,' drijft haar tot wanhoop.

Wanneer zij aan Charles Poncy schrijft een begin te hebben gemaakt met het opteekenen harer herinneringen, dan besluit zij in één adem: 'Ce sera, en outre, une assez belle affaire qui me remettra sur mes pieds.' *L'Histoire de ma vie* werd niet voor Buloz, maar voor Girardin's *Presse* geschreven; en men bemerkt dat, met het oog op zorgen wegens hare dochter, het haar een pak van het hart is ditmaal zekere vrijheid en goede voorwaarden te hebben erlangd.

Charles Poncy was een jong dichter uit het volk, te Toulon; een metselaarsknecht met een natuurlijk talent voor de poëzie. Bundels verzen van hem, uitgegeven in 1842 en 1844, trokken zeer de aandacht en deden onder anderen hem ook met George Sand in gedachtewisseling komen. Hare brieven aan Poncy zijn buitengewoon.

Toen ik tien jaren geleden mijn opstel schreef, geloofde ik dat *L'Histoire de ma vie* niet het eenige van George Sand's werken was hetwelk zou blijven leven. Kort te voren had ik toevallig al de romans harer eerste periode, - *Rose et Blanche, Indiana, Valentine, Lélia, Jacques, André, Simon*, en zoo voorts, - achtereen herlezen; en ik dacht dat de besten daaronder nog eene toekomst hadden.

Sedert de *Correspondance* het licht heeft gezien, denk ik anders. Hare brieven en hare gedenkschriften, is mijne slotsom (bekoorlijke brieven en belangwekkende gedenkschriften), zijn alléén onsterfelijk. De romans zijn een voorwerp van wetenschappelijk onderzoek geworden, en behooren voortaan aan de litteratuur-geschiedenis.

De verbazende opgang dien George Sand's verhalen indertijd gemaakt hebben, is een gevolg van twee oorzaken geweest. Zij was vervuld van dezelfde denkbeelden als hare tijdgenooten, en bezat eene grooter heerschappij over de taal dan één hunner.

Om de *vrouw* te leeren kennen en liefhebben, moet men, buiten de studeerkamer, slechts de twee genoemde verzamelingen lezen. Eerst uit de gedenkschriften en de brieven spreekt een levend wezen. George Sand is een der auteurs geweest die in hunne eigenlijk gezegde boeken slechts

de helft van hun gemoed en hun vernuft geven. De andere en betere helft bewaren zij, zonder het te weten, voor hunne korrespondentie en hun journaal.

Ik laat hier den bedoelden brief aan Mad^{lle} Leroyer de Chantepie volgen, - eene rijke jonge dame te Angers die *Lélia* gelezen had, en van George Sand wilde weten hoe zij haar leven behoorde in te rigten. Ook zonder dat ik sommige plaatsen onderstreep zal de lezer mij toestemmen dat het schrijven van *Lélia*, en verdere romans over de vrouwelijke roeping, door George Sand even goed had kunnen nagelaten worden. Ook werd mejufvrouw Leroyer niet wijzer, noch door het lezen van den roman, noch door de aanwijzingen die zij in antwoord op haar verzoek om meer licht ontving:

Nohant, 28 Août 1842.

Mademoiselle, - J'ai reçu à Paris, où je viens de passer quelques jours, la lettre que vous m'avez fait l'honneur de m'écrire il y a deux mois.

Je répondrais mal à la confiance dont vous m'honorez si je n'essayais pas de vous dire mon opinion sur votre situation présente. Cependant, je suis un bien mauvais juge en pareille matière, et je n'ai point du tout le sens de la vie pratique. Je vous prie donc de regarder le jugement très-bref que je vais vous soumettre comme une synthèse d'où je ne puis redescendre à l'analyse, parce que les détails de l'existence ne se présentent à moi que comme des romans plus ou moins malheureux et dont la conclusion ne se rapporte qu'à une maxime générale: changer la société de fond en comble. Je trouve la société livrée au plus affreux désordre, et, entre toutes les iniquités que je lui vois consacrer, je regarde, en première ligne, les rapports de l'homme avec la femme établis d'une manière injuste et absurde. Je ne puis donc conseiller à personne un mariage sanctionné par une loi civile qui consacre la dépendance, l'infériorité et la nullité sociale de la femme. J'ai passé dix ans à réfléchir là-dessus, et, après m'être demandé pourquoi tous les amours de ce monde, légitimés ou non légitimés par la société, étaient tous plus ou moins malheureux, quelles que fussent les qualités et les vertus des âmes ainsi associées, je me suis convaincue de l'impossibilité radicale de ce parfait bonheur, idéal de l'amour, dans des conditions d'inégalité, d'infériorité et de dépendance d'un sexe vis à vis de l'autre. Que ce soit la loi, que ce soit la morale reconnue généralement, que ce soit l'opinion ou le préjugé, la femme, en se donnant à l'homme, est nécessairement ou enchaînée ou coupable.

Maintenant, vous me demandez si vous serez heureuse par l'amour et le mariage. Vous ne le serez ni par l'un ni par l'autre, j'en suis bien convaincue. Mais, si vous me demandez dans quelles conditions autres je place le bonheur de la femme, je vous répondrai que, ne pouvant

refaire la société, et sachant bien qu'elle durera plus que notre courte apparition actuelle en ce monde, je la place dans un avenir auquel je crois fermement et où nous reviendrons à la vie humaine dans des conditions meilleures, au sein d'une société plus avancée, où nos intentions seront mieux comprises et notre dignité mieux établie.

Je crois à la vie éternelle, à l'humanité éternelle, au progrès éternel; et, comme j'ai embrassé à cet égard les croyances de M. Pierre Leroux, je vous renvoie à ses démonstrations philosophiques. J'ignore si elles vous satisferont, mais je ne puis vous en donner de meilleures: quant à moi, elles ont entièrement résolu mes doutes et fondé ma foi religieuse.

Mais, me direz-vous encore, faut-il renoncer, comme les moines du catholicisme, à toute jouissance, à toute action, à toute manifestation de la vie présente, dans l'espoir d'une vie future? Je ne crois point que ce soit là un devoir, sinon pour les lâches et les impuissants. Que la femme, pour échapper à la souffrance et à l'humiliation, se préserve de l'amour et de la maternité, c'est une conclusion romanesque que j'ai essayée dans le roman de *Lélia*, non pas comme un exemple à suivre, mais comme la peinture d'un martyr qui peut donner à penser aux juges et aux bourreaux, aux hommes qui font la loi et à ceux qui l'appliquent. Cela n'était qu'un poème, et, puisque vous avez pris la peine de le lire (en trois volumes), vous n'y aurez pas vu, je l'espère, une doctrine. Je n'ai jamais fait de doctrine, je ne me sens pas une intelligence assez haute pour cela. J'en ai cherché une, je l'ai embrassée. Voilà pour ma synthèse à moi; mais je n'ai pas le génie de l'application, et je ne saurais vraiment pas vous dire dans quelles conditions vous devez accepter l'amour, subir le mariage, et vous sanctifier par la maternité.

L'amour, la fidélité, la maternité, tels sont pourtant les actes les plus nécessaires, les plus importants et les plus sacrés de la vie de la femme. Mais, dans l'absence d'une morale publique et d'une loi civile qui rendent ces devoirs possibles et fructueux, puis-je vous indiquer les cas particuliers où, pour les remplir, vous devez céder ou résister à la coutume générale, à la nécessité civile et à l'opinion publique? En y réfléchissant, mademoiselle, vous reconnaîtrez que je ne le puis pas, et que vous seule êtes assez éclairée sur votre propre force et sur votre propre conscience, pour trouver un sentier à travers ces abîmes, et une route vers l'idéal que vous concevez.

A votre place je n'aurais, quant à moi, qu'une manière de trancher les difficultés. Je ne songerais point à mon propre bonheur. Convaincue que, dans le temps où nous vivons (avec les idées philosophiques que notre intelligence nous suggère et la résistance que la législation et l'opinion opposent à des progrès dont nous sentons le besoin), il n'y a pas de bonheur possible au point de vue de l'égoïsme, j'accepterais cette vie avec un certain enthousiasme et une résolution analogue en

quelque sorte à celle des premiers martyrs. Cette abjuration du bonheur personnel une fois faite sans retour, la question serait fort éclaircie. Il ne s'agirait plus que de chercher à faire mon devoir comme je l'entendrais. Et quel serait ce devoir? Ce serait de me placer, au risque de beaucoup de déceptions, de persécutions et de souffrances, dans les conditions où ma vie serait le plus utile au plus grand nombre possible de mes semblables. Si l'amour parle en vous, quel sera, avec une telle abnégation, le but de votre amour? Faire le plus de bien possible à l'objet de votre amour. Je n'entends pas par là lui donner les richesses, et les joies qu'elles procurent: c'est plutôt le moyen de corrompre que celui d'édifier. J'entends: lui fournir les moyens d'ennoblir son âme, et de pratiquer la justice, la charité, la loyauté. Si vous n'espérez pas produire ces efforts nobles et avoir cette action puissante sur l'être que vous aimez, votre amour et votre fortune ne lui feront aucun bien. Il sera ingrat, et vous serez humiliée.

Si l'espoir de la maternité parle en vous, quel sera (toujours avec l'abnégation) le but de votre espoir? Ce sera de vous placer dans les conditions les plus favorables à l'éducation de vos enfants, aux bons exemples et aux bons préceptes que vous devez leur fournir.

Enfin, si le désir de donner le bon exemple à votre entourage parle en vous, examinez d'abord si votre entourage est susceptible d'être impressionné et modifié par un bon exemple, et, s'il en est ainsi, cherchez les conditions dans lesquelles vous lui donnerez ce bon exemple.

Ici s'arrête nécessairement mon instruction. Si vous me disiez d'appliquer à votre place ces trois préceptes, je ferais peut-être tout de travers. Je crois avoir une bonne conscience et de bonnes intentions. Mais je n'ai aucune habileté de conduite, et je me suis mille fois trompée dans l'action. Je crois que vous avez un meilleur jugement, et que, si vous vous servez de ma théorie, vous sortirez des incertitudes où vous êtes plongée. La préoccupation où vous êtes d'une satisfaction personnelle que je crois impossible d'assurer est l'obstacle qui vous arrête, et, si vous vous sentez la foi et le courage de l'écarter, la lumière se fera dans votre intelligence. Agréez, mademoiselle, l'expression de mon estime bien particulière et de mes sentiments distingués.

GEORGE SAND.

2. Julian Schmidt zegt, sprekend over George Sand en *Consuelo* (Deutsche Rundschau, November 1876): 'Bekanntlich ist das Schicksal der berühmten Mara zu Grunde gelegt: Modell gegessen hat aber eine jüngere Freundin Sand's, Pauline Garcia.'

Dit 'bekanntlich' is wat stout. Geertruid Elisabeth Mara, geboren Schmähling (1749-1833), was geen Spaansche of Italiaansche van afkomst, maar eene Duitsche, uit Kassel; geen élève van Porpora, maar

van Porpora's gelukkigen opvolger en mededinger Hasse; geen tragédienne en cantatrice in één persoon, maar eene oratorium-zangeres zonder aanleg voor het tooneel; geen groot karakter, maar eene gewone vrouw, die een dwaas huwelijk aanging met den berlijnschen violoncellist Mara, een drinkebroër en verloopen talent. Gescheiden van Mara, die het te bont en al haar geld opmaakte, legde zij het nog op haar twee en vijftigste jaar met den virtuoos Florio aan, en stierf op haar vier en tachtigste als muziek-onderwijzeres in Rusland. Van 1782 tot 1784 zong zij te Parijs. Dáár kan George Sand's grootmoeder, eene volleerde musicienne, mevrouw Mara gehoord en later omtrent de eenmaal beroemde zangeres het een en ander aan hare kleindochter verhaald hebben. Doch, hoe overvloediger mevrouw Dupin met hare mededeelingen is geweest, des te minder kan het in George Sand zijn opgekomen Elisabeth Mara's lotgevallen ten grondslag te leggen aan de fabel van *Consuelo*.

Louis Viardot, die in 1840 de negentienjarige Pauline Garcia huwde, - zuster van de vroeggestorven mevrouw Malibran, - rigtte in 1841 met Pierre Leroux en George Sand de *Revue Indépendante* op. Het kan zijn dat George Sand die jonge gade en zangeres, nevens Rachèl de grootste ster aan den parijschen kunsthemel dier dagen (Alfred de Musset vereenigde de twee in één aanbidding), te harent of ten huize van haar mede-redakteur dikwijls ontmoet heeft.

Veel meer echter dan aan Pauline Garcia, die door welgestelde, liefhebbende ouders zorgvuldig werd opgevoed en al spoedig huwde, doet Consuelo aan Rachèl denken: óók een kind van de straat, óók eene geniale kunstenares, en wier schoonheid, evenals die van Consuelo, zich eerst laat ontwikkelde. Al het overige in Consuelo's geschiedenis houd ik voor fantasie.

1886.